

Food and Agriculture
Organization of the
United Nations

RODNA RAVNOPRAVNOST, POLJOPRIVREDA I RURALNI RAZVOJ

Srbija

**PROCENA
RODNE
RAVNOPRAVNOSTI**

**EVROPA I
CENTRALNA AZIJA**

RODNA RAVNOPRAVNOST, POLJOPRIVREDA I RURALNI RAZVOJ

PROCENA RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Srbija

Required citation:

FAO. 2022. *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj*. Budimpešta. <https://doi.org/10.4060/cb7068sr>

This work was originally published by the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) in English as *National gender profile of agriculture and rural livelihoods – Serbia*. This Serbian translation was arranged by SeConS Development Alternatives Serbia. In the event of discrepancies, the original language will govern.

Ovaj rad je prvobitno objavila Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO) na engleskom jeziku kao *National gender profile of agriculture and rural livelihoods – Serbia*.

Ovaj srpski prevod je uredila SeConS – grupa za razvojnu inicijativu. U slučaju neslaganja, prednost će imati izvorni jezik.

The designations employed and the presentation of material in this information product do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) concerning the legal or development status of any country, territory, city or area or of its authorities, or concerning the delimitation of its frontiers or boundaries. The mention of specific companies or products of manufacturers, whether or not these have been patented, does not imply that these have been endorsed or recommended by FAO in preference to others of a similar nature that are not mentioned.

The views expressed in this information product are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or policies of FAO.

ISSN 2710-1622 [English version - Print]

ISSN 2710-1630 [English version - Online]

ISBN 978-92-5-135638-8

English first edition: FAO, 2021

© FAO, 2022

Some rights reserved. This work is made available under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 IGO licence (CC BY-NC-SA 3.0 IGO; <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/igo/legalcode>).

Under the terms of this licence, this work may be copied, redistributed and adapted for non-commercial purposes, provided that the work is appropriately cited. In any use of this work, there should be no suggestion that FAO endorses any specific organization, products or services. The use of the FAO logo is not permitted. If the work is adapted, then it must be licensed under the same or equivalent Creative Commons licence. If a translation of this work is created, it must include the following disclaimer along with the required citation: "This translation was not created by the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). FAO is not responsible for the content or accuracy of this translation. The original English edition shall be the authoritative edition."

Disputes arising under the licence that cannot be settled amicably will be resolved by mediation and arbitration as described in Article 8 of the licence except as otherwise provided herein. The applicable mediation rules will be the mediation rules of the World Intellectual Property Organization <http://www.wipo.int/amc/en/mediation/rules> and any arbitration will be conducted in accordance with the Arbitration Rules of the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL).

Third-party materials. Users wishing to reuse material from this work that is attributed to a third party, such as tables, figures or images, are responsible for determining whether permission is needed for that reuse and for obtaining permission from the copyright holder. The risk of claims resulting from infringement of any third-party-owned component in the work rests solely with the user.

Sales, rights and licensing. FAO information products are available on the FAO website (www.fao.org/publications) and can be purchased through publications-sales@fao.org. Requests for commercial use should be submitted via: www.fao.org/contact-us/licence-request. Queries regarding rights and licensing should be submitted to: copyright@fao.org.

Cover photographs: ©SeConS, Bojan Lukić

Sadržaj

ZAHVALNOST	VII
AKRONIMI	IX
REZIME	XI
UVOD	1
1. INSTITUCIONALNI I SOCIO-EKONOMSKI KONTEKST	5
1.1. Politički i institucionalni kontekst	5
1.2. Socio-ekonomski razvoj	7
1.3. Rodna ravnopravnost u Srbiji	9
2. STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKI TRENDOVI U RURALNIM PODRUČJIMA	11
3. RODNI ASPEKTI ZAPOSLENOSTI U RURALNIM PODRUČJIMA	15
3.1. Rodne razlike u aktivnosti i zaposlenosti	16
3.2. Karakteristike zaposlenosti prema profesionalnom statusu/Različiti oblici zaposlenja	17
3.3. Zaposlenost u ruralnim područjima prema sektorima i zanimanjima	22
4. RODNI ASPEKTI POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE	25
4.1. Trendovi u poljoprivredi i strukturne karakteristike poljoprivrednih gazdinstava	26
4.2. Rodni aspekti radne snage na poljoprivrednim gazdinstvima	28
4.2.1. Nosioi gazdinstva prema polu, starosti i veličini gazdinstva	28
4.2.2. Upravnici/menadžeri gazdinstava prema polu, starosti i veličini gazdinstva	30
4.2.3. Radna snaga i rad na poljoprivrednim gazdinstvima	33
4.2.4. Rodni obrasci specijalizacije i diverzifikacije prihoda	35
4.2.5. Organizacija, odlučivanje na gazdinstvima i poljoprivredne prakse	37
4.3. Rodni aspekti pristupa merama poljoprivredne podrške	41
4.3.1. Dostupnost programa podrške poljoprivredi	41
4.3.2. Pristup programima podrške poljoprivredi	43
5. PRISTUP RESURSIMA: INFRASTRUKTURA, IMOVINA, TRANSPORT, IKT I FINANSIJSKA TRŽIŠTA	47
5.1. Ruralna infrastruktura	47
5.2. Pristup zemljištu i drugim nepokretnostima	48
5.3. Pristup prevozu i mobilnost žena	50
5.4. Pristup informaciono komunikacionim tehnologijama (IKT)	51
5.5. Pristup finansijskim tržištima	53

6.	SOCIJALNE USLUGE I RODNA RAVNOPRAVNOSTI U RURALNIM PODRUČJIMA	55
6.1.	Obrazovanje	55
6.1.2.	Pristup obrazovanju	57
6.2.	Socijalna zaštita	59
6.2.1.	Penzije	60
6.2.2.	Novčana socijalna pomoć	60
6.2.3.	Pristup socijalnim uslugama	61
6.2.4.	Dečji rad u poljoprivredi	61
6.3.	Zdravlje i zdravstvena zaštita	62
6.3.1.	Rodni aspekti zdravstvenog stanja	62
6.3.2.	Pristup zdravstvenoj zaštiti	63
6.3.3.	Seksualno i reproduktivno zdravlje	65
7.	DOMAĆINSTVO, PORODICA I SVAKODNEVNI ŽIVOT	67
7.1.	Neplaćeni kućni rad i briga o porodici	67
7.2.	Nasilje nad ženama i nasilje u porodici	68
7.3.	Slobodno vreme	70
7.4.	Rodni stereotipi, norme i vrednosti	71
8.	POLITIČKA I SOCIJALNA PARTICIPACIJA	75
8.1.	Učešće žena u političkom životu i zastupanje interesa žena iz ruralnih područja	75
8.2.	Učešće u organizacijama civilnog društva	76
9.	RODNI ASPEKTI KLIMATSKIH PROMENA I UPRAVLJANJA RIZICIMA OD NEPOGODA U KONTEKSTU POLJOPRIVREDE I RURALNOG RAZVOJA	79
10.	UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA RODNU RAVNOPRAVNOST I POLOŽAJ ŽENA U RURALNIM PODRUČJIMA	83
11.	PREPORUKE	87
	REFERENCE	93
	REČNIK	101

TABELE

Tabela 1: Promene broja stanovnika, ukupno, prema tipovima naselja i regionima, Srbija (2002–2011)	11
Tabela 2: Demografski pokazatelji, prema tipu naselja, Srbija, 2011. godina	12
Tabela 3: Stope fertiliteta	13
Tabela 4: Doseljeno i odseljeno stanovništvo u Republici Srbiji, prema polu i regionu, 2017. godina (u procentima)	13
Tabela 5: Stope aktivnosti, zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti i stope rodnog jaza prema polu, tipu naselja i starosti, 2018. godina (u procentima)	16
Tabela 6: Zaposlenost prema sektoru, polu i tipu naselja (u procentima)	21
Tabela 7: Zaposleni prema zanimanju, polu i mestu stanovanja, Srbija, 2018.	22
Tabela 8: Žene nosioci porodičnih gazdinstava, prema regionima, 2012. i 2018. godina	28
Tabela 9: Učešće porodičnih gazdinstava čiji su nosioci žene u ukupnim resursima i prosečna veličina gazdinstava prema polu nosioca (u procentima)	28
Tabela 10: Radna snaga i rad u poljoprivredi, prema polu, Srbija, 2018. godina	34
Tabela 11: Tipovi proizvodnje kod koji udeo žena menadžera prelazi 20%, po regionima	38
Tabela 12: Odlučivanje o poljoprivrednoj proizvodnji (u procentima)	40
Tabela 13: Vrste podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju; 2019. godina	42
Tabela 14: Korisnici sredstva za podršku ruralnom razvoju i odobreni iznosi podrške po merama, prema polu podnosioca zahteva	44
Tabela 15: Broj isplaćenih zahteva, prema polu podnosioca zahteva	44
Tabela 16: Vlasništvo i suvlasništvo žena nad nepokretnostima u 2019. godini	49
Tabela 17: Korišćenje finansijskih usluga, prema polu, tipu naselja i nivou obrazovanja (u procentima)	54
Tabela 18: Stanovništvo staro 15 i više godina, prema školskoj spremi, polu i tipu naselja (u procentima)	56
Tabela 19: Broj učenika na početnu školske godine, prema području rada i polu (u procentima)	59
Tabela 20: Procenat muškaraca i žena koji nailaze na ograničenja u aktivnostima zbog zdravstvenog stanja, prema tipu naselja (u procentima)	64
Tabela 21: Glavni razlozi neodlaska lekaru, prema polu i tipu naselja (u procentima)	65
Tabela 22: Procenat žena starosti 15–18 godina koje su rodile živorođeno dete pre 15. godine i procenat žena starosti 20–24 godina koje su se porodile pre 18. godine	66
Tabela 23: Procenat žena starosti 15–49 godina koje koriste moderne oblike kontracepcije, nikada nisu koristile kontracepciju i koje su imale abortus, prema tipu naselja	66
Tabela 24: Istorijska i buduća klimatska kretanja u Srbiji	80

GRAFIKONI

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti, Srbija 2016. godina i EU 2019. godina	10
Grafikon 2: Indeks rodne ravnopravnosti za domen rada, Srbija 2016. godina i EU–28 2015. godina	15
Grafikon 3: Udeo osoba koje ne traže zaposlenje zbog brige o porodici i drugih porodičnih razloga, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)	17
Grafikon 4: Zaposleni prema profesionalnom statusu, polu i mestu stanovanja, Srbija, 2018. godina (u procentima)	18
Grafikon 5: Udeo osoba među zaposlenim bez ostvarenih prava na radu, prema polu, Srbija 2018. godina (u procentima)	22
Grafikon 6: Trendovi u poljoprivrednoj proizvodnji	26
Grafikon 7: Promene u broju gazdinstava i KPZ, po klasama veličine gazdinstava, Srbija, 2012–2018. godina (u procentima)	27
Grafikon 8: Udeo žena među nosiocima gazdinstva, prema veličini KPZ, Srbija, 2018. godina (u procentima)	29
Grafikon 9: Udeo žena među nosiocima gazdinstva, prema starosnim grupama i regionima, 2018. godina (u procentima)	30
Grafikon 10: Udeo žena nosilaca i žena menadžera porodičnih gazdinstava, po regionima, 2018. godina (u procentima)	30
Grafikon 11: Udeo žena nosilaca i žena menadžera porodičnih gazdinstava, Srbija i države članice EU, 2016. godina (u procentima)	31
Grafikon 12: Udeo žena među menadžerima gazdinstava različite veličine, prema regionima, 2018. godina (u procentima)	32
Grafikon 13: Menadžeri, prema starosti i polu, Srbija, 2018. godina (u procentima)	32
Grafikon 14: Menadžeri porodičnih gazdinstava, prema polu i obrazovnoj strukturi, Srbija, 2018. godina (u procentima)	33
Grafikon 15: Porodična radna snaga, prema polu, Srbija i regionima, 2018. godina (u procentima)	35

Grafikon 16: Druge profitabilne aktivnosti gazdinstva, prema polu upravnika gazdinstva i regionima, Srbija, 2018. (u procentima)	36
Grafikon 17: Upravnici diverzifikovanih gazdinstava, prema polu i starosti, Srbija, 2018. godina (u procentima)	37
Grafikon 18: Porodična gazdinstava čiji su nosioci žene prema zastupljenosti na tržištu, Srbija, 2018. (u procentima)	39
Grafikon 19: Udeo gazdinstava koja koriste računar za vođenje poslovne evidencije i gazdinstava koja vode računovodstvenu evidenciju, prema polu nosioca gazdinstva i regionima, Srbija, 2018. godina (u procentima)	39
Grafikon 20: Udeo gazdinstava čiji su nosioci žene u ukupnom broju registrovanih gazdinstava, prema okruzima (u procentima)	43
Grafikon 21: Procenat gradskog i seoskog stanovništva koje je opisalo pristup različitim uslugama kao	48
Grafikon 22: Obrasci mobilnosti muškaraca i žena u ruralnim naseljima (u procentima)	51
Grafikon 23: Korišćenje računara i interneta, prema polu i tipu naselja, u 2015. i 2019. godini (u procentima)	52
Grafikon 24: Korišćenje mobilnog telefona, prema polu i tipu naselja, u 2015. i 2019. godini (u procentima)	53
Grafikon 25: Udeo nepismenih u stanovništvu starom 10 i više godina, prema polu i tipu naselja (u procentima)	56
Grafikon 26: Trendovi uključenosti dece koja imaju između 36 i 59 meseci u program predškolskog vaspitanja i obrazovanja, prema tipu naselja (u procentima)	57
Grafikon 27: Radno angažovani dečaci i devojčice starosti od 15 do 17 godina, prema tipu naselja (ukupan broj radno angažovanih i broj radno angažovanih u sektoru poljoprivrede)	62
Grafikon 28: Učešće devojčica i dečaka u različitim vrstama poljoprivrednih aktivnosti (u procentima)	63
Grafikon 29: Procenat muškaraca i žena koji boluju od hroničnih bolesti, prema tipu naselja (u procentima)	63
Grafikon 30: Lična procena zdravstvenog stanja, prema polu i tipu naselja (u procentima)	64
Grafikon 31: Nezadovoljene potrebe za medicinskom zaštitom, prema polu i tipu naselja (u procentima)	64
Grafikon 32: Nezadovoljene potrebe za stomatološkom zaštitom, prema polu i tipu naselja (u procentima)	65
Grafikon 33: Prosečno dnevno vreme provedeno u aktivnostima, stanovništvo starosti 15 i više godina, prema polu i tipu naselja, svi dani, Srbija, 2015. godina (u satima i minutima)	68
Grafikon 34: Prosečno vreme onih koji su obavljali aktivnosti, zaposleno stanovništvo starosti 15 i više godina, prema polu i tipu naselja, svi dani, Srbija, 2015. godina (u satima i minutima)	68
Grafikon 35: Procenat žena koje su doživele različite oblike partnerskog i nepartnerskog nasilja nakon navršanih 15 godina, Srbija, 2018. godina (u procentima)	69
Grafikon 36: Udeo osoba koje su identifikovale date aktivnosti kao jednu od tri aktivnosti kojima se najčešće bave u slobodno vreme, prema polu i tipu naselja, Srbija, 2007. godina (u procentima)	70
Grafikon 37: Privatni patrijarhat, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)	71
Grafikon 38: Javni patrijarhat, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)	72
Grafikon 39: Udeo ispitanika koji se slažu sa ponuđenim tvrdnjama koje grade skalu privatnog patrijarhata, prema polu i tipu naselja (u procentima)	72
Grafikon 40: Udeo ispitanika koji se slažu sa ponuđenim tvrdnjama koje grade skalu javnog patrijarhata, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)	73
Grafikon 41: Procenat žena i muškaraca koji su ostali bez posla (svi zaposleni, uključujući neformalno zaposlene i samozaposlene) od marta do aprila 2020. godine	84
Grafikon 42: Kako su pandemija i vanredno stanje uticali na poljoprivredne aktivnosti žena, u procentima (moguće više odgovora)	84
Grafikon 43: Kako su pandemija i vanredno stanje uticali na prodaju proizvoda žena koje učestvuju u poljoprivrednoj proizvodnji (u procentima)	85

OKVIRI

Okvir 1: Kratak osvrt na pandemiju COVID-19 i odgovor Vlade Republike Srbije na nju	9
Okvir 2: Iz polaznog istraživanja o ženskom preduzetništvu u Srbiji – Preduzetnice u ruralnim područjima	19
Okvir 3: Iz istraživanja – različiti modeli odlučivanja na porodičnim gazdinstvima snažno usmerenim na tržište	40
Okvir 4: Iz kvalitativnog istraživanja – o planovima za nasleđivanje zemljišta	50
Okvir 5: Iz istraživanja o pristupu žena i dece uslugama u ruralnim područjima)	58

Zahvalnost

Istraživanje za ovu Procenu rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji sproveda je SeConS – grupa za razvojnu inicijativu. Izveštaj su pripremile Marija Babović, profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i direktorka programa u SeConS, i Natalija Bogdanov, profesorka na Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Beogradu, u saradnji sa drugim članovima SeConS tima: Olivera Vuković, Jovana Obradović, Tijana Veljković, Dragana Petrović i Olga Bogdanov. Proces su vodili Aleksandar Mentov, nacionalni program koordinator, FAO Projektna kancelarija Srbiji, Dono Abdurazakova, Viša savetnica za rodnu i socijalnu zaštitu pri FAO Regionalnoj kancelariji za Evropu i Centralnu Aziju (FAO REU) i Anna Jenderedjian, FAO REU Stručnjakinja za rodnu i socijalnu zaštitu.

Posebnu zahvalnost dugujemo brojnim predstavnicima sledećih organizacija koje su učestvovala u razgovorima i pružile dragocene dodatne informacije i materijale za ovu analizu rodne ravnopravnosti u Srbiji:

1. Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije
2. Republičkom zavodu za statistiku
3. Republičkom geodetskom zavodu

Autorke su veoma zahvalne stručnjacima koji su učestvovali u procesu konsultacija i radionici za validaciju i koji su izvršili reviziju nacрта ovog izveštaja. Njihovi komentari i dodatne preporuke igrane su dragocenu ulogu u oblikovanju konačne verzije ove studije. Autorke takođe žele da se zahvale FAO projektnoj kancelariji u Srbiji, koja je organizovala sastanke sa ključnim zainteresovanim stranama, kao i Lidiji Kapičić i Ljubici Gavanski za prevođenje tokom sastanka.

Akronimi

AP Vojvodina	Autonomna pokrajna Vojvodina	HDI	Indeks ljudskog razvoja (Human Development Index)
APR	Agencija za privredne registre	IKT	Informaciono komunikacione tehnologije
ARS	Anketa o radnoj snazi	ILO	Međunarodna organizacija rada (International Labour Office)
BDP	Bruto domaći proizvod	IOP	Individualni obrazovni plan
CGA	Procena rodne ravnopravnosti u Srbiji	IPARD	Instrument predpristupne pomoći za ruralni razvoj (Instrument for Pre-accession Assistance for Rural Development)
CBGE	Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost (Coordination Body for Gender Equality)	KPZ	Korišćenje poljoprivrednog zemljišta
CEDAW	Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (The Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women)	MICS	Istraživanje višestrukih pokazatelja (Multiple Indicator Cluster Surveys)
CSR	Centar za socijalni rad	MPŠV	Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
DPA	Druge profitabilne aktivnosti	MRZBS	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja
EQLS	Evropska anketa o kvalitetu života (European Quality of Life Surveys)	NAD	Nacionalni prioritet za međunarodnu pomoć u Republici Srbiji 2014–2017 sa projekcijama do 2020 (National Priorities for International Assistance in the Republic of Serbia 2014–2017 with projections until 2020)
ERP	Ekonomski reformski program	NPAA	Nacionalni program za usvajanje pravnih tekovina Evropske unije (National Programme for the adoption of the EU acquis)
ESRP	Program reformi zapošljavanja i socijalne politike	NSRS	Narodna skupština Republike Srbije
EU	Evropska Unija	OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
FAO	Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (Food and Agriculture Organization)	PG	Porodična Gazdinstva
GHG	Gasovi staklene bašte (greenhouse gases)		
GRJ	Godišnja radna jedinica		
GDI	Indeks rodnog razvoja (Gender Development Index)		

PPP	Predškolski pripremni program	SILC	Statistika prihoda i životnih uslova (Statistics on Income and Living Conditions)
RF PIO	Republički Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje	SKGO	Stalna konferencija gradova i opština je udruženje gradova i opština
RGZ	Republički geodetski zavod	UN	Ujedinjene nacije
RZS	Republički zavod za statistiku	UNICEF	Dečji fond Ujedinjenih nacija
RPG	Registar poljoprivrednih gazdinstava	VRS	Vlada Republike Srbije
RS	Republika Srbija		
SIPRU	Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (Social Inclusion and Poverty Reduction Unit)		

Rezime

Ova Analiza rodne ravnopravnosti u poljoprivredi i ruralnom razvoju Srbije sprovedena je u okviru projekta „Podrška u sprovođenju inkluzivnih poljoprivrednih politika u Srbiji“, koji se sprovodi u partnerstvu Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) i Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (Food and Agriculture Organisation – FAO). Analizu je sprovedla organizacija SeConS – grupa za razvojnu inicijativu, na temelju smernica FAO koje su poslužile kao osnova za izradu sličnih izveštaja u sedam država Istočne Evrope i Centralne Azije.¹

Ova Procena rodne ravnopravnosti u Srbiji (CGA) usaglašena je sa strateškim ciljevima FAO u pogledu smanjenja rodne nejednakosti u oblasti poljoprivrede, čime daje značajan doprinos poljoprivrednom sektoru i pomaže u smanjenju gladi, neuhranjenosti i siromaštva (FAO, 2019). **Osnovni cilj** je sveobuhvatna analiza stanja rodne ravnopravnosti u poljoprivredi i procesima ruralnog razvoja, koja treba da ukaže na pojavne oblike rodnih nejednakosti, njihove uzroke i posledice, te ponudi preporuke za rodno odgovorne politike koje će omogućiti transformaciju rodnih odnosa i struktura u sektoru poljoprivrede i procesima ruralnog razvoja.

Zaključci CGA analize ukazuju na postojanje značajne rodne nejednakosti u ruralnim krajevima u najrazličitijim dimenzijama, uključujući u pogledu pristupa imovini, ekonomskog učešća, ulogama u poljoprivrednoj proizvodnji i koristima od takve proizvodnje, korišćenju različitih socijalnih prava, političkog učešća, pristupa socijalnim uslugama, stilova života i otpornosti na klimatske promene i vanredna stanja. Poslednje vanredno stanje, u formi pandemije COVID-19, imalo je dubinski uticaj na ruralnu populaciju, poljoprivredu i položaj žena u ruralnim krajevima. Istovremeno, otvorilo je vrata za inovativne pristupe i nove prakse koje u budućnosti mogu da unaprede ekonomske aktivnosti žena u ruralnim krajevima i posledično njihovo opšte blagostanje.

Trenutni demografski trendovi u ruralnim krajevima su nepovoljni, karakteriše ih neprekidan pad populacije, povećanje prosečne starosti populacije, sve niže stope plodnosti i nataliteta koje doprinose negativnom rastu populacije, kao i visoki nivoi migracije iz ruralnih u urbane krajeve i izvan granica zemlje. Migracije iz ruralnih krajeva su rasprostranjenije među ženama nego među muškarcima, a razloge za to moguće je potražiti u činjenici da su žene ređe vlasnici imovine, imaju slabije veze sa zemljištem i imanjima, kao i u njihovom slabijem učešću u ruralnoj ekonomiji. Uslovi života žena u ruralnim krajevima su manje adekvatni u poređenju sa uslovima života u urbanim krajevima, naročito u pogledu pristupa zaposlenju u nepoljoprivrednom sektoru, kao i u pogledu obrazovanja, socijalnih usluga i pogodnosti koje su važne za kvalitet života, kao što su kulturni i rekreativni sadržaji, što sve zajedno predstavlja faktore koji žene privlače u urbane krajeve.

Primetan je veći udeo starijih nosioca gazdinstava i rukovodilaca, što je posledica gore opisanih demografskih trendova. Prosečna starost nosilaca gazdinstva se povećava i predstavlja značajan faktor koji utiče na pravac i dinamiku strukturne transformacije poljoprivrednog sektora u Srbiji. Razlozi za pad broja mladih ljudi koji upravljaju poljoprivrednim gazdinstvima mogu se pronaći u sveopštoj slici ruralnog demografskog propadanja i uključuju migracije, duže trajanje obrazovanja i druge slične faktore koji doprinose lišavanju sektora njegove vitalne radne snage, u kombinaciji sa sve manjim interesovanjem među mladim ljudima za vođenje gazdinstava.

Rodna nejednakost pri zapošljavanju je izraženija u ruralnim nego u urbanim krajevima. Žene iz ruralnih krajeva imaju ograničene mogućnosti zapošljavanja izvan sektora poljoprivrede, a poljoprivredne aktivnosti čine značajan udeo njihovog radnog angažovanja (za jednu trećinu žena iz ruralnih krajeva). Ovakva vrsta posla se obično radi u porodičnim gazdinstvima, u kojima žene retko imaju ulogu nosioca ili upravnika, a najčešće imaju ulogu neplaćenog radnika iz redova porodice. Manja je verovatnoća da žene iz ruralnih krajeva pronađu zaposlenje na poslovima koji zahtevaju

¹ Izveštaji su do sada publikovani za Uzbekistan, Gruziju, Jermeniju, Kirgistan, Tadžikistan, Tursku, Albaniju, <http://www.fao.org/europe/resources/gender/en/>.

visok nivo kvalifikacija nego žene iz urbanih krajeva; takođe je već verovatnoća da pronađu posao u sektoru poljoprivrede, kao fizički radnici i radnici na osnovnim poslovima. U poređenju sa muškarcima iz ruralnih krajeva, manja je verovatnoća da se žene zaposle kao poljoprivrednici i fizički radnici, dok je veća verovatnoća da se zaposle kao nekvalifikovani radnici i radnici na osnovnim poslovima.

Udeo žena kao nosilaca gazdinstava u Srbiji sličan je udelu u zemljama sa sličnim kulturnim, ekonomskim i socijalnim nasleđem. Prema Istraživanju strukture gazdinstava (FSS) u Srbiji, tokom 2018. godine žene su bile nosioci gazdinstava kod 19 procenata ukupnog broja gazdinstava, dok su žene upravljale sa svega 15 procenata ukupnog broja gazdinstava. Nakon 2012. godine zabeležen je blagi porast udela žena kao nosioca gazdinstava, ali prosečna starost žena nosilaca gazdinstava je 65 godina, što znači da se primarni uzrok ovog povećanja može potražiti u depopulaciji sela i u tradicionalnim obrascima nasleđivanja u kojima se gazdinstvo prenosi na najstarijeg člana porodice.

Udeo žena nosilaca gazdinstava je veći kod fizički i ekonomski manjih gazdinstava, žene nosioci su starije u odnosu na muškarce nosioce, pri čemu se udeo žena nosilaca smanjuje kako se veličina gazdinstva povećava. Žene predstavljaju ključne donosioce odluka u 15,3% gazdinstava (što je manje od ukupnog udela žena nosilaca gazdinstava, koji iznosi 19,4%), što odražava njihovu manju ekonomsku snagu i uticaj u procesu donošenja odluka. Žene članice porodičnih gazdinstava čine najveći udeo zaposlenja sa ekvivalentom punog radnog vremena među ženama (75,2% ukupnih godišnjih radnih jedinica ženske radne snage), prvenstveno u manjim gazdinstvima. Dalje detaljno istraživanje na reprezentativnom uzorku neophodno je kako bi se stekao bolji uvid u procese donošenja odluka na nivou gazdinstava i u faktore koji utiču na donošenje poslovnih odluka na strani žena, te kako bi se utvrdile tipologije gazdinstava i njihove ključne karakteristike.

Iako postoje podsticaji za diversifikaciju aktivnosti gazdinstava koja vode žene, udeo žena upravnica diversifikovanih gazdinstava ostaje niži od udela žena u ukupnom broju upravnica (nosilaca) svih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava (12,5%, odnosno 15,3%). Takođe, udeo žena upravnica poljoprivrednih gazdinstava sa diversifikovanim aktivnostima je u padu (sa 13,1% 2012. godine na 12,5% 2018. godine). Ovo ukazuje na niži potencijal žena da nose procese diversifikacije ekonomije ruralnih gazdinstava, iako je diversifikacija važan pokretač ruralnog razvoja u sektoru porodičnih gazdinstava. Međutim, udeo žena upravnica je veći od proseka kada je reč o gazdinstvima

specijalizovanim za određene vrste primarne proizvodnje, kao što su uzgoj peradi, ovaca, koza, žitarica, uljanih i proteinskih useva, korenastih useva, ratarskih useva, cveća i dekorativnih biljaka, pečurki, grožđa, orašastih plodova i voća; ovo je u skladu sa tradicionalnim oblicima rodne segregacije pri izvođenju ekonomskih aktivnosti na porodičnim gazdinstvima. Vrste proizvodnje sa nadprosečnim udelom žena upravnica gazdinstava razlikuje se od regiona do regiona.

Prisutna je značajna regionalna nejednakost indikatora kod žena nosilaca/upravnica gazdinstava i žena zaposlenih u sektoru poljoprivrede. Generalno, veći udeo žena nosilaca i upravnica srednjih i većih gazdinstava prisutan je u regionu Vojvodine, verovatno kao posledica opšteg višeg stepena obrazovanja u regionu, pravednijih rodni normi i istorije ženskog aktivizma. Pored toga, žene na ovim pozicijama u ovom regionu su mlađe, obrazovanije i, shodno tome, prisutna je veća verovatnoća korišćenja modernih praksi u upravljanju. Region Južne i Istočne Srbije razlikuje se od drugih regiona po većem udelu žena kada je reč o svim indikatorima, što se verovatno može dovesti u vezu sa negativnim demografskim trendovima i dužim životnim vekom žena. Suprotno tome, žene u regionu Šumadije i Zapadne Srbije su izuzetno slabo zastupljene među nosiocima i upravicima gazdinstava, verovatno zbog većeg udela mlađih članova domaćinstva i veće gustine naseljenosti u ovom području.

Strateški i programski okvir za implementaciju politika za razvoj poljoprivrede i ruralni razvoj u Srbiji usklađen je sa osnovnim principima Zajedničke poljoprivredne politike EU-a (ZPP). Zakonodavni okvir formulisan je tako da omogućava pravičan pristup za sve korisnike, sa niskim pragom kvalifikovanosti i zahteva, naročito kada je reč o pristupu lokalnim i nacionalnim finansijskim podsticajima. Primaoci IPARD bespovratnih sredstava za poljoprivredu podležu dodatnim ograničenjima u pogledu vrste podrške, kako u pogledu raspoloživih resursa, tako i u pogledu poštovanja ekoloških standarda i standarda kvaliteta.

Podrška za ruralni razvoj u Srbiji osmišljena je tako da prioritet daje gazdinstvima čiji nosioci su žene, naročito kroz sledeće mere: podsticanje ekonomskih aktivnosti u ruralnim krajevima kroz podršku za nepoljoprivredne aktivnosti; podrška mladima u ruralnim krajevima; i obezbeđivanje pozajmica i podsticaja za pripremu i sprovođenje strategija lokalnog ruralnog razvoja. Ova vrsta podrške za žene nosioce poljoprivrednih gazdinstava odražava se u većem broju bodova koji se dodeljuju ženama podnosiocima zahteva pri rangiranju potencijalnih primaoca podsticaja, kao i u nižim kamatnim stopama na kredite. Ipak, raspoloživi

podaci ne pružaju **dovoljnu osnovu na bazi koje bi se moglo doći do zaključka o tome da li su ove mere podrške efikasne u omogućavanju ekonomskog osnaživanja žena**, naročito imajući u vidu da je udeo žena među nosiocima i upravicima gazdinstva u dalje nizak.

Udeo žena primaoca u ukupnom broju primalaca podsticaja za ruralni razvoj iznosi 23,2%, što je više od prosečnog udela žena među nosiocima i upravicima gazdinstava (19% i 15%). Ovo ukazuje na to da žene aktivno učestvuju u postizanju usaglašenosti sa kriterijumima kvalifikovanosti za finansijske podsticaje. Podaci pokazuju da je prosečan iznos podsticaja po gazdinstvu veći kod gazdinstava registrovanih na žene nego kod gazdinstava registrovanih na muškarce. Prednosti (dodatni bodovi) dodeljene ženama u procesu podnošenja zahteva za neka bespovratna sredstva mogu da predstavljaju faktor koji motiviše žene da registruju svoja gazdinstva. Međutim, nema dokaza koji govore u prilog ove pretpostavke.

Mere usmerene na podsticanje nepoljoprivrednih aktivnosti predstavljaju drugi poseban oblik podrške ruralnim krajevima. Ove mere imaju za cilj da podstaknu razvoj turističkog sektora u ruralnim sredinama, kao i da ožive jedan od njegovih podsektora – umetnost i zanate, tj. kućnu radinost.

Žene u ruralnim krajevima imaju neadekvatan pristup različitim resursima koji su od vitalnog značaja za njihovu ekonomsku aktivnost i kvalitet života. Tek mali udeo žena ima zemlju i nekretnine u svom posedu, što znači slabu bazu nekretnina za pristup finansijskim tržištima i ekonomskim aktivnostima. Kada je reč o pristupu poljoprivrednom zemljištu za žene, situacija je naročito izazovna. S obzirom na to da nisu vlasnice zemljišta, one se češće nalaze u ulozi neplaćenog radnika u porodičnom gazdinstvu nego u ulozi upravnika ili rukovodioca. Nedostatak pristupa prevozu takođe obespravljuje žene: manja je verovatnoća da će žene iz ruralnih krajeva položiti vozački ispit ili posedovati automobil, te se shodno tome više oslanjaju na korišćenje javnog prevoza koji je nezadovoljavajućeg kvaliteta usled nedovoljno razvijene mreže autobuskih linija (ograničena učestalost autobusa, nema reda vožnje), slabe povezanosti sa najbližim gradovima i većih rastojanja između autobuskih stajališta. Žene u ruralnim krajevima slabije koriste informacione i komunikacione tehnologije i imaju slabiji pristup finansijskim (prvenstveno koriste kreditne kartice i prilike za dobijanje kredita [na primer, stambene ili potrošačke kredite]). Kada je reč o finansiranju poljoprivredne proizvodnje i pristupu povoljnijim kreditnim linijama (subvencionisani krediti), žene

i osobe mlađe od 40 godina imaju prednost pri odobravanju kredita i nižih kamatnih stopa: ovakvu praksu delom subvencioniše Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Obrazovna struktura ruralne populacije je manje povoljna nego kod urbane populacije (veći udeo lica sa nižim kvalifikacijama i niži udeo lica sa tercijskim obrazovanjem), dok je udeo stanovništva bez obrazovanja ili sa nižim nivoima obrazovanja veći među ženama iz ruralnih krajeva nego među muškarcima. Najveća stopa nepismenosti prisutna je među ženama iz ruralnih područja (u poređenju sa muškarcima iz ruralnih krajeva i ženama iz urbanih krajeva), što je rezultat karakteristika obrazovanja starijih generacija. Kada je reč o **pristupu obrazovanju**, nije primetna značajna rodna neravnopravnost u učešću u predškolskim programima. Štaviše, primetna je uočljiva razlika u stopama učešća urbane i ruralne dece, naročito kod niže stope učešća ruralne dece u predškolskom obrazovanju. Osim toga, stopa učešća romske dece u predškolskim programima je znatno manja od učešća dece u opštoj populaciji, naročito u ruralnim sredinama. Pristup osnovnom obrazovanju u Srbiji je praktično univerzalan, bez značajnijih razlika po osnovu prebivališta ili pola. Međutim, među naročito ranjivim grupama dece (na primer, romska deca i deca sa invaliditetom), stopa učešća u osnovnom obrazovanju je znatno niža od stope u opštoj populaciji. Primetne su značajne rodne razlike u pogledu pohađanja srednje škole i visokog obrazovanja. Udeo ženske populacije koja upisuje i završava srednju i visoku školu je veći od takvog udela muške populacije, ali zbog izražene rodne segregacije predmeta, žene se više okreću društvenim i humanističkim naukama, kao i zdravstvenim uslugama i uslugama socijalne nege (gde su mogućnosti za zapošljavanje i zarade manje), pri čemu se tek mali broj žena opredeljuje za izučavanje brzo rastućih oblasti izučavanja poput mašinstva, tehnologije, informacije i komunikacione tehnologije.

Stanovništvu u ruralnim krajevima je u najvećem riziku od siromaštva i socijalne isključenosti, gde starije žene iz ovih područja predstavljaju jednu od najranjivijih društvenih grupa u ovom pogledu. Rodna nejednakost, primetna na tržištu rada i u sektoru poljoprivrednih gazdinstava, takođe se odražava na status starije populacije. Udeo žena iz ruralnih sredina kao primaoca poljoprivredne penzije je veći od udela muškaraca iz ruralnih sredina, što je posledica nižih stopa zapošljavanja žena iz ruralnih sredina u nepoljoprivrednim sektorima tokom njihovog radnog veka. Pored toga, iznosi penzija kod žena su u proseku niži od iznosa koji se isplaćuju muškarcima, čime se povećava rizik od siromaštva u starosti. Stanovništvo u ruralnim krajevima suočeno je sa otežanim pristupom

različitim socijalnim beneficijama zbog kriterijuma kvalifikovanosti koji su utvrđeni za takve beneficije. Kriterijumi koji se tiču vlasništva nad zemljištem i metode izračunavanja katastarskog prihoda naročito stavljaju porodice u ruralnim sredinama u nepovoljan položaj kada je reč o pristupu, na primer, finansijskoj socijalnoj pomoći, dečjem dodatku i drugim sličnim beneficijama. Usluge socijalne zaštite su manje dostupne u ruralnim sredinama usled nerazvijenosti usluga i nedostatka adekvatnog javnog transporta koji žene najčešće koriste kako bi došle do institucija u kojima mogu da iskoriste svoje pravo na socijalnu zaštitu. Dakle, žene nose teret staranja o starijim, bolesnim članovima porodice i drugim članovima porodice koji zavise od tuđe nege, te preuzimaju veću odgovornost za rešavanje porodičnih problema. Radna eksploatacija dece (dečji rad) prisutna je u poljoprivrednom sektoru, ali je nedovoljno potvrđena od strane sistema socijalne zaštite, uprkos upozoravajućim izveštajima zaštitnika građana i poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Ovaj fenomen takođe pokazuje jasne rodne obrasce, gde su dečaci više izloženi eksploataciji u gazdinstvu, a devojčice u domaćinstvu.

Zdravlje žena u ruralnim sredinama je lošije od zdravlja žena u urbanim sredinama i zdravlja muškaraca u ruralnim sredinama. Žene u ruralnim sredinama su nesrazmerno više pogođene hroničnim bolestima, lošim zdravstvenim stanjem i invaliditetima od žena u urbanim sredinama, kao i od muškaraca u urbanim i u ruralnim sredinama. Žene iz ruralnih krajeva takođe imaju najslabiji samoprocenjeni zdravstveni status. Žene su suočene sa poteškoćama pri pristupu uslugama zdravstvene nege usled nedostupnosti usluga primarne zdravstvene nege i neodgovarajućih usluga javnog prevoza potrebnih za dolazak do zdravstvenih ustanova. Statistika o seksualnom i reproduktivnom zdravlju pokazuje da su žene u ruralnim krajevima u nepovoljnijem položaju i u ovom pogledu: prisutna je manja verovatnoća da koriste moderne metode kontracepcije, sa velikim udelom žena koje nikada nisu koristile kontracepciju. Osim toga, učestalost prekida trudnoće je daleko veća među ženama u ruralnim krajevima u poređenju sa ženama u urbanim krajevima. Kod žena iz ruralnih krajeva je takođe prisutna manja verovatnoća da pohađaju kurseve pripreme za porođaj, što je prvenstveno uzrokovano nedostupnošću takvih programa u ruralnoj Srbiji.

Porodični odnosi, obaveze u domaćinstvu i slobodno vreme su druge oblasti u kojima se žene iz ruralnih krajeva suočavaju sa rodnim nejednakostima i nedostacima. U proseku, žene iz ruralnih krajeva provode značajno više vremena u izvođenju neplaćenih aktivnosti i staranju o porodici u poređenju sa ženama

i muškarcima u urbanim krajevima, dok najmanje vremena provode u odmoru koji igra značajnu ulogu u poboljšanju blagostanja. Istraživanja pokazuju da one provode najveći deo svog slobodnog vremena u gledanju televizije i druženju sa prijateljima. Analiza ovih indikatora pokazuje da stil života u ruralnim krajevima nije doživeo promene već decenijama, da su očuvani tradicionalni obrasci korišćenja slobodnog vremena koje se u najvećoj meri provodi u odmoru radi pripreme za nastavak fizičkih napora u poljoprivrednim aktivnostima. Kao najčešći razlog zašto svoje slobodno vreme ne mogu da posvete svojim omiljenim aktivnostima žene navode porodične obaveze; ovo se razlikuje od razloga koje navode muškarci, koji na prvo mesto stavljaju radne obaveze.

Nasilje nad ženama u ruralnim krajevima je rasprostranjeno i prisutno u različitim oblicima – nasilje među intimnim partnerima ili nasilje od strane drugih lica u formi fizičkog, psihološkog i seksualnog nasilja. Nasilje je alat koji služi za jačanje nejednakog odnosa snaga u domaćinstvu, porodici i široj zajednici. Nasilju su naročito izložene žene koje ekonomski zavise od svojih partnera, žive u siromašnijim domaćinstvima ili sa partnerima koji zloupotrebljavaju alkohol ili su se borili u oružanim sukobima. Posledice nasilja, kako fizičkog, tako i psihološkog, su ogromne i ozbiljno ugrožavaju blagostanje žena. Iako podaci prikupljeni istraživanjem ne ukazuju na značajne razlike u rasprostranjenosti partnerskog i nepartnerskog nasilja između žena koje žive u urbanim i ruralnim krajevima, žene koje žive u ruralnim krajevima suočene su sa dodatnim preprekama kada je reč o pristupu neophodnoj podršci. Pritisak zajednice da ne otkrivaju nasilje i sačuvaju privatnost jači je kod žena u ruralnim sredinama, što je dokumentovano povećanim prihvatanjem ove norme u ruralnim krajevima. Štaviše, usluge prevencije i zaštite manje su dostupne u ruralnim krajevima.

Primetno je povećanje političkog učešća žena u zakonodavnim organima na svim nivoima vlasti zahvaljujući zakonski regulisanim minimalnim kvotama. Međutim, njihovo učešće je i dalje relativno slabo u izvršnoj vlasti i na pozicijama najviših autoriteta u lokanoj vlasti. Štaviše, interesi žena iz ruralnih krajeva nisu sistematski zastupljeni u ovim organima i ne uzimaju se u obzir pri donošenju lokalnih ili nacionalnih politika razvoja koje se odnose na ruralni razvoj i poljoprivredu.

Građansko učešće žena karakterišu u najvećoj meri tradicionalni obrasci, koji se odražavaju u njihovom učešću u radu crkvenih i drugih verskih organizacija i udruženja, u događajima koji se tiču rukotvorina i u humanitarnim aktivnostima i sličnim oblicima

građanskih aktivnosti. Žene izražavaju spremnost da se priključe zadrugama za žene, ali takve vrste zadruga su veoma retke.

Žene imaju niži stepen otpornosti i često manju sposobnost prilagođavanja kao odgovor na klimatske promene i povezana vanredna stanja, kao što su poplave ili drugi ekstremni vremenski uslovi. Zbog njihove slabije pripremljenosti za delovanje u vanrednim situacijama, manjka informacija, manjka relevantnih resursa i slabijih ekonomskih i finansijskih kapaciteta, žene su podložnije uticajima klimatskih promena i prirodnih katastrofa. Istovremeno, mere za smanjenje emisija gasova sa efektom staklene bašte (GHG) i smanjenje zagađenja životne sredine mogu da imaju značajniji uticaj na žene u ruralnim krajevima u odnosu na muškarce jer žene češće pripadaju grupama koje su naročito osetljive na takve procese: na primer, žene su češće nosioci manjih gazdinstava ili preduzeća; u proseku, kao nosioci gazdinstava, žene su starije; žene su često u većem riziku od siromaštva; i takođe su izloženije vremenskim rizicima zbog njihovog rada na njivama. Nedavno pokrenute inicijative za usvajanje politika na nacionalnom nivou počele su da integrišu rodnu ravnopravnost u politike i mehanizme koji se tiču klimatskih promena.

Pandemija COVID-19 imala je značajan uticaj na žene u ruralnim sredinama. Kriza je imala značajan uticaj i na žene koje učestvuju u poljoprivrednim aktivnostima i na žene koje rade u nepoljoprivrednim sektorima. Žene koje žive u ruralnim sredinama i rade u nepoljoprivrednim sektorima bile su izložene najvećem riziku od gubitka posla u poređenju sa ženama iz urbanih sredina i muškarcima iz obe vrste naselja. Pored toga, žene iz ruralnih sredina su više nego muškarci bile primorane da ostave svoje poslove i ostanu kod kuće da se staraju o deci. Žene koje učestvuju u poljoprivrednim aktivnostima su takođe bile suočene sa brojnim izazovima tokom pandemije, a naročito tokom vanrednog stanja, uključujući blagovremeno izvođenje poljoprivrednih aktivnosti, pronalaženje neophodne radne snage i prodaju proizvoda. Neke žene su pokušale da pronađu inovativna rešenja za promovisanje i distribuciju svojih proizvoda, koristeći kanale koji nisu bili rasprostranjeni među ženama iz ruralnih krajeva pre krize (kao što su društvene mreže i prodaja proizvoda putem interneta). Iako je država usvojila određene mere (direktnu finansijsku podršku, pozajmice) za podršku poljoprivredi, ženama je potrebna dodatna podrška kako bi se u potpunosti oporavile od ove krize.

Uvod

Pozadina i svrha rodne analize

Analiza rodne ravnopravnosti u poljoprivredi i ruralnom razvoju Srbije sprovedena je u okviru projekta „Podrška u sprovođenju inkluzivnih poljoprivrednih politika u Srbiji“, koji se sprovodi u partnerstvu Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) i Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (Food and Agriculture Organization – FAO). Analizu je sprovedla organizacija SeConS – grupa za razvojnu inicijativu, na temelju smernica FAO koje su poslužile kao osnova za izradu sličnih izveštaja u sedam država Istočne Evrope i Centralne Azije.²

Ova Procena rodne ravnopravnosti u Srbiji (CGA) je usklađena sa FAO-ovom strateškom opredeljenošću za zatvaranje rodnog jaza u poljoprivredi, stvarajući tako značajne dobitke za poljoprivredni sektor i pomažući u smanjenju gladi, neuhranjenosti i siromaštva (FAO, 2019). U okviru ovog cilja, rodna ravnopravnost je uključena u pet strateških prioriteta FAO-a:

- » Pomaže u uklanjanju gladi, nesigurnosti hrane i neuhranjenosti
- » Pобољшanje produktivnosti i održivosti poljoprivrede, šumarstva i ribarstva
- » Smanjivanje siromaštva na selu
- » Omogućavanje inkluzivnih i efikasnih poljoprivrednih i prehrambenih sistema
- » Povećanje otpornosti sredstava za život na prijetnje i krize.

Bez rodne ravnopravnosti podriiva se potencijal za razvoj ruralnih zajednica, kao i kapaciteti ruralnih zajednica i stanovništva da postignu produktivan ekonomski angažman, postignu blagostanje i kvalitet

života i postanu otporni na nagle ekonomske, socijalne i ekološke rizike. Istovremeno, napori usmereni na promociju rodne ravnopravnosti nisu mogući bez zatvaranja rodnog jaza u poljoprivredi i ruralnim oblastima, koje i dalje čine značajan deo društva i nacionalne ekonomije u Srbiji. Stoga, CGA u Srbiji doprinosi postizanju nacionalnih politika čiji je cilj unapređenje rodne ravnopravnosti kako je definisano u Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost 2016–2020, gde su specifični ciljevi u okviru prioriteta jednakih mogućnosti posvećeni promociji rodne ravnopravnosti u ruralnim oblastima i osnaživanje seoskih žena. Usklađen je sa Nacionalnom strategijom za ruralni razvoj Srbije i deo je širih napora Ministarstva poljoprivrede, poljoprivrede i vodoprivrede (MPŠV) da poboljša kapacitete za rodno odgovorne politike povezane sa poljoprivredom i ruralnim razvojem.

Studija pruža pregled stanja rodne ravnopravnosti u sektoru poljoprivrede i procesima ruralnog razvoja sa ciljem da se obezbedi solidna činjenička osnova za kreiranje mera i politika koje će doprineti da se otklone rodne nejednakosti, transformišu rodni odnosi i strukture i time pospeši inkluzivan i održivi ruralni razvoj. Analiza predočena u ovom izveštaju treba da doprinese i boljoj informisanosti o ključnim oblicima rodni nejednakosti i potrebama i mogućnostima njihovog otklanjanja kod drugih relevantnih aktera koji su direktno ili indirektno uključeni u planiranje i sprovođenje poljoprivrednih i politika ruralnog razvoja na različitim nivoima, uključujući i nosioce vlasti, pružaoce javnih i socijalnih usluga, profitni sektor, civilno društvo, medije.

Ciljevi i obuhvat

Osnovni cilj je obuhvatna analiza stanja rodne ravnopravnosti u poljoprivredi i procesima ruralnog razvoja, koja treba da ukaže na pojavne oblike rodni nejednakosti, njihove uzroke i posledice, te ponudi preporuke za rodno odgovorne politike koje će omogućiti transformaciju rodni odnosa i struktura u sektoru poljoprivrede i procesima ruralnog razvoja.

² Izveštaji su do sada publikovani za Uzbekistan, Gruziju, Jermeniju, Kirgistan, Tadžikistan, Tursku, Albaniju, <http://www.fao.org/europe/resources/gender/en/>.

Analiza obuhvata niz aspekata, nadilazeći uski fokus na poljoprivredu i ekonomsku aktivnost i uključujući:

- » Procese i politike od značaja za poljoprivredu i ruralni razvoj u Srbiji;
- » Demografske procese u ruralnim područjima;
- » Pristup obrazovanju i obrazovnim dostignućima;
- » Učepće u donošenju odluka i političkom životu;
- » Pristup resursima;
- » Zaposlenost, ekonomsku participaciju, rad u poljoprivredi i organizaciju rada na porodičnim gazdinstvima;
- » Podelu odgovornosti u brizi o porodici i neplaćenom kućnom radu;
- » Pristup šemama i uslugama socijalne zaštite;
- » Pristup zdravstvenim uslugama;
- » Pristup sadržajima kulture, rekreacije i obrasci provođenja slobodnog vremena;
- » Rasprostranjenost rodno zasnovanog nasilja nad ženama u ruralnim područjima i dostupnost zaštite;
- » Kulturne obrasce, norme i vrednosti povezane sa rodnom ulogama i odnosima;
- » Socijalnu participaciju, uključujući učešće u organizacijama civilnog društva, mreži lokalnih zajednica;
- » Klimatske promene i upravljanje rizicima od nepogoda u kontekstu poljoprivrede i ruralnog razvoja.

Izbijanjem pandemije COVID-19, uticaj na ruralno stanovništvo i ruralne zajednice, a posebno na žene čiji je položaj već bio nepovoljan, postao je važan aspekt ove studije. Međutim, kako pandemija još traje, još uvek nije moguće u potpunosti utvrditi njen obim i uticaj na žene na selu. Pored toga, dokazi o uticaju pandemije na ruralno stanovništvo i zajednice u Srbiji trenutno nisu dostupni za sve teme obuhvaćene ovom procenom, tako da su pruženi uvidi samo delimični.

Koncept rodne ravnopravnosti koji se nalazi u osnovi ove analize zasniva se na „rodno transformativnom“ pristupu, koji podrazumeva da žene i muškarci treba da imaju jednaka prava, odgovornosti i mogućnosti u

svim sferama društva i individualnog/privatnog života. Umesto da koristi muške standarde učinka kao model, ovaj pristup podjednako uzima u obzir i vrednuje doprinose, potrebe, interese i mogućnosti žena i muškaraca, stvarajući osnovu za promene koje će voditi transformaciji rodnih odnosa, a ne samo većem uključivanju žena u oblasti u koje su danas više uključeni muškarci³.

Vremenski okvir analize je višeslojan. Za većinu aspekata diskusije, pregled stanja zasnovan je na podacima za prethodnu godinu i prethodni trogodišnji period (2019. i period od 2016. do 2019.). Za ostale aspekte, posebno za polja u kojima nisu dostupni noviji podaci, korišćeni su stariji podaci (5 do 10 godina ranije). Longitudinalni trendovi su predstavljeni kako bi se pružili istorijski uvidi i istakla potreba za novim podacima kako bi se oblikovalo buduće kreiranje politika. Najnoviji podaci za 2020. godinu uključeni su uglavnom radi pružanja procene uticaja pandemije COVID-19 na rodne nejednakosti u ruralnim oblastima i poljoprivrednom sektoru.

Prostorni okvir analize obuhvata Srbiju uz povremeno regionalno razvrstane uvide, uz poređenje ruralnih područja i procesa u odnosu na urbane i međunarodna poređenja kada je to potrebno i moguće. Treba napomenuti da definicija ruralnog regiona primenjena u zvaničnoj statistici Srbije nije usklađena sa definicijom primenljivom u Evropskoj uniji. Podaci su obično razvrstani prema tipu naselja na gradska i „ostala“ naselja. Stoga se termin „ostala“ naselja koristi za označavanje „ruralnih“ područja, tj. „sela“. Podaci o ruralnim regionima koji su više usklađeni sa definicijama Evropske unije (EU) dostupni su samo u Statistici o prihodima i uslovima života (SILC).

Metodologija

Analiza se zasniva na višestrukim izvorima podataka:

- » podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS) dostupnim iz različitih redovnih ili periodičnih statističkih istraživanja (poput Ankete o radnoj snazi, Statistike o prihodima i uslovima života, Ankete o poljoprivrednim gazdinstvima, ankete o korišćenju IKT, i sl.), kao i podataka popisa stanovništva, popisa poljoprivrede i drugih relevantnih podataka koje RZS prikuplja od različitih institucija i publikuje u redovnim izveštajima (poput statistike o zaradama,

³ Ovakvo razumevanje rodne ravnopravnosti nalazi se u osnovi Indeksa rodne ravnopravnosti Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (EIGE, 2020) koji predstavlja glavni instrument za praćenje rodne ravnopravnosti u prostoru EU i zemalja koje su kandidati za članstvo na osnovu koga se planiraju politike: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1168>.

obrazovanju, itd.), posebno publikacija Žene i muškarci u Srbiji (RZS, 2017b);

- » administrativnih podataka različitih institucija, poput Republičkog geodetskog zavoda, Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, Republičkog zavoda za javno zdravlje i drugih;
- » baza podataka dostupnih iz različitih specifičnih i jedinstvenih istraživanja, poput istraživanja OEBS o dobrobiti i bezbednosti žena sprovedenog 2019. godine, Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu o društvenim strukturama, svakodnevnom životu i kulturnim obrascima i sl.;
- » izveštaja i studija koje su publikovane o različitim aspektima rodne ravnopravnosti u poslednjih deset godina;

- » internet stranica relevantnih organizacija, uključujući i udruženja poljoprivrednika, mreža civilnog društva, razvojnih agencija i sl.

Struktura izveštaja

Uvodno poglavlje izveštaja prati kratak pregled relevantnog političkog i društveno-ekonomskog konteksta u Srbiji, a zatim sledi diskusija o poljoprivrednom sektoru i kontekstu ruralnog razvoja. Centralna analiza predstavljena je u deset tematskih poglavlja: stanovništvo i demografski trendovi, zaposlenost, poljoprivredna proizvodnja, pristup resursima, socijalni aspekti rodne ravnopravnosti, zdravlje i zdravstvena zaštita, domaćinstvo, porodica i svakodnevni život, političko i socijalno učešće, klimatske promene i COVID –19 uticaj, praćeno zaključcima i preporukama.

1. Institucionalni i socio-ekonomski kontekst

1.1. Politički i institucionalni kontekst

Institucionalni mehanizmi relevantni za rodnu ravnopravnost i ruralni razvoj

Republika Srbija je uređena kao parlamentarna demokratija u kojoj je vlast podeljena na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Zakonodavnu vlast vrši Narodna skupština Republike Srbije (NSRS), kao najviše predstavničko telo. Izvršnu vlast vrši Vlada Republike Srbije (VRS) koja u aktuelnom sazivu ima 21 ministarstvo, uključujući Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo za brigu o selu.⁴ Sudsku vlast čine Ustavni sud sa 15 sudija koje bira NSRS, redovni sudovi i tužilaštvo. Mehanizmi rodne ravnopravnosti uspostavljeni su u zakonodavnoj i izvršnoj grani vlasti, na nacionalnom, pokrajinskom i lokalnom nivou, i unutar nezavisnih tela, kao što su Zaštitnik građana i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

U okviru NSRS kao stalna radna tela deluju Odbor za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu i Odbor za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova. Ovi odbori razmatraju predloge zakona i drugih akata podnetih Narodnoj skupštini, prate sprovođenje politika Vlade RS, izvršavanje zakona i drugih opštih akata od strane Vlade i drugih državnih organa i tela i razmatraju druga pitanja iz nadležnosti NSRS u domenu svog sektorski definisanog mandata.

U okviru Vlade Republike Srbije mandat za poljoprivredu i ruralni razvoj dodeljen je Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, a nakon uspostavljanja nove Vlade u jesen 2020. godine formirano je Ministarstvo za brigu o selu. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva

i vodoprivrede odgovorno je za poslove javne uprave, uključujući, između ostalog, strategije i politike za razvoj poljoprivrednog sektora i prehrambene industrije, poljoprivrednu proizvodnju i analizu tržišta, podsticaje za podsticanje poljoprivredne proizvodnje, poljoprivredne savetodavne usluge i inspeksijski nadzor u oblasti poljoprivrede (MPŠV, 2018). Ministarstvo za brigu o selu ima mandat da nadgleda dobrobit u ruralnim područjima i da predlaže mere i politike za poboljšanje životnog i radnog stanja seoskog stanovništva i očuvanje seoskih tradicija i kulturnog života u ruralnim oblastima.⁵ Ravnopravnost polova je u delokrugu Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost (CBGE) kojim predsedava potpredsednica vlade. CBGE preispituje sva pitanja vezana za rodnu ravnopravnost i koordinira aktivnosti organa javne uprave u ovoj oblasti, sa ciljem poboljšanja rodne ravnopravnosti u Srbiji (CBGE, 2020). CBGE organizuje horizontalnu i vertikalnu koordinaciju mehanizama za rodnu ravnopravnost. Horizontalna koordinacija uključuje mrežu kontakt tačaka za pitanja polova kojima su dodeljene dužnosti za unapređenje rodne ravnopravnosti i uključivanje roda u rad svakog ministarstva. Vertikalna koordinacija uključuje lokalne mehanizme rodne ravnopravnosti u gradovima i opštinama. Novoformirana vlada 2020. godine takođe je osnovala Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i socijalni dijalog. Mandat ovog Ministarstva je da sprovodi javnu upravu u oblasti ljudskih i manjinskih prava, antidiskriminacije i rodne ravnopravnosti.⁶

Na nivou Autonomne Pokrajine Vojvodine (AP Vojvodina), u Skupštini AP Vojvodine aktivni su Odbor za poljoprivredu i Odbor za ravnopravnost polova, dok je u pokrajinskoj izvršnoj vlasti mandat za

⁴ Pregled ministarstava, kancelarija i direkcija Vlade Republike Srbije: <https://www.srbija.gov.rs/tekst/en/34128/serbian-government-directory.php>.

⁵ Službeni glasnik RS. 128/2020.

⁶ Službeni glasnik RS. 128/2020.

poljoprivredu i ruralni razvoj dodeljen Sekretarijatu za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu i mandat za rodnu ravnopravnost Sekretarijatu za socijalnu politiku, demografiju i ravnopravnost polova. Pokrajinski zaštitnik građana ima zamenika za rodnu ravnopravnost.

Nezavisne institucije Zaštitnika građana ili Ombudsmana (koja ima odeljenje za zaštitu prava deteta, rodnu ravnopravnost i prava osoba sa invaliditetom) i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti su takođe vitalne za rodnu ravnopravnost i zaštitu od diskriminacije i osnovni uslov za inkluzivno društvo i inkluzivni razvoj.

Republika Srbija je podeljena na 169 opština/gradova. Većina opštinskih uprava u Srbiji u svom sastavu ima organizovana odeljenja za poljoprivredu. U slučajevima gde ne postoji posebna služba, najmanje jedan zaposleni u odeljenjima za ekonomski razvoj angažovan je na poslovima vezanim za poljoprivredu i ruralni razvoj. Prema Zakonu o ravnopravnosti polova lokalne samouprave dužne su da osnuju lokalne mehanizme za rodnu ravnopravnost. Stalna konferencija gradova i opština (SKGO), udruženje lokalnih samouprava, zastupa interese lokalnih samouprava i podržava njihov razvoj. U okviru SKGO deluje Mreža za poljoprivredu i ruralni razvoj koja je zadužena za razmatranje propisa u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja i da olakša razmenu iskustava između lokalnih samouprava, kao i međusobnu podršku i jačanje kapaciteta.⁷ Pored toga, postoji Mreža za rodnu ravnopravnost, koja se sastoji od predstavnika lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, čija je uloga pružanje podrške lokalnoj upravi u poboljšanju rodne ravnopravnosti (Jerinic i dr. 2020).

Zakoni i politike koji su važni za rodnu ravnopravnost i ruralni razvoj

Ustav Republike Srbije⁸ definiše da država jemči ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti (član 15.). Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju⁹ uređuju se ciljevi poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja, pravila posebnog postupka sprovođenja i kontrole IPARD programa (o kojima će biti više reči u okviru poglavlja o agrarnim i politikama ruralnog razvoja). Ostvarivanje rodne ravnopravnosti uređeno je krovnim Zakonom o ravnopravnosti polova,¹⁰ dok je zabrana diskriminacije po bilo kom osnovu, uključujući i pol, rodni identitet ili bilo koje drugo lično svojstvo (što može obuhvatiti i tip mesta stanovanja) definisana Zakonom o zabrani diskriminacije.¹¹ Na nacionalnom

nivou politika unapređivanja rodne ravnopravnosti definisana je Strategijom za rodnu ravnopravnost 2016–2020. godine.¹² Strategija prepoznaje značaj poboljšanja položaja žena na selu, ali je konačna ocena Nacionalnog akcionog plana za sprovođenje Strategije za ravnopravnost polova 2016–2018 utvrdila da primena ovih komponenti nije bila efikasna. Preporučeno je poboljšanje dizajna i primene mera u sledećem akcionom planu. Međutim, iako je izrađen Akcioni plan za 2019–2020, Vlada ga nikada nije usvojila.

Politike rodne ravnopravnosti u Srbiji vode se međunarodnim obavezama koje je država preuzela za ratifikaciju ključnih međunarodnih konvencija, poput Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija); i učešće na međunarodnim platformama, poput Pekinške deklaracije i platforme za delovanje, i rezolucijama UN-a, uključujući Rezoluciju 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija o ženama, miru i bezbednosti. Srbija redovno podnosi izveštaje u skladu sa ovim konvencijama, a preporuke međunarodnih mehanizama ukazuju na pravac koji treba da vode reforme za poboljšanje rodne ravnopravnosti u različitim oblastima. Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW komiteta u 2019. godini „prepoznaju posebne oblike diskriminacije žena u ruralnim područjima i preporučuju prioritete akcije za poboljšanje položaja žena na selu u različitim aspektima, od pristupa vlasništvu, zapošljavanja, ekonomskih i socijalnih sigurnosti, zaštiti od nasilja, do veće zastupljenosti u telima koja donose odluke i slično“ (Komitet za uklanjanje diskriminacije nad ženama, 2019).

Politike razvoja Republike Srbije takođe su usklađene sa Agendom održivog razvoja do 2030. godine i Ciljevima održivog razvoja. Srbija je posvećena svim ciljevima održivog razvoja, ali nije usvojila posebne nacionalne ciljeve održivog razvoja. Prva dobrovoljna nacionalna smotra podneta je Visokom političkom forumu 2019. godine (Vlada Republike Srbije, 2019).

Višegodišnji dokumenti za planiranje i programiranje koji regulišu politike poljoprivrede i ruralnog razvoja definisani su Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju.¹³ Krovni dokument koji postavlja strateški okvir za razvoj poljoprivrednog sektora i ruralnih područja je Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja za period 2014–2024.¹⁴ Ova strategija, kao i Nacionalni program

⁷ Službeni glasnik RS. 98/2006.

⁸ Službeni glasnik RS. 98/2006.

⁹ Službeni glasnik RS. 41/2009, 10/2013, 101/2016.

¹⁰ Službeni glasnik RS. 104/2009.

¹¹ Službeni glasnik RS. 22/2009.

¹² Službeni glasnik RS. 4/2016.

¹³ Službeni glasnik RS. 41/09, 10/13 – novi zakon i 101/2016.

¹⁴ Službeni glasnik RS. 85/2014.

za poljoprivredu 2018–2020.¹⁵ Nacionalni program ruralnog razvoja od 2018. do 2020.¹⁶ i IPARD program¹⁷ usklađeni su sa strateškim ciljevima Zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije 2014–2020 (Evropska komisija, 2020), i uzimaju u obzir specifične potrebe i prioritete razvoja poljoprivrede i razvoja ruralnih područja u Srbiji.

Politički i programski dokumenti koji se odnose na razvoj srpskog poljoprivrednog sektora i ruralnih područja uzimaju u obzir rodne komponente i potrebu za ekonomskim osnaživanjem žena u ruralnim oblastima. Srpska strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja, u svojoj 12. prioritetnoj akcionoj oblasti koja se odnosi na poboljšanje socijalne strukture i jačanje socijalnog kapitala, prepoznaje žene kao kategoriju koju treba osnažiti.¹⁸ Razvoj ženskog i omladinskog preduzetništva postavljen je kao specifični operativni cilj u okviru ove prioritetne akcije, (operativni cilj 12.9; *ibid.*). Pored toga, Nacionalni program ruralnog razvoja, kao i IPARD, takođe ponavljaju potrebu za ekonomskim osnaživanjem žena u ruralnim područjima, posebno pošto se principi jednakosti, zagarantovani Ustavom, uzimaju u obzir prilikom dizajniranja mera podrške.¹⁹ Dodatne informacije o dostupnim podsticajima i njihovoj primeni date su u poglavlju 4.3.

Važan mehanizam za rodnu ravnopravnost u nacionalnim i lokalnim politikama je rodno odgovorno budžetiranje, predviđeno Zakonom o budžetskom sistemu.²⁰ Uprkos naporima uloženi u promociju rodno odgovornog budžetiranja, nacionalni budžet još uvek nije u potpunosti rodno integrisan. Napredak je još manji na lokalnom nivou, gde je proces prelaska na novi sistem budžetiranja spor.

1.2. Socio-ekonomski razvoj

Razvoj Srbije podstaknut je reformama usmeravanim procesom pridruživanja EU, kao i Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine. (Ujedinjene nacije, 2020). Srbija je 2012. godine dobila status kandidata za EU, a u procesu pregovora o pristupanju EU, od ukupno 35 pregovaračkih poglavlja, 18 je otvoreno za pregovore, od kojih su dva privremeno zatvorena (Savet Evrope, 2020).

Nacionalni razvojni prioritete definisani su u *Nacionalnom programu za usvajanje pravnih tekovina*

Evropske unije (National Programme for the adoption of the EU acquis) 2014–2018 – NPAA koji usmerava procese harmonizacije sa EU pravnim normama i definiše resurse neophodne za te procese (Kancelarija za evropske integracije, 2014a). *Nacionalni prioritete za međunarodnu pomoć u Republici Srbiji 2014–2017 (National Priorities for International Assistance in the Republic of Serbia 2014–2017)*, sa projekcijama do 2020 (NAD), predstavlja ključni dokument kojim se usklađuje međunarodna pomoć sa prioritetima reformskih procesa (Kancelarija za evropske integracije, 2014b). *Ekonomski reformski program (ERP)* predstavlja ključni dokument kojim se definišu prioritete ekonomskih reformi i o njima izveštava EU, (ERP) a *Programom reformi zapošljavanja i socijalne politike (ESRP)* definisane su reforme u oblasti zapošljavanja, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite (Vlada Republike Srbije, 2016).

Srbija se suočava sa nizom demografskih izazova, poput emigracije, depopulacije ruralnih područja, starenja stanovništva. Očekivano trajanje života na rođenju iznosi 77.1 godina za žene i 72.0 godina za muškarce. Prosečna starost stanovništva u 2018. godini iznosila je 41.4 godine, uz to da je prosečna starost žena bila veća nego prosečna starost muškaraca (42.7 prema 40.0 godina). Udeo stanovništva radnog uzrasta u ukupnom stanovništvu iznosio je 65.5 %. Indeks starenja (odnos stanovništva starog 60 i više godina prema mladom stanovništvu starom 0–19 godina) iznosio je 142.9, sa značajnim razlikama između žena i muškaraca (165.0 za žene prema 122.1 za muškarce). Stopa ukupnog fertiliteta (za žene stare 15–49 godina) iznosila je 1.5. Indeks funkcionalnog stanovništva (odnos stanovništva starog 0–14 i 65 i više godina prema stanovništvu radnog uzrasta) porastao je sa 46.3 u 2011. godini na 52.7 u 2018. godini (RZS, 2018a).

Prema procenama zasnovanim na popisu stanovništva 2011. godine, udeo lica koja su emigrirala iz Srbije u ukupnom stanovništvu iznosio je 4.2%, što je nešto manje nego prema popisu iz 2002. godine kada je iznosio 5.3% (Stanković, 2014). Unutrašnje migracije odvijaju se od ruralnih prema urbanim područjima. Između dva popisa (2002. i 2011. godine) ruralno stanovništvo smanjeno je za 10.9%, uz veće opadanje ženskog nego muškog stanovništva (-11.6% prema -10.2%) delimično usled njihove slabije integracije u ruralnu ekonomiju (detaljnije objašnjeno u poglavlju o demografskim kretanjima i zaposlenosti). Između 2011. i 2018. godine, ruralna populacija smanjena je dodatno za 6.2% (-6.8% ženskog i -5.6% muškog stanovništva) (RZS, 2020d).

Nakon višegodišnjih negativnih posledica međunarodne ekonomske krize koja je Srbiju zahvatila krajem 2008.

¹⁵ Službeni glasnik RS. 120/2017.

¹⁶ Službeni glasnik RS. 60/2018.

¹⁷ Službeni glasnik RS. 30/16, 84/17 i 20/2019.

¹⁸ Službeni glasnik RS. 85/2014.

¹⁹ Službeni glasnik RS. 30/16, 84/17 i 20/2019.

²⁰ Službeni glasnik RS. 54/2009, 73/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013, 108/2013, 142/2014, 68/2015, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019, 72/2019 i 149/2020.

godine, od 2015. godine ekonomske performanse se popravljaju. Beleži se pozitivan ekonomski rast koji je u 2018. godini iznosio 4,3% (Ministarstvo finansija, 2019). Prema nalazima Svetske banke, ekonomski rast je uglavnom bio podstaknut rastom potrošnje i investicija, delimično je bio posledica povećanja plata u javnom sektoru i penzija, kao i oporavka energetskog sektora nakon opadanja proizvodnje u 2017. godini (Svetska banka, 2019a). Međutim, pozitivne tendencije nisu konzistentne, na šta ukazuje pad Srbije u rangiranju prema vrednostima Globalnog indeksa konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma sa 65. mesta 2018. godine na 72. mesto u 2019. godini (Svetski ekonomski forum, 2019). Poslovna klima se donekle popravila sudeći prema rangiranju na osnovu Indeksa lakoće poslovanja Svetske banke, čija je vrednost za Srbiju povećana za 0,17 poena između 2018. i 2019. godine (Svetska banka, 2019b).

Pozitivan ekonomski rast bio je praćen i poboljšanjem situacije na tržištu rada, koje se manifestovalo u povećanju stope aktivnosti i zaposlenosti, te smanjenju stope nezaposlenosti. Između 2017. i 2018. godine stopa zaposlenosti povećana je sa 57,3% na 58,8%, dok je stopa nezaposlenosti opala sa 14,1% na 13,3% (RZS, 2019b). Međutim, rodne nejednakosti su ostale veoma izražene (više o tome u poglavlju 3), a pojedine društvene grupe se suočavaju sa velikim preprekama u pristupu radnim mestima, poput mladih, romskog stanovništva, osoba sa invaliditetom.

Pozitivni ekonomski trendovi reflektuju se i na humani razvoj. Tokom perioda oporavka od ekonomske krize vrednost Indeksa humanog razvoja je povećana sa 0,785 na 0,799 (UNDP, 2019). Tokom istog perioda smanjena je stopa rizika od siromaštva i socijalne isključenosti. Stopa rizika od siromaštva²¹ iznosila je 26,7% u 2015. godini, dok je u 2018. godini bila 24,3%. Stopa rizika od siromaštva i socijalne isključenosti²² u istom periodu smanjena je sa 41,7% na 34,3% (RZS, 2019d). Međutim, i dalje postoje mnogi razvojni izazovi. Jedan izazov je povezan sa nesigurnošću hrane. FAO-ovi podaci pokazuju da se nesigurnost hrane povećala između 2015. i 2017. godine (FAO, 2020a). Ukupan broj pojedinaca koji pate od teške prehrambene nesigurnosti povećao se tokom tog perioda sa 118 856 na 138 429 osoba (ili sa 1,3 % na 1,6 %). Ovaj trend je bio izraženiji kod žena, a ukupan broj žena koje pate od teške prehrambene nesigurnosti povećao se sa 48 087 na 67

517 (sa 1,3 % na 1,8 %), dok je kod muškaraca ukupan broj smanjen sa 54 544 na 40 585 osoba (sa 1,5 % na 1,1 %) (RZS, 2020d).

Srbiju odlikuju velike regionalne nejednakosti sa beogradskim regionom kao najrazvijenijim a regionom Južne i Istočne Srbije kao najmanje razvijenim između kojih se nalaze regioni Vojvodine i Šumadije i Zapadne Srbije.²³ Trendovi depopulacije registruju se u svim regionima, ali su najizraženiji u Južnoj i Istočnoj Srbiji. Beogradski region ostvaruje najveći doprinos ukupnom BDP Srbije, 40,4%, udeo Vojvodine je 26,5%, Šumadije i Zapadne Srbije 19,2% a Južne i Istočne Srbije 13,8%. BDP po glavi u Beogradu je viši od proseka za Srbiju za 68,1%, u Vojvodini je na nivou proseka za Srbiju, dok je u preostala dva regiona ispod proseka, pri čemu je u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji na nivou od 69,5% od proseka a u Južnoj i Istočnoj Srbiji na nivou od 63,7% od proseka za Srbiju (RZS, 2018a).

Regionalne razlike istaknute su i u pogledu zaposlenosti. Stopa zaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64 godina) najviša je u Beogradu (62,9%), iza kojeg sledi Vojvodina (59,1%), Šumadija i Zapadna Srbija (58,1%), dok je najniža u Južnoj i Istočnoj Srbiji (54,6%). Stopa nezaposlenosti najniža je u Vojvodini (10,7%), potom Beogradu (11,0%), Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (14,9%), a najviša je u Južnoj i Istočnoj Srbiji (17,3%) (RZS, 2019b).

Izbijanje pandemije COVID-19 u rano proleće 2020. godine i mere koje su preduzete kao deo Vladinog pandemijskog odgovora imali su dubok uticaj na svakodnevni život žena i muškaraca, kako u Srbiji tako i u ostatku sveta, kao i na rodnu ravnopravnost.

Odgovor na pandemiju u Srbiji sledio je „restriktivni model“, posebno tokom druge polovine marta 2020. i do aprila 2020. godine, kada je najavljeno vanredno stanje koje je uključivalo niz mera poput zatvaranja granica, ograničenja javnog prevoza smanjiti pokretljivost, velika ograničenja kretanja tokom policijskog časa i nekoliko dana zaključavanja. Mere su u aprilu uključivale zatvaranje svih prodavnica, osim prehrambenih prodavnica, preseljenje posla iz kancelarija u domove, osim u slučajevima kada to nije bilo moguće ili za neophodno pružanje javnih usluga, zatvaranje obrazovnih institucija u svim nivoima i ograničenje direktnog kontakta između članova javnosti i pružalaca socijalnih usluga. To je dovelo do značajnog smanjenja obima poslovanja za većinu kompanija, dok su neke bile pod pritiskom povećanih radnih obaveza i potražnje, uključujući medicinske ustanove, fabrike koje isporučuju zaštitnu opremu i

²¹ Stopa rizika od siromaštva (AROP) predstavlja udeo lica čiji je ekvivalentni raspoloživi dohodak manji od 60% nacionalne medijane dohotka nakon socijalnih transfera (EUROSTAT, 2019).

²² Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti (AROPE) predstavlja udeo pojedinaca koji su u riziku od siromaštva, ili su izrazito materijalno deprivirani, ili žive u domaćinstvima veoma niskog intenziteta rada (EUROSTAT, 2019).

²³ U Srbiji postoje četiri „statistička“ regiona: Beograd, Vojvodina, Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija. Ovi regionu nemaju administrativnu ulogu već funkcionišu kao statistički region.

Okvir 1: Kratak osvrt na pandemiju COVID-19 i odgovor Vlade Republike Srbije na nju:

- » Prvi registrovan slučaj COVID-19 u svetu, NR Kina: 31. decembar 2019 (SZO, 2020a)
- » Prvi registrovani slučaj u Srbiji, Subotica: 6. mart 2020 (Ministarstvo zdravlja, 2020)
- » SZO proglašava pandemiju: 11. marta 2020 (SZO, 2020b)
- » Proglašenje vanrednog stanja u Srbiji: 15. marta 2020²⁴
- » Ukidanje vanrednog stanja u Srbiji: 6 maja 2020²⁵
- » Ukupan broj registrovanih slučajeva u Srbiji 14. novembra 2020: 81 086 (Ministarstvo zdravlja, Institut za javno zdravlje 2020)
- » Ukupan broj smrtnih slučajeva u vezi sa COVID-19 u Srbiji 14. novembra 2020: 989 (ibid.)
- » Stopa smrtnosti u Srbiji, 15. Novembar 2020: 1.22 % (ibid.)

medicinska sredstva, distributere lekova, kompanije za isporuku i kompanije koje pružaju IKT usluge na primer. Ove promene su uticale na nacionalne nivoe aktivnosti i zaposlenosti, ali i na kvalitet zaposlenja i uslove rada (SeConS, 2020a). Gubitak posla, prinudno odsustvo, povećano radno vreme i smanjenje prihoda samo su neki od mnogih uticaja pandemije koji su uticali na egzistenciju i žena i muškaraca.

Nakon dvomesečnih restriktivnih mera u periodu od 15. marta 2020. godine do 7. maja 2020. godine, mere su naglo ublažene: ukinuta su ograničenja kretanja, otvorene granice, ponovo uspostavljene javne i socijalne službe koje direktno komuniciraju sa građanima i svim prodavnicama i ugostiteljskim objektima, kao i mnogim kulturnim institucijama, takođe je bilo dozvoljeno da se ponovo otvore. Jesen 2020. godine donela je novi talas registrovanih slučajeva COVID-19, ali restriktivne mere nisu vraćene.

Pandemija COVID-19 prouzrokovala je burne ekonomske i socijalne posledice. Kao što pokazuje brza procena ILO / EBRD, uticaj na zapošljavanje

je bio zapanjujući (ILO & EBRD, 2020). Pad radnog vremena tokom drugog tromesečja (Q2) 2020. godine ekvivalentan je gubitku 510 000 radnih mesta sa punim radnim vremenom. Najteže pogođeni sektori bili su trgovina na veliko i malo, smeštaj, transport, hrana i piće, uslužne delatnosti, šumarstvo i seča šuma, ratarska i stočarska proizvodnja. U ovih 8 sektora, procenjuje se da je preko 700 000 radnika u neposrednom riziku zbog karakteristika njihovih poslova, što uključuje neformalno zapošljavanje, kratkoročne ugovore i rad u mikro preduzećima koja su posebno osetljiva u ovoj krizi.

Prema proceni ILO/EBRD, Srbija je usvojila najizdašniji i najopsežniji ekonomski paket među ekonomijama zapadnog Balkana, pružajući gotovo univerzalnu podršku kako firmama tako i građanima. O tome je svedočila *ex-ante* analiza mikrosimulacije koja je pokazala da su efekti blagostanja mere zadržavanja zaposlenja smanjili siromaštvo za 1,2 % dok je ključna mera podrške dohotku – jednokratna bespovratna pomoć od 100 evra za sve punoletne građane – smanjila relativno siromaštvo stopa na 22,9 %, ispod nivoa pre krize, dok je Ginijev koeficijent pao za jednu punu tačku, što ukazuje na smanjenje nejednakosti u prihodima (ILO & EBRD, 2020).

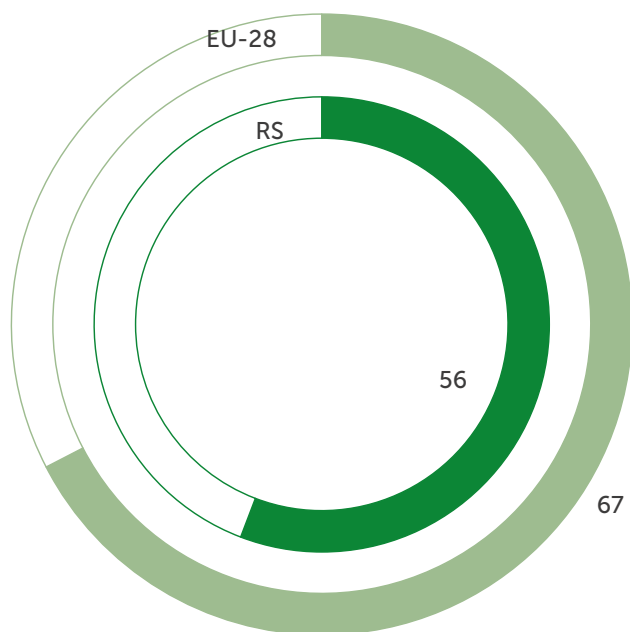
Dalji detalji o uticaju pandemije COVID-19 na različite aspekte rodne ravnopravnosti u poljoprivredi i ruralnom razvoju predstavljeni su u poglavlju 10.

1.3. Rodna ravnopravnost u Srbiji

Rodne aspekte poljoprivrede i ruralnog razvoja potrebno je sagledati u širem kontekstu rodnih odnosa u Srbiji, kao i politika kojima se nastoji unaprediti rodna ravnopravnost. Srbiju odlikuju izražene rodne nejednakosti u brojnim sferama javnog života, kao i u sferi privatnih, porodičnih odnosa, što pokazuju i neki od glavnih međunarodnih indeksa rodne ravnopravnosti i brojna nacionalna istraživanja. Indeks rodno razvoja (GDI) meri rodne razlike u postignućima u ljudskom razvoju i objašnjava razlike između žena i muškaraca u tri osnovne dimenzije ljudskog razvoja – zdravlju, znanju i životnom standardu (UNDP, 2020a). Koristi iste pokazatelje komponenata kao i indeks humanog razvoja. GDI pokazuje napredak u rodnoj ravnopravnosti u Srbiji, povećanjem vrednosti indeksa sa 0,762 u 2010. na 0,799 u 2018. godini (UNDP, 2020b). Indeks rodne nejednakosti meri rodne nejednakosti u tri važna aspekta ljudskog razvoja: reproduktivno zdravlje (mereno odnosom smrtnosti majki i stopom nataliteta adolescenata), osnaživanje (mereno udelom parlamentarnih mesta u kojima zauzimaju žene i udelom odraslih žena i muškaraca stariji od 25 godina i stariji sa najmanje izvesnim srednjim obrazovanjem)

²⁴ Službeni glasnik RS. 29/2020.

²⁵ Službeni glasnik RS. 65/2020.

Grafikon 1: Indeks rodne ravnopravnosti, Srbija 2016. godina i EU 2019. godina

Izvor: SIPRU, 2018.

i ekonomski status (izražen kao učešće na tržištu rada i mereno stopom učešća radne snage ženskog i muškog stanovništva starog 15 i više godina (UNDP, 2020c). Vrednost Indeks rodne nejednakosti porastao je sa 0,969 u 2010. godini na 0,976 u 2018. godini, što ukazuje na sužavanje rodni nejednakosti.

Od 2016. godine rodna ravnopravnost u Srbiji meri se pomoću Indeksa rodne ravnopravnosti Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost²⁶, koji meri nivo postignuća i rodni jaz u osnovnim domenima politike rodne ravnopravnosti (rad, novac, znanje, vreme, moć i zdravlje kao glavni domeni i dva satelitska domena koji se ukrštaju nejednakosti i nasilja nad ženama) u Evropskoj uniji i zemljama kandidatima. Prema izveštaju o indeksu rodne ravnopravnosti, došlo je do blagog poboljšanja od 3,4 poena između dva izveštajna perioda – 2016. i 2018. godine, ali su rodne nejednakosti i dalje veoma izražene, znatnije nego što je prosek za Evropsku uniju.

Rodne nejednakosti prisutne su u sferi zapošljavanja i rada, obrazovanja, političke i društvene participacije, materijalnom položaju i prihodima. Prisutni su i u sferi privatnog života, kroz nejednaku raspodelu neplaćenog kućnog rada između žena i muškaraca i brige o porodici. Najdrastičniji oblici manifestuju se kao nasilje nad ženama koje se ispoljava i u sferi javnog i u sferi privatnog života i ima teške posledice po bezbednost i blagostanje žena. Ove nejednakosti utemeljene su u patrijarhalnim normama koje su još uvek veoma rasprostranjene među stanovništvom Srbije. Stanje u ovim aspektima biće detaljnije prikazano u narednim poglavljima, uz posebne uvide za ruralna područja. Tamo gde su dostupne informacije, pružiće se uporedna analiza ruralnih i urbanih područja.

²⁶ Indeks rodne ravnopravnosti istovremeno meri nivo postignuća i rodni jaz u najvažnijim oblastima politika rodne ravnopravnosti. Vrednost indeksa se kreće od 1–100, pri čemu vrednost 100 predstavlja puno postignuće uz potpunu rodnu ravnopravnost (SIPRU, 2018).

2. Stanovništvo i demografski trendovi u ruralnim područjima

Ključni nalazi

- » Broj stanovnika u Srbiji kontinuirano opada usled pada nataliteta i spoljnjih migracija stanovništva, a trendovi smanjenja stanovništva posebno su izraženi u ruralnim područjima.
- » Ruralna područja odlikuju trendovi starenja stanovništva i opadanja stope fertiliteta. Ovo je dovelo do promene u strukturi funkcionalnog stanovništva, pri čemu se odnos izdržavanog mladog i starijeg stanovništva prema stanovništvu radnog uzrasta menja u korist prvih.
- » Trendovi smanjenja stanovništva izraženiji su u ženskoj seoskoj populaciji nego muškoj, što je posledica njihovog intenzivnijeg iseljavanja iz ruralnih područja. Razlozi za to se mogu tražiti u slabijoj imovinskoj vezanosti za ruralnu zajednicu iz koje odlaze i slabijim šansama za zapošljavanje, te slabijoj dostupnosti socijalnih usluga ali i različitih sadržaja od značaja za kvalitet života.

Tabela 1: Promene broja stanovnika, ukupno, prema tipovima naselja i regionima, Srbija (2002–2011)

	Republika Srbija	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
2002					
Ukupno	7.498.001	1.576.124	2.031.992	2.136.881	1.753.004
Gradska naselja	4.225.896	1.281.801	1.152.295	959.331	832.469
Ostalo	3.272.105	294.323	879.697	1.177.550	920.535
2011					
Ukupno	7.186.862	1.659.440	1.931.809	2.031.697	1.563.916
Gradska naselja	4.271.872	1.344.844	1.146.731	963.548	816.749
Ostalo	2.914.990	314.596	758.078	1.068.149	747.167
Indeks 2011/2002					
Ukupno	95,9	105,3	95,1	95,1	89,2
Gradska naselja	101,1	104,9	99,5	100,4	98,1
Ostalo	89,1	106,9	89,2	90,7	81,2
% seoskog stanovništva					
2002	43,6	18,7	43,3	55,1	52,5
2011	40,6	19,0	40,6	52,6	47,8

Izvor: Bogdanov, Babović, 2014.

Tabela 2: Demografski pokazatelji, prema tipu naselja, Srbija, 2011. godina

Pokazatelj	Gradska	Ostala
Prosečna starost	41,3	43,6
Indeks starenja	107,3	144,3
Indeks funkcionalnog stanovništva	43,0	51,4
Stopa mortaliteta	12,6	16,5
Prosečan broj članova domaćinstva	2,77	3,05
Ukupna stopa fertiliteta ²⁷	1,496	1,207

Izvor: RZS, Statistika stanovništva.

Demografski trendovi u ruralnim područjima su nepovoljni. Podaci prikupljeni tokom poslednjeg popisa stanovništva ukazuju da je u ruralnim područjima došlo do značajnog smanjenja broja stanovnika. Ukupan broj stanovnika u 2011. godini bio je na nivou od 95,9% ukupnog stanovništva u 2001. godini. Međutim, dok ruralno stanovništvo (ostalo) pokazuje snažan pad i iznosilo je 89,1% stanovništva u 2001. godini, gradsko stanovništvo je malo poraslo i bio na nivou od 101,1% gradskog stanovništva u 2001. godini (Tabela 1).

Prema procenama stanovništva za 2018. godinu, nakon popisnog perioda došlo je do daljeg opadanja broja stanovnika ruralnih područja. Ukupan broj stanovnika ruralnih područja smanjen je sa 2.914.990 u 2011. na 2.734.153 u 2018. godini (RZS, 2018d). Time je udeo seoskog stanovništva pao na 39,2% (ibid.). Trend je izraženiji u ženskoj nego muškoj seoskoj populaciji. U periodu između dva popisa (2002–2011) žensko seosko stanovništvo smanjeno je za 11,6% a muško za 10,2% (Bogdanov & Babović, 2014). Razlog za ove rodno specifične obrasce depopulacije jeste slabija integritet žena u ruralnu ekonomiju, pre svega poljoprivrednu aktivnost na gazdinstvu, gde su veoma malo zastupljene među nosiocima i menadžerima a čine većinu neplaćene porodične radne snage. Žene češće migriraju u urbana područja u potrazi za boljim mogućnostima zaposlenja, kao i zbog izazova poput diskriminacije na osnovu pola i pritiska da se prilagode tradicionalnim ulogama koje su uglavnom ograničene na brigu o članovima porodice.²⁸ Nasuprot tome, običajne norme muškarce više vezuju za rad na gazdinstvu što utiče na njihov nešto manji odliv

iz ruralnih područja. Posledice rodnog disbalansa nisu samo demografske, već i ekonomske. Zbog jake tradicionalne podele rada u poljoprivredi i izraženije depopulacije u ženskom stanovništvu, pojedine delatnosti koje pretežno obavljaju žene su takođe u opadanju, poput mlečnog stočarstva, povrtarstva i drugih proizvodnih linija (ibid).

Ruralna područja odlikuju i intenzivniji procesi starenja stanovništva. Udeo dece i mladih u stanovništvu ruralnih područja značajno opada a udeo starijeg stanovništva raste. Između dva popisa u populaciji dece stare 0–14 godina zabeležen je pad od 21,6%, a među mladima starosti 15–29 godina, pad od 16,1% stanovništva. Istovremeno starosna grupa 50–64 godine uvećana je za 13,3% (ibid).

Sagledano prema različitim demografskim indikatorima, slika o ruralnim područjima je višestruko nepovoljna (Tabela 2). Prosečna starost stanovništva se između dva popisa povećala i značajno je viša u ruralnim u odnosu na urbana područja. Indeks starenja je takođe značajno veći u ruralnim područjima, a takav je i odnos izdržanih lica, starih i mladih, prema radno sposobnom stanovništvu. Ukupna stopa fertiliteta je niža u ruralnim područjima u poređenju sa urbanim; a stopa mortaliteta je znatno viša u ruralnim oblastima, dok je prosečna veličina domaćinstava samo malo veća. Zbog gore opisanih demografskih procesa, prosečna veličina seoskih domaćinstava se smanjila. Ovo je značajno jer se gotovo sva poljoprivredna proizvodnja u Srbiji obavlja na porodičnim farmama. Smanjenje veličine domaćinstva znači da se raspoloživa porodična radna snaga smanjila. Istovremeno, u ruralnim oblastima ne postoji radna snaga sa „otvorenog“ tržišta rada, a porodična poljoprivredna gazdinstva ne mogu proširiti proizvodnju jer ne mogu zaposliti radnu snagu van domaćinstva.

Stopa fertiliteta je povezana sa uzrastom. Ukupna stopa fertiliteta je niža među adolescentkinjama, dostiže vrhunac sa 134 porođaja na 1 000 žena u kohorti od

²⁷ Ukupna stopa fertiliteta predstavlja sintetičku meru koja pokazuje prosečan broj živorođenja koje bi žena imala u toku svog reproduktivnog perioda (15–49 godina) ako bi sledila obrazac postojećih specifičnih stopa fertiliteta po starosti. Ova stopa predstavlja broj živorođenja u određenom periodu na 1.000 žena starosti 15–49 godina.

²⁸ Različite studije i izveštaji opisuju izazovnu situaciju sa kojom se suočavaju žene u ruralnim oblastima: videti, na primer, Babović i Vuković, 2008; Cvejić i dr., 2009; i Ženski centar Užice, Femina Creativa Subotica, Ženska inicijativa Priboj, Ternipe Pirot, 2018.

Tabela 3: Stope fertiliteta

	Gradska naselja	Ostala naselja	Ukupno
15–19 ²⁹	22	22	22
20–24	40	63	48
25–29	121	155	134
30–34	84	77	81
35–39	39	17	30
40–44	7	7	7
45–49	0	0	0
TFR ³⁰	1,6	1,7	1,6
GFR ³¹	45,3	46,2	45,7
CBR ³²	10,3	9,8	10,1

Izvor: RZS & UNCEF, 2019.

Tabela 4: Doseljeno i odseljeno stanovništvo u Republici Srbiji, prema polu i regionu, 2017. godina (u procentima)

Oblast	Tip naselje	Doseljeno		Odseljeno	
		Muško	Žensko	Muško	Žensko
Srbija – sever	Gradska	80	78	78	74
	Ostala	20	22	22	26
Srbija – jug	Gradska	52	50	51	46
	Ostala	48	50	49	54
Srbija	Gradska	70	68	67	62
	Ostala	30	32	33	38

Izvor: Komesarijat za izbeglice i migracije, 2018. godina.

25 do 29 godina, a zatim opada u starijim starosnim grupama. Pored toga, identifikovane su razlike u starosnoj dobi u plodnosti žena koje žive u urbanim i ruralnim područjima. Stopa fertiliteta mlađih žena (20–24 godine) veća je u ruralnim oblastima, dok je stopa fertiliteta žena starosti 35–39 godina veća u urbanim oblastima (Tabela 3). Razlozi za razlike u starosnoj stopi fertiliteta između seoskih i urbanih žena mogli bi biti povezani sa razlikama u načinu života, obrascima životnog toka i normama i očekivanjima uloga roda. U ruralnim područjima, kao što je objašnjeno u poglavlju o socijalnim normama i vrednostima, aspekti tradicionalne i patrijarhalne kulture su sveprisutniji, dodeljujući i druge porodične obaveze ženama, uz očekivanje da žene uđu u ove uloge u ranijem dobu. Zbog toga su stope fertiliteta veće kod mlađih žena koje

žive u ruralnim oblastima. Gradske žene češće odlažu rađanje deteta zbog dužeg vremena provedenog u obrazovanju, zaposlenju ili iz razloga povezanih sa normama individualizacije i liberalnim stavovima koji su češći u urbanim sredinama (za dalju diskusiju videti poglavlje 7.4).

Depopulacija ruralnih sredina posledica je ne samo niskog nataliteta već i izraženih migracija. Prema podacima o doseljenom i odseljenom stanovništvu u 2017. godini, u gradske sredine se doseli nešto više stanovništva nego što se odseli, dok se u ostale sredine doseli manje stanovnika nego što se odseli (Tabela 4). Udeo stanovništva odseljenog iz ruralnih područja veći je među ženama nego muškarcima, kao i među mlađim stanovništvom (20–35 godina), u poređenju sa populacijom starijom od 35 godina. Ovi trendovi su značajno doprineli gubitku radno sposobnog stanovništva u reproduktivnim godinama u ruralnim područjima i dodatno pogoršali trendove depopulacije (Komesarijat za izbeglice i migracije, 2018).

²⁹ MICS indikator – Stopa rađanja adolescentkinja.³⁰ Stopa ukupnog fertiliteta izražena po ženi starosti 15–49 godina.³¹ Opšta stopa fertiliteta izražena na 1000 žena starosti 15–49 godina.³² Stopa nataliteta izražena na 1000 stanovnika.

3. Rodni aspekti zaposlenosti u ruralnim područjima

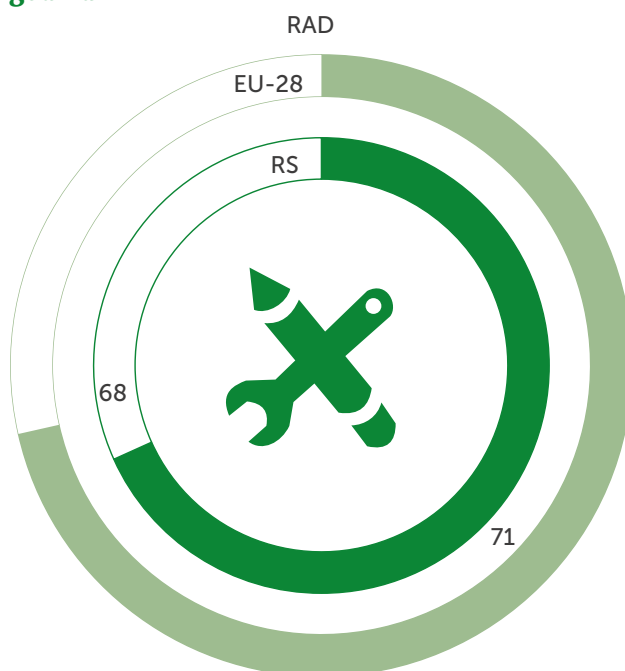
Ključni nalazi

- » Rodni jaz u zaposlenosti je izraženiji u ruralnim područjima nego urbanim. Dok su muškarci iz ruralnih sredina češće aktivni i zaposleni nego muškarci iz urbanih sredina, žene iz ruralnih sredina su ređe aktivne i zaposlene od žena u urbanim sredinama.
- » Rodni jaz u zaposlenosti i aktivnosti je najveći u regionu Vojvodine a najniži u beogradskom regionu.
- » Karakteristike zaposlenosti žena iz ruralnih područja su nepovoljnije kako u odnosu na žene iz urbanih područja, tako i u odnosu na muškarce iz ruralnih područja. Na primer, žene u ruralnim oblastima imaju veću verovatnoću da se samozaposluju od žena u gradu i da rade manje kod drugih poslodavaca. Svaka peta zaposlena seoska žena radi kao neplaćeni porodični radnik (bez ugovora i socijalnih davanja) na porodičnom gazdinstvu, dok je stopa za gradske žene kao neplaćeni porodični radnik marginalna (oko jedna na stotinu).
- » Trećina zaposlenih žena u ruralnoj Srbiji radi u sektoru poljoprivrede, dok je preostali udeo pre svega zaposlen u sektoru usluga, trgovini i u manjoj meri u sektoru socijalnih usluga.
- » Žene iz ruralnih sredina su ređe nego žene iz gradova zaposlene u zanimanjima koja traže visoke kvalifikacije, a češće su zaposlene kao poljoprivrednice, na radničkim i nekvalifikovanim poslovima.
- » Mogućnosti za plaćeno zapošljavanje u poljoprivredi su ograničene jer se velika većina poljoprivredne proizvodnje obavlja na porodičnim poljoprivrednim

gazdinstvima. Prema ARS, mali procenat muškaraca je zaposlen na platama i nema žena koje se prijavljuju za ovu vrstu zaposlenja.

- » Ekonomska participacija stanovništva ruralnih područja značajno se razlikuje od ekonomske participacije urbanog stanovništva. Ove razlike proizlaze ne samo iz veće usmerenosti na poljoprivrednu proizvodnju, već i iz razlika u mogućnostima za učešće u ekonomskim aktivnostima van poljoprivrednog gazdinstva i načinima na koji se ispoljavaju rodne razlike u ekonomskoj participaciji.

Grafikon 2: Indeks rodne ravnopravnosti za domen rada, Srbija 2016. godina i EU-28 2015. godina

Izvor: SIPRU, 2018.

Tabela 5: Stope aktivnosti, zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti i stope rodnog jaza prema polu, tipu naselja i starosti, 2018. godina (u procentima)

Indikatori tržišta rada	U %				U procentnim poenima	
	Muško stanovništvo		Žensko stanovništvo		Razlika u stopama: stopa muškaraca – stopa žena	
	Gradsko	Ostalo	Gradsko	Ostalo	Gradsko	Ostalo
	Stanovništvo radnog uzrasta (15–64)					
Stopa aktivnosti	73,9	76,7	62,0	58,4	11,9	18,3
Stopa zaposlenosti	63,7	68,4	52,9	50,7	10,8	17,7
Stopa nezaposlenosti	13,7	10,9	14,7	13,3	-1	-2,4
Stopa neaktivnosti	26,1	23,3	38,0	41,6	-11,9	-18,3
	Stanovništvo 15+					
Stopa aktivnosti	60,9	65,6	47,2	45,9	13,7	19,7
Stopa zaposlenosti	52,7	59,0	40,3	40,3	12,4	18,7
Stopa nezaposlenosti	13,5	10,0	14,5	12,3	-1	-2,3
Stopa neaktivnosti	39,1	34,4	52,8	54,1	-13,7	-19,7
	Mlado stanovništvo (15–24)					
Stopa aktivnosti	30,1	45,7	19,9	28,3	10,2	17,4
Stopa zaposlenosti	19,9	35,4	13,5	19,4	6,4	16,0
Stopa nezaposlenosti	34,0	22,6	32,3	31,7	1,7	-9,1
Stopa neaktivnosti	69,9	54,3	80,1	71,7	-10,2	-17,4

Izvor: RZS, 2019b.

3.1. Rodne razlike u aktivnosti i zaposlenosti

Srbiju odlikuju nepovoljnije stanje (niža aktivnost i zaposlenost) i izraženije rodne razlike na tržištu rada nego što je prosečno stanje u Evropskoj uniji. Indeks rodne ravnopravnosti Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost, u domenu rada ima nižu vrednost za 3,3 poena nego što je prosek za EU-28 (Grafikon 2). Ovaj rezultat ukazuje na to da je zaposlenost u ekvivalentu punog radnog vremena niža u Srbiji nego u EU-28, te da je jaz u zaposlenosti žena i muškaraca prema ovom indikatoru izraženiji nego u EU-28. Pored toga, u Srbiji je izraženija i segregacija na tržištu rada koja se prati preko koncentrisanja žena u sektoru socijalnih usluga, a niži je i kvalitet rada koji se meri mogućnostima napredovanja u karijeri, kontinuitetom zaposlenosti, sigurnosti radnog mesta i šansama za razvoj radne organizacije (SIPRU, 2018).

Rodni jaz u aktivnosti i zaposlenosti izraženiji je u ruralnim nego urbanim područjima. Muškarci u ruralnim područjima imaju više stope aktivnosti i zaposlenosti nego muškarci u urbanim područjima, dok su žene u ruralnim sredinama manje aktivne i zaposlene nego žene u urbanim sredinama. Tako, dok u stanovništvu radnog uzrasta (15–64) razlika u stopama zaposlenosti muškaraca i žena u ruralnim područjima iznosi 18,3 procentnih poena, u gradskom stanovništvu istog uzrasta razlika iznosi 11,9 procentnih poena (Tabela 5). Rodni jaz u stopama zaposlenosti u ruralnim područjima iznosi 17,7 procentnih poena u korist muškaraca, a u gradskim sredinama 10,8 procentnih poena. Rodne razlike u stopama nezaposlenosti nisu toliko izražene kao u stopama neaktivnosti (RZS, 2019b).

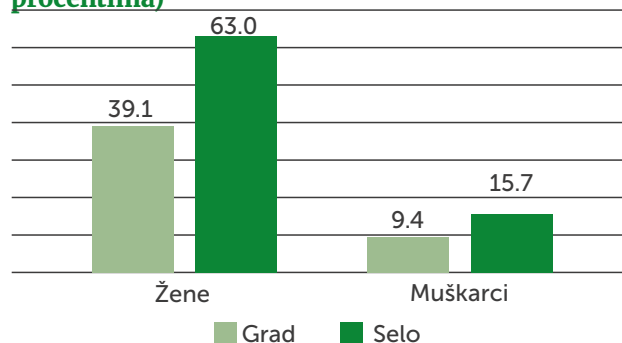
Rodni jaz u stopama aktivnosti, zaposlenosti i neaktivnosti³³ još je izraženiji kada se posmatra stanovništvo staro 15 i više godina, što je posledica duže aktivnosti muškaraca u ruralnim područjima pretežno u poljoprivredi na porodičnim gazdinstvima. Kada je u pitanju mlado stanovništvo, posebno se ističe rodni jaz u stopama nezaposlenosti u ruralnim područjima, koji ukazuje na znatno veće prepreke sa kojima se pri zapošljavanju suočavaju mlade žene nego mladi muškarci (-9,1 procentnih poena razlike). Za razliku od stanovništva radnog uzrasta i stanovništva starog 15 i više godina, mlado stanovništvo pokazuje nešto drugačiju sliku u pogledu neaktivnosti. Naime, dok je kod pokazatelja za prve dve kategorije stanovništva stopa neaktivnosti žena na selu viša nego kod žena u gradu, u mladom stanovništvu je obratno – mlade žene na selu su aktivnije od mladih žena u gradu. To je verovatno posledica prosečno dužeg školovanja mladih žena u gradu i kasnijeg izlaska na tržište rada. Prema RZS-u, u 2018. godini žene su činile veći udeo u ukupnom broju diplomaca fakulteta i univerziteta u poređenju sa muškarcima (59,1%, odnosno 40,9%) (RZS, 2020c).

Prisutne su i regionalne razlike u pogledu rodnog jaza na tržištu rada. Rodni jaz u stopama zaposlenosti najizraženiji je u regionu Vojvodine (16 procentnih poena), što je u velikoj meri uslovljeno karakterom poljoprivrede (upotreba mehanizacije u ratarstvu) u kojoj žene malo učestvuju. Najmanji je u beogradskom regionu (10,4 procentnih poena) koga generalno karakterišu i najpovoljnije mogućnosti zapošljavanja.

Analiza statusa žena na tržištu rada na početku i na kraju njihove karijere otkriva da niska stopa aktivnosti mladih žena ne potiče iz njihovih preferencija, već iz strukturnih ograničenja. Ovo nudi alternativu patrijarhalnom javnom diskursu koji često pripisuje nedostatak spremnosti mladih žena za rad činjenici da one „odlučuju“ da brinu o porodici, posebno o maloj deci. Najčešći razlog neaktivnosti među ženama od 25 do 29 godina je porodična briga. Dok je 35,7% žena u ovoj starosnoj grupi kao glavni razlog neaktivnosti navelo brigu o deci i odraslima koji su bolesni, samo 12,8% muškaraca u istoj starosnoj grupi navelo je ovaj razlog. U ukupnoj populaciji žena radno sposobnog uzrasta (od 15 do 64 godine), 11,4% žena je ovaj razlog navodilo zbog svoje neaktivnosti. Međutim, analiza je dalje otkrila da je polovina žena koje su u vreme ankete bile

³³ Prema definicijama Ankete o radnoj snazi (ARS), stopa aktivnosti predstavlja procenat ekonomski aktivnih osoba (zaposlenih i nezaposlenih) u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina; stopa zaposlenosti je procenat zaposlenih lica u ukupnom stanovništvu starom od 15 i više godina; stopa nezaposlenosti je procenat nezaposlenih lica u ukupnom aktivnom stanovništvu; a stopa neaktivnosti je procenat neaktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu starom od 15 i više godina (RZS, 2017a).

Grafikon 3: Udeo osoba koje ne traže zaposlenje zbog brige o porodici i drugih porodičnih razloga, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)

Izvor: Podaci ARS, 2018. godina (bazu podataka obezbedio RZS, samostalno izračunavanje).

neaktivne i to pripisivale porodičnim razlozima ranije bile zaposlene, a da je nešto više od polovine izrazilo spremnost za rad, iako nisu aktivno tražile posao u vreme ankete. Čak 66,9% navodi nedostatak adekvatnih usluga nege dece kao razlog ne traženja zaposlenja, a 5% isti razlog navodi u kontekstu zbrinjavanja starijih ili bolesnih članova domaćinstva (Babović, 2019). Štaviše, kada se upoređuju žene iz urbanih i ruralnih lokacija, nedostatak usluga nege dece češće se navodi kao razlog neaktivnosti među ženama koje žive u ruralnim oblastima nego onima koje žive u urbanim sredinama (Grafikon 3).

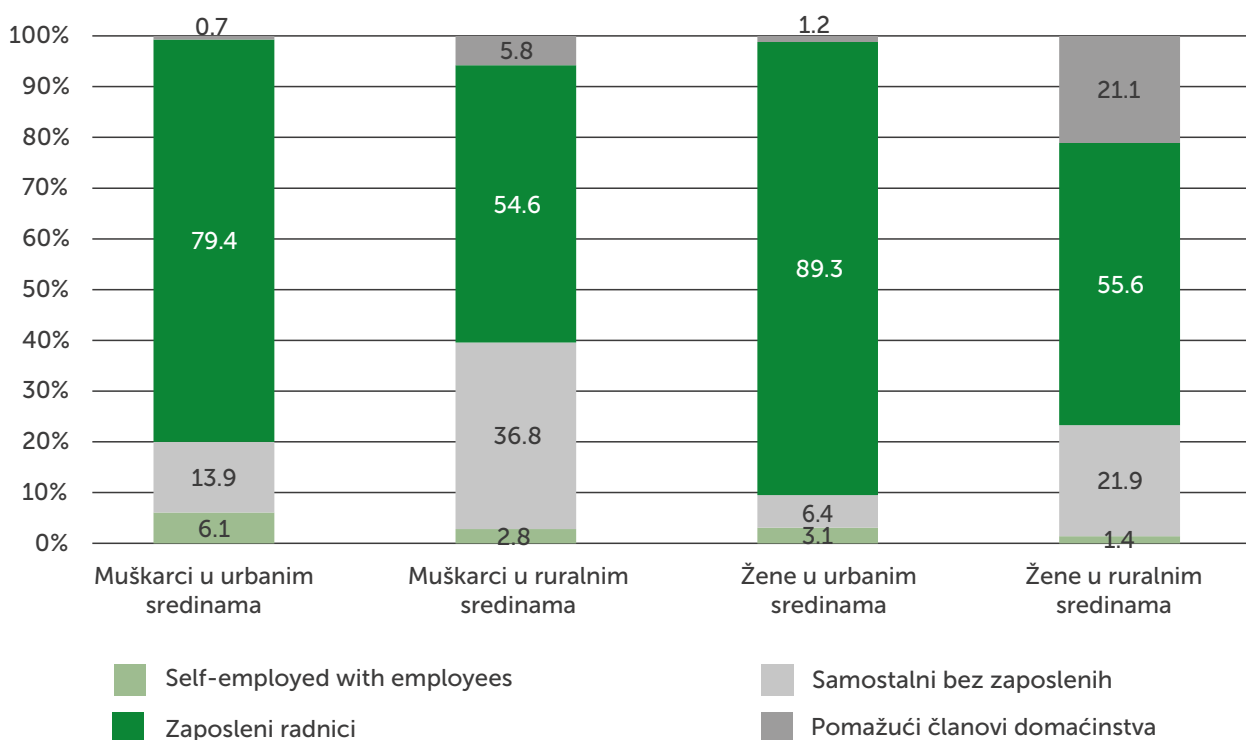
Primarni razlozi zbog kojih žene u dobi od 45 do 64 godina nisu sposobne za rad su zdravstveni problemi ili invaliditet i osećaj obeshrabrenosti u traženju posla. U ovoj starosnoj grupi postoje značajne razlike između urbanih i ruralnih žena. Dok se zdravstveni problemi ili invalidnost kao razlog neaktivnosti spominje 19% neaktivnih žena koje žive u urbanim područjima, na seoskim lokacijama ovaj razlog navodi 29,3% neaktivnih žena. Udeo žena koje se osećaju „obeshrabreno“³⁴ veći je u ruralnim nego u urbanim sredinama (17%, odnosno 13% neaktivnih osoba). Ove žene ne traže posao zbog neuspešnih pokušaja zaposlenja i nedostatka vere da će moći naći posao, bez obzira koliko ga aktivno tražile.³⁵

3.2. Karakteristike zaposlenosti prema profesionalnom statusu/Različiti oblici zaposlenja

Struktura zaposlenih žena i muškaraca prema profesionalnom statusu se veoma razlikuje između gradskih i seoskih sredina. U gradskim područjima, i žene i muškarci su najčešće u statusu zaposlenih

³⁴ U kategoriju „obeshrabrenih“ u ARS spadaju osobe koje tokom referentnog perioda nisu tražile posao zbog nedostatka nade da će potraga dovesti do zaposlenja.

³⁵ Podaci Ankete o radnoj snazi, 2018. godine (podatke je dostavio RZS; samostalno izračunavanje).

Grafikon 4: Zaposleni prema profesionalnom statusu, polu i mestu stanovanja, Srbija, 2018. godina (u procentima)

Izvor: Baza podataka ARS 2018. (podatke obezbedio RZS; samostalna izračunavanja).

radnika/ca, odnosno osoba koje rade za druge poslodavce. U seoskim područjima tek nešto više od polovine zaposlenih nalazi se u ovom statusu, dok znatno veće učešće beleže osobe koje su samozaposlene. Pored toga, više od petine seoskih žena nalazi se u statusu pomažućih članova domaćinstva, odnosno u statusu neplaćene, porodične radne snage na poljoprivrednim gazdinstvima. Udeo pomažuće radne snage među zaposlenim ženama raste sa starošću, pa je čak 42% žena iz kategorije 65 i više godina zaposleno kao pomažuća radna snaga na porodičnom gazdinstvu, dok je to svega 9,9% muškaraca iz iste starosne kategorije. O oblicima zaposlenosti na porodičnim gazdinstvima biće više reči u narednom poglavlju.

Neplaćeni porodični radnici/Pomažući članovi domaćinstva

Neplaćeni porodični radnici su specifična kategorija radne snage. Bave se nekim oblikom porodičnog posla, a rade bez ugovora o radu, plate i socijalnih davanja na osnovu radnog statusa. Žene sa sela koje rade na porodičnim farmama čine značajan deo ove kategorije. Kada su porodična poljoprivredna gazdinstva registrovana, imaju zakonsku obavezu da sami plaćaju socijalne doprinose, na primer penzijsko i invalidsko osiguranje. Međutim, ako farma nije registrovana, njihov ekonomski angažman je potpuno neformalan i od njih se zakonski ne zahteva da plaćaju

socijalne doprinose (o tome se detaljnije govori u poglavlju 6.2 o socijalnoj zaštiti). Čak i na registrovanim farmama, neformalni radnici često ne plaćaju socijalne doprinose i stoga ne ostvaruju svoja prava iz socijalne zaštite zasnovana na zaposlenju, poput penzijskog i invalidskog osiguranja, zdravstvenog osiguranja, osiguranja za slučaj nezaposlenosti, plaćenog bolovanja i plaćenih praznika.

Longitudinalni podaci iz Ankete o radnoj snazi ukazuju na stalan pad broja neplaćenih porodičnih radnika. U ovom radnom statusu 2007. godine bilo je 132 553 žene i 47 528 muškaraca, dok je 2019. godine bilo 99 200 žena i 37 900 muškaraca (Babović i Vuković, 2008). Većina neplaćenih porodičnih radnika nalazi se u ruralnim oblastima i rade na porodičnim farmama (91 400 žena i 32 600 muškaraca) (RZS, 2019b). Njihov udeo u ukupnom broju zaposlenih osoba je 7% za žene i 2% za muškarce.

Istraživanje sprovedeno među ženama u ruralnoj Srbiji 2008. godine koje su kategorisane kao neplaćeni porodični radnici ili „pomažući članovi domaćinstva” (zvanična statistička oznaka za ovu kategoriju u radnoj snazi) pokazalo je da je čak 44% njih bilo zaposleno izvan gazdinstva, najčešće u sektorima industrijske proizvodnje, trgovine i ugostiteljstva, ali da su zbog procesa ekonomskog restrukturiranja ostale bez posla (Babović i Vuković, 2008). Međutim, zbog gubitka posla van porodičnih poljoprivrednih gazdinstava i

broja godina angažovanih isključivo u poljoprivrednoj ekonomiji, smanjen je i kapacitet i samopouzdanje žena da se vrate na posao van porodičnog poljoprivrednog gazdinstva.

U većini slučajeva žene ne učestvuju u odlučivanju u poljoprivrednoj proizvodnji. Za mnoge žene na ovom položaju radno vreme je prilično obimno. Tokom sezone poljoprivrednih poslova 65,3% ovih žena radi sedam dana u nedelji i 52,9% duže od zakonom definisane radne nedelje sa punim radnim vremenom (40 sati nedeljno). Takođe postoji jasna rodna segregacija u poljoprivrednoj proizvodnji. Žene uglavnom rade u baštama i voćnjacima, nakon čega sledi rad sa stokom i živinom, a zatim u uzgoju useva (Babović i Vuković, 2008).

Iako je istraživanje otkrilo nespornost žena da se bave bilo plaćenim zaposlenjem ili samozaposlenjem van gazdinstva, pokazalo je da su žene spremne da se uključe u neke oblike socijalnog preduzetništva, poput ženskog zadrugarstva. Dakle, dok su tri od četiri žene u statusu pomažućih članova domaćinstva izjavile da nisu voljne da traže zaposlenje van gazdinstva, samo 20% izrazilo je spremnost, barem u načelu, da se bavi nekim samostalnim poslom ili nekim oblikom preduzetništva, čak 66% je bilo spremno da se uključi u poljoprivrednu zadrugu ili da osnuje zadrugu sa drugim ženama iz sela (Babović i Vuković, 2008). Međutim, pravni okvir i politike za podsticanje socijalnog preduzetništva, uključujući i kroz zadruge, u Srbiji nisu adekvatni, što pokazuju različite studije i izveštaji (i detaljnije o njima raspravljano u odeljku o zadrugama u nastavku).

Žensko preduzetništvo

Podaci o ženskom preduzetništvu, a posebno o preduzeticama na selu, pružaju se kroz samo dve nacionalne ankete – osnovno istraživanje sprovedeno 2011. godine, i drugo istraživanje sprovedeno 2014. godine. Nakon ovog perioda nema daljeg sistematskog uvida u žensko preduzetništvo. Važno je napraviti razliku između ženskog preduzetništva i samozapošljavanja. Prema sledećoj definiciji, žensko preduzetništvo uključuje samo formalne poslove u kojima je najmanje jedna žena i suvlasnik i glavni menadžer poslovnog subjekta (Babović, 2012). Samozaposlene žene rade samostalno, ali u registrovanim i neregistrovanim preduzećima. Žene šefovi gazdinstava nisu bile uključene u ove dve ankete, jer dostupni podaci nisu omogućavali razliku između žena koje su samo formalno bile na čelu registrovanih gazdinstava i onih koje su pravi menadžeri. Ova razlika je naknadno napravljena u popisu poljoprivrede i u kasnijem istraživanju o strukturi poljoprivrednih domaćinstava, a ova tema je analizirana u odeljku 4.2.

Okvir 2: Iz polaznog istraživanja o ženskom preduzetništvu u Srbiji – Preduzetnice u ruralnim područjima

Preduzetnica koja ima metaloprerađivačku

firmu: „Da Vam kažem, ovaj, ja sam dugo u ovom poslu, znači, kada sam bila jako mlada, ja sam imala problem, izgledala sam tad mnogo... lepše, ajde, da uđem u posao sa muškarcima uvek su me: „Šta 'oće ova, šta ona zna? Mislim, žena, metal?!“. Međutim, videli su oni prosto kad krenu da razgovaraju sa mnom da sam ja jako ozbiljna i da su se videli rezultati itd, tako da prosto u maloj sredini se čuje kakav je ko, i ja imam, 'aj da kažem, na dobrom sam glasu.“

Preduzetnica koja proizvodi keramičke

predmete i suvenire: „Zadovoljna sam jer mogu da radim ono što volim, da iškolujem decu, da lepo živim od svog rada. To je dobro, šta mi više treba. Ne očekujem ja neko bogatstvo od ovoga.... Ne razumem šta se desi ljudima pa se dignu u oblake i maštaju kad im krene posao... Na odmor nisam išla godinama, moj odmor je ovde u selu uz rad, putujem samo na sajmove par puta godišnje.... “

Izvor: Babović, 2012, str. 100, str. 102.

U nedostatku potpuno adekvatnih podataka o ženskom preduzetništvu, ARS podaci o samozapošljavanju (a posebno registrovanim preduzećima) mogu pružiti pregled ovih oblika zapošljavanja. Prema podacima ARS, procenat samozaposlenih žena je znatno veći među seoskim nego među gradskim ženama, ali je i dalje znatno niži nego kod seoskih muškaraca. Štaviše, samo vrlo mali udeo samozaposlenih žena sa sela zapošljava druge ljude, a ovaj broj je manji od polovine udela druge dve grupe – urbanih žena i seoskih muškaraca (Grafikon 4). Ovo predstavlja sliku zapošljavanja žena na selu kao ranjive, male veličine i neformalne, a više posledica nedostatka drugih mogućnosti zapošljavanja u ruralnim oblastima (izvan porodičnog poljoprivrednog gazdinstva i u nepoljoprivrednom sektoru).

Osnovna studija o ženskom preduzetništvu otkrila je neke specifičnosti ženskog preduzetništva u ruralnim oblastima (Babović, 2012). U pogledu obrazovanja, žene preduzetnice u ruralnim područjima predstavljaju veći udeo sa svršenom srednjom stručnom školom, ali mali udeo sa svršenim univerzitetom u poređenju sa ženama iz urbanih sredina. Žene preduzetnice u ruralnim oblastima češće u preduzetništvo ulaze iz nužde nego zbog razvoja dobre poslovne ideje (76%,

prema 66%). To nije iznenađujuće, s obzirom na to da su uslovi za zapošljavanje manje povoljni u ruralnim sredinama. Ove „preduzetnice iz nužde“ su žene koje su se otisnule u samostalni posao zbog nemogućnosti da drugačije reše problem nezaposlenosti, a kako je pokazalo istraživanje, njihovi biznisi su manji (sa manjim obrtom i manje zaposlenih), pretežno su usmereni na sektor nisko kvalifikovanih usluga i u proseku su manje uspešni nego poduhvati preduzetnica koje su se u biznis otisnule zbog toga što su imale dobre poslovne ideje. Preduzetnice iz ruralnih sredina ukazale su i na niz specifičnih prepreka za uspešno poslovanje, poput neadekvatne infrastrukture u ruralnim područjima, udaljenost tržišta, nedostatak stručnog i motivisanog kadra koji bi se mogao zaposliti, neadekvatna podrška države i diskriminacija žena u biznisu, posebno mladih žena i posebno u ruralnim sredinama. Ipak, žene preduzetnice sa sela su naglasile i neke od prednosti života u ruralnom području, kao što su dostupnost resursa za određene vrste biznisa (prirodnih resursa, sirovina za preradu hrane, ugostiteljstvo i sl.), kao i odsustvo stresa koji se odnosi na urbani stil života (Babović, 2012).

Ženske zadruge

U Srbiji postoji duga istorija zadrugarstva i zadrugnog članstva. Koncept zadruge razvio se u Srbiji četrdesetih godina 19. veka, šireći se od Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske i Nemačke ka istočnoj i južnoj Evropi. U drugoj polovini 19. veka osnovan je veliki broj zemljoradničkih zadruga.³⁶ Finansijske zadruge zasnovane na Raiffeisen modelu takođe su počele da se rađaju kako bi istisnule mreže privatnih zajmodavaca novca koji su tradicionalno uvek ograničavali ruralni razvoj u regionu.³⁷ To je omogućavalo malo poljoprivredi da proširi svoje poslovanje, uključujući i kupovinu dodatnog zemljišta pod povoljnim kreditnim uslovima. Tadašnja Kraljevina Srbija je 1895. godine osnovala Zadrugni savez Srbije, jedno od prvih nacionalnih udruženja u Evropi. Do 1900. godine poljoprivredni zadrugni sektor u Srbiji je bio u procvatu, sa više od 600 u radu u celoj zemlji. Do 1930. godine zadrugni sektor u tadašnjoj Jugoslaviji skupio je najveću zadrugnu imovinu od svih zemalja jugoistočne Evrope (Bateman i Penarz, navedeno u Babović, 2013, str. 88).

Tokom perioda socijalizma, sistem društvene svojine i samoupravljanja promenio je prirodu zadruga promenom zajedništva, zajedničkog vlasništva nad zemljištem i drugim resursima i objektima članova zadruga i promenom njihovog položaja iz punopravnih

u zaposlene ili pridružene članove (zadružnike).³⁸ Stare zemljoradničke zadruge bile su delimično inkorporirane u sistem samoupravljanja radnika 1952. godine, što je dovelo do prisvajanja određene zadrugne imovine i ukidanja autonomije zadruga kao samostalnih ekonomskih i društvenih jedinica proizvodnje.

Posle pada socijalizma, tokom perioda blokiranog tranzicije devedesetih godina i perioda teških reformi u narednoj deceniji, zadrugni sektor je ostao marginalan, a procesi transformacije nisu planirani i podržani relevantnim vladinim politikama. Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji (Babović i dr., 2008) pokazalo je da je samo oko 900 od skoro 3000 registrovanih zadruga bilo stvarno aktivno u 2007. godini. Većina ovih aktivnih zadruga (75%) bile su poljoprivredne zadruge. Međutim, precizni podaci o broju aktivnih zadruga još uvek nisu dostupni u Srbiji, a vredno napomenuti da je tri decenije zakonski okvir za zadruge bio nepovoljan i strateška podrška ovom sektoru nije pružena.³⁹

Ženske zadruge bile su istorijski povezane sa dobrotvornim radom. Osnovale su ih prije socijalističkog perioda uglavnom urbane žene kao solidarne organizacije koje su omogućavale rad na podršci siromašnih, organizovanje dobrotvornih i sličnih inicijativa. U seoskim oblastima takođe postoji duga tradicija udruženja žena, posebno u regionu Vojvodine, sa jakim fokusom na tradicionalnu umetnost i dobrotvorne aktivnosti. Inicijative za podsticanje osnivanja ženskih poljoprivrednih zadruga potekle su u postsocijalističkom tranzicionom periodu, ali kao što je gore pomenuto, neadekvatan zakonski okvir i nedostatak podrške značili su da su ženske zadruge u selima i dalje retke.

Istraživanja o angažovanju žena u zadrugama su retka i zvanični podaci ne pružaju uvid u ženske zadruge. Rezultati istraživanja sprovedenog 2008. godine, koje je usmereno na položaj žena iz seoskih područja, pokazuju da žene nisu u velikoj meri zainteresovane da se upuste u samostalno preduzetništvo, ali da bi većinski bile spremne za udruživanje u zadruge.⁴⁰ Kao razloge nespremnosti da se odvaže na samostalan posao uglavnom navode da sumnjaju u sopstvene sposobnosti, kao i da im nedostaju ideje i materijalna sredstva. Dve trećine anketiranih žena izjavilo je da bi

³⁶ Prva zadruga osnovana je u Bačkom Petrovcu 1846. godine.

³⁷ Prva zvanično evidentirana finansijska zadruga u Srbiji osnovana je u Pivnici 1868. godine.

³⁸ Zadružnici su bili proizvođači koji su redovno prodavali svoje proizvode zadruzi, ali nisu bili punopravni članovi i nisu imali nikakvu moć odlučivanja.

³⁹ Novi Zakon o zadrugama uspostavljen je 2015. godine, ali je bio visoko kritikovan jer ne pruža potpunu osnovu za osnivanje i rad zadruga.

⁴⁰ Zadruga je pravno lice koje čini određeni oblik udruživanja lica koja upravljaju i kontrolišu poslovanje zadruge, nastojeći da ispune njihove zajedničke ekonomske, socijalne, kulturne i druge interese zasnovane na zadrugnim principima (čl. 2., Zakon o zadrugama, Službeni glasnik RS. 112/2015).

Tabela 6: Zaposlenost prema sektoru, polu i tipu naselja (u procentima)

	Gradska naselja		Ostala naselja	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	4.8	2.4	33.7	31.1
Vađenje ruda i kamena	1.2	0.4	2.2	0.6
Prerađivačka industrija	21.3	15.7	18.6	16.4
Snabdevanje električnom energijom i gasom	2.5	0.8	1.7	0.4
Snabdevanje vodom, upravljanje otpadom	2.3	1.1	1.7	0.6
Građevinarstvo	7.4	0.8	7.4	0.3
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila	12.9	18.5	7.7	13.5
Saobraćaj i skladištenje	9.1	3.0	5.6	1.5
Usluge smeštaja i ishrane	4.1	4.8	2.1	2.9
Informisanje i komunikacije	4.3	3.4	0.9	0.4
Finansijske delatnosti, osiguranje	1.6	2.9	0.4	0.8
Poslovanje nekretninama	0.1	0.2	0.1	0.1
Stručne, naučne i tehničke delatnosti	4.9	5.9	1.0	1.4
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	2.4	2.3	1.3	1.3
Državna uprava, odbrana i obavezno socijalno osiguranje	7.5	6.8	3.2	2.5
Obrazovanje	4.3	13.3	1.6	5.9
Zdravstvena i socijalna zaštita	3.4	11.1	1.3	6.8
Umetnost, zabava i rekreacija	2.5	2.1	0.9	0.8
Ostale uslužne delatnosti	2.1	2.5	1.0	1.4
Domaćinstva koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe	1.0	1.7	7.5	11.2
Eksteritorijalne organizacije i tela	0.1	0.1	0	0
Ukupno	100	100	100	100

Izvor: Baza podataka ARS 2018. godina (bazu dostavio RSZ, samostalna izračunavanja).

se pridružilo poljoprivrednoj zadruzi, dok je gotovo polovina žena (45%) bila spremna da osnuje zadrugu u saradnji sa drugim ženama iz svog okruženja. Deo ispitanica ima i ideju čime bi zadruga koju bi osnovale trebalo da se bavi; u 37% slučajeva to bi bili tradicionalni zanati i umeća (ručni rad, domaća radinost), u 26% slučajeva odlučile bi se za poljoprivrednu zadrugu, 10% ispitanica bi želelo da zadruga bude fokusirana na cvečarstvo, a 5% na kulinarstvo (Babović & Vuković, 2008).

Osnivači zadruga dužni su da se registruju u Agenciji za privredne registre (APR) i da posluju u skladu sa

Zakonom o privrednim društvima.⁴¹ U Srbiji se najčešće osnivaju zadruga malih poljoprivrednih proizvođača čiji je glavni cilj zaštita ove društvene grupe od siromaštva. Kroz udruživanje oni doprinose ruralnom razvoju (Cvejić, 2018). Prva ženska zemljoradnička zadruga pod nazivom „Darovi Lužnice“ osnovana je tek 2018. godine, uz podršku Vlade Republike Srbije u selu Gorčinci u blizini Babušnice (APR, 2020). Zadrugu je osnovalo oko dvadeset žena iz babušničkih sela, čiji rad je usmeren na uzgoj i preradu zdrave hrane. Žene navode da je zadruga opremljena savremenim mašinama

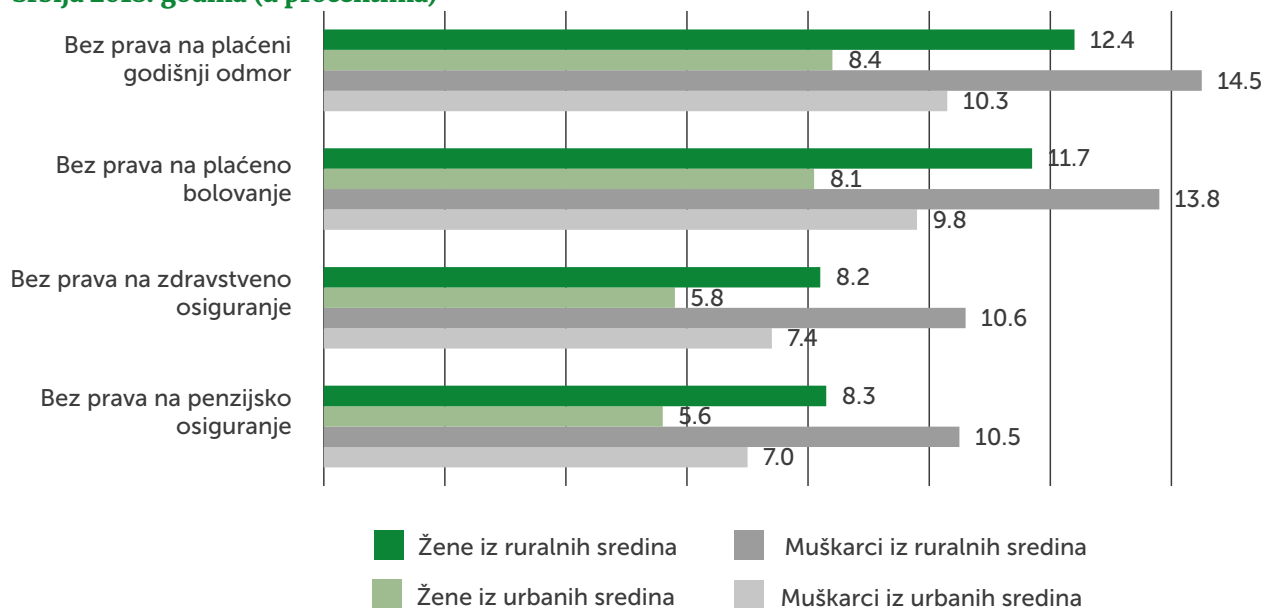
⁴¹ Službeni glasnik RS. 112/2015.

namenjenim preradi voća i povrća (RTS, 2008). Pored podataka iz ankete iz 2008. godine, koji pokazuju da je značajan broj žena iz civilnog sektora zainteresovan za osnivanje zadruge ili za učešće u njenim aktivnostima, podaci o drugim ženskim zadrugama na teritoriji Republike Srbije ne postoje.

3.3. Zaposlenost u ruralnim područjima prema sektorima i zanimanjima

Zaposlenost u poljoprivredi čini gotovo trećinu ukupne zaposlenosti žena u ruralnim područjima. Ostali sektori koji beleže značajnije učešće u zaposlenosti žena su prerađivačka industrija i trgovina. Među zaposlenim ženama iz seoskih područja beleži se manje učešće

Grafikon 5: Udeo osoba među zaposlenim bez ostvarenih prava na radu, prema polu, Srbija 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2019b.

Tabela 7: Zaposlenost prema zanimanju, polu i mestu stanovanja, Srbija, 2018. (u procentima)

Tip zanimanja	Muško stanovništvo		Žensko stanovništvo	
	Gradsko	Ostalo	Gradsko	Ostalo
Rukovodioci, funkcioneri i zakonodavci	3,0	1,0	1,6	0,6
Stručnjaci i umetnici	17,5	5,2	26,4	11,6
Inženjeri, stručni saradnici i tehničari	15,7	8,2	19,2	13,8
Administrativni službenici	9,4	5,7	14,8	9,8
Uslužna i trgovačka zanimanja	14,7	13,7	20,0	25,7
Poljoprivrednici, šumari, ribari i srodni radnici	0,3	1,0	-	-
Zanatlije i srodni radnici	15,5	25,8	4,3	8,2
Rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači	15,2	24,9	4,7	10,9
Jednostavna zanimanja	7,2	13,5	8,7	19,1
Vojna zanimanja	1,5	1,0		
Ukupno	100	100	100	100

Izvor: Baza podataka ARS 2018. godina (podatke dostavio RZS, samostalna izračunavanja).

zaposlenih u obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti nego među zaposlenim ženama iz urbanih sredina. U odnosu na muškarce iz seoskih sredina, žene iz ruralnih područja ređe su zaposlene u građevinarstvu, saobraćaju i skladištenju (što je slučaj i sa ženama iz urbanih područja). Izuzetno je malo zaposlenih u sektorima informisanja i komunikacija, stručnih, naučnih i tehničkih delatnosti.

Žene i muškarci koji su u statusu zaposlenih radnika u ruralnim područjima češće rade bez formalnog ugovora nego žene i muškarci u istom statusu u urbanim sredinama. Dok 6,1% muškaraca zaposlenih radnika u gradskim sredinama radi bez formalnog ugovora, takvih je u ruralnim područjima 9,2%. Istovremeno, dok 4,2% žena koje u gradskim sredinama rade kao zaposlene

radnice nema formalni ugovor, takvih je 5,9% žena iz seoskih sredina koje su u istom statusu (RZS, 2019b).

Zaposlene žene iz ruralnih područja značajno se razlikuju prema zanimanjima koje obavljaju u odnosu na zaposlene žene iz urbanih područja (Tabela 7). U odnosu na žene iz grada, zaposlene žene iz ruralnih područja znatno su ređe zaposlene u zanimanjima stručnjaka i umetnika, inženjera, stručnih saradnika i tehničara, administrativnih službenika, a znatno češće u zanimanjima poljoprivrednika, zanatlija, rukovaoca mašinama i nekvalifikovanih radnika koji obavljaju jednostavna zanimanja. U odnosu na muškarce iz ruralnih područja češće su zaposlene u zanimanjima stručnjaka, inženjera, administrativnih službenika, uslužnih i trgovačkih zanimanja, te jednostavnih zanimanja, a ređe kao zanatlije i rukovaoci mašinama.

4. Rodni aspekti poljoprivredne proizvodnje

Ključni nalazi

- » Poljoprivreda je jedan od najvažnijih sektora srpske ekonomije, sa visokim udelom u BDP, zaposlenosti i izvozu.
- » Osnovna odlika poljoprivredno-prehrambenog sektora Srbije je velika raznovrsnost tipova gazdinstava i dualna struktura⁴² svih delova proizvodnog lanca, kako strukture gazdinstava tako i prehrambene industrije i tržišta.
- » Poljoprivredna proizvodnja u Srbiji je gotovo u celini organizovana na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima čiji se broj smanjuje, pre svega je posledica starenja i demografskog pražnjenja sela.
- » Nešto manje od jedne petine porodičnih poljoprivrednih gazdinstava registrovano je na žene. Udeo porodičnih poljoprivrednih gazdinstava registrovanih na žene se blago povećava, ali primarni razlog za to je starenje stanovništva, zajedno sa migracijom mlađih ljudi u inostranstvo i još uvek rašireni tradicionalni sistem nasleđivanja gde se gazdinstvo prenosi na najstariju osobu u domaćinstvu, koji je obično muškog pola. U odsustvu muške osobe ili muške osobe koja nije zaposlena van gazdinstva, a koja može da preuzme ulogu upravnika ili menadžera gazdinstva, ta uloga se prenosi na najstariju ženu.
- » Prosečna starost vlasnika gazdinstava⁴³ u Srbiji (lica na čija imena je farma registrovana, ali ne nužno i vlasnici zemlje i drugih dobara na farmi), koja je iznosila 61 godinu, porasla je za pet godina u periodu od 2012. do 2018. godine, i za muškarce i za žene. Više od polovine žena koje imaju gazdinstvo starije su od 65 godina.
- » Među nosiocima gazdinstava mlađim od 35 godina, žene čine samo 18,1%, dok je u najstarijoj kategoriji (preko 65 godina) nositelj svakog četvrtog gazdinstva žena (24,7%).
- » Žene su češće nosioci malih gazdinstava, u pogledu veličine zemljišta i prihoda, a njihov udeo u ukupnom broju vlasnika gazdinstava opada sa rastom veličine gazdinstva, u svim regionima.
- » Uprkos činjenici da su žene nosioci 19,4% gazdinstava, one su menadžeri⁴⁴ (glavni donosioci odluka) u samo 15,3% gazdinstava. Udeo žena među menadžerima opada kako se veličina gazdinstva povećava. Žene predstavljaju 19,2% upravnika najmanjih gazdinstava (do 2 ha), dok u kategoriji najvećih gazdinstava (preko 100 ha) predstavljaju samo 5,8%.
- » Od ukupno 1.337 miliona osoba koje se bave stalnom ili povremenom delatnošću u poljoprivredi, 561 020 (42%) su žene. Udeo žena u broju lica koja se bave poljoprivrednom delatnošću niži je od uдела muškaraca (42%, prema 58%), a još je niži u pogledu ukupnog broja godišnjih radnih jedinica (GRJ ili sati efikasan rad) – 38% ukupnog GRJ obavljaju žene.

⁴² Dualna struktura znači da je poljoprivreda podeljena između velikih komercijalnih farmi i malih, pluralizovanih i raznolikih gazdinstava.

⁴³ Nosilac porodičnog gazdinstva je lice (fizičko lice) koje je ekonomski i pravno odgovorno za rad gazdinstva i u čije ime navedeno gazdinstvo funkcioniše, odnosno lice koje preuzima operativne rizike.

⁴⁴ Upravnik ili menadžer na gazdinstvu je osoba koja je odgovorna za donošenje i sprovođenje dnevnih odluka u vezi sa proizvodnjom i finansijama gazdinstva.

- » U pogledu pravnog statusa, većina poslova koje žene preduzimaju obavljaju se kao članice sopstvenih gazdinstava, uglavnom na malim gazdinstvima. Udeo žena u sezonskoj radnoj snazi bilo na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima ili na gazdinstvima pravnih lica i preduzetnika je nizak (35,9% i 38,7% od ukupnog broja GRJ), kao i udeo žena u ruralnim radnim odnosima kao stalno zaposlene na gazdinstvima koje pripadaju pravnim licima.
- » Žene predstavljaju manji udeo među menadžerima gazdinstava sa raznovrsnim delatnostima nego među menadžerima svih porodičnih gazdinstava. Pored toga, njihov udeo među menadžerima ovih gazdinstava nastavlja da opada, uprkos činjenici da su oni bili ciljni korisnici mera usmerenih na diverzifikaciju gazdinstava. Međutim, žene su natprosečno zastupljene među menadžerima gazdinstava specijalizovanih za određene vrste primarne proizvodnje.
- » Udeo žena u sezonskoj radnoj snazi je takođe mali.
- » Nacionalna strateška i programska dokumenta koja se odnose na razvoj poljoprivrede i ruralnih područja u Srbiji uvažavaju rodnu komponentu i neophodnost ekonomskog osnaživanja žena na selu.
- » Program ruralnog razvoja i IPARD program sadrže mere podrške koje pružaju pogodnosti ženama koje ispunjavaju uslove, ali ne i specifične mere koje odgovaraju njihovim kapacitetima i potrebama.

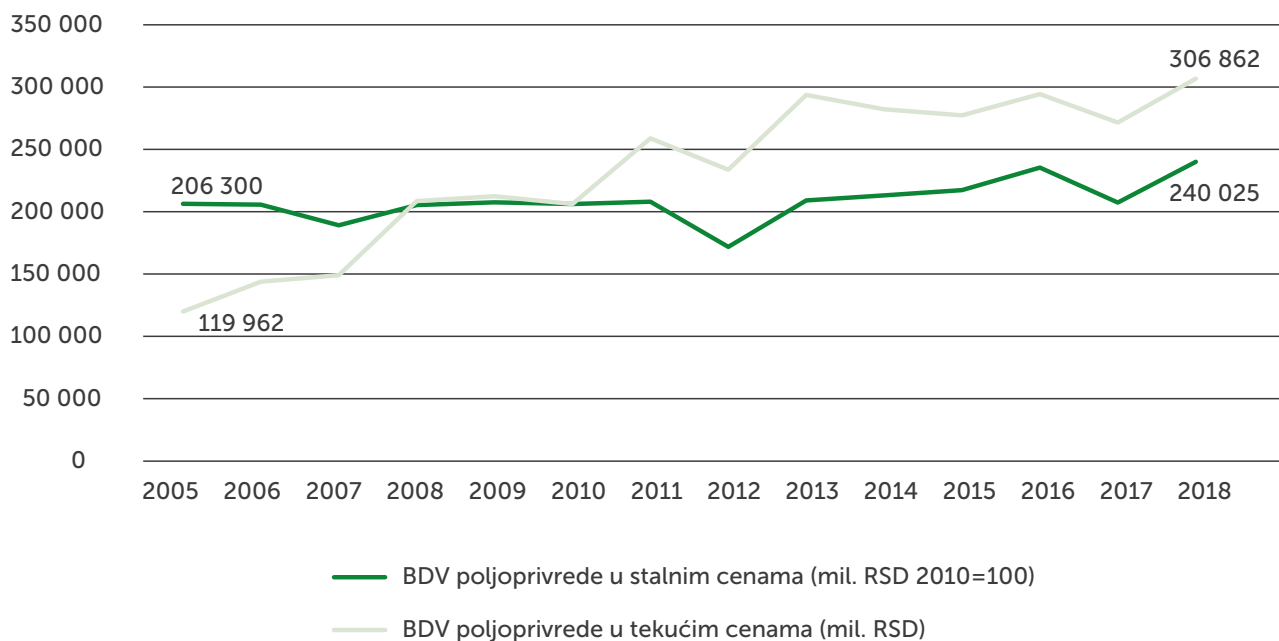
4.1. Trendovi u poljoprivredi i strukturne karakteristike poljoprivrednih gazdinstava

Sektor poljoprivrede zajedno sa prehrambenom industrijom formira 9,4% bruto domaćeg proizvoda (BDP) Srbije, zapošljava 19,8% radne snage, doprinoseći pritom ukupnom izvozu sa oko 17,5%. Međutim, i pored visokih nominalnih i realnih stopa rasta BDP-a poljoprivrede u 2018. godini u odnosu na 2017., opšti trend tokom poslednje decenije ukazuje na stagnaciju, najviše zbog velikog uticaja ekstremnih vremenskih prilika na prinose (Grafikon 6).

Zahvaljujući bogatim zemljišnim resursima, povoljnoj klimi, raznovrsnom biodiverzitetu i dugoj tradiciji poljoprivrede na porodičnim gazdinstvima, u Srbiji postoje uslovi za raznovrsnu proizvodnju hrane visoke vrednosti i kvaliteta. Ovi potencijali su međutim nedovoljno i neravnomerno iskorišćeni usled niza strukturnih ograničenja, uključujući i sporo reformisanje ostalih privrednih sektora, nizak nivo privatnih investicija, klimatske promene (u 2012, 2014, 2015. i 2017. godini) i tržišne poremećaje, kao i negativne demografske promene u ruralnim sredinama. Sve navedeno uticalo je na relativno nisku produktivnost (i njenu stagnaciju), nizak dohodak poljoprivrednika i visoke stope siromaštva ruralnih domaćinstava oslonjenih isključivo na poljoprivredne prihode.

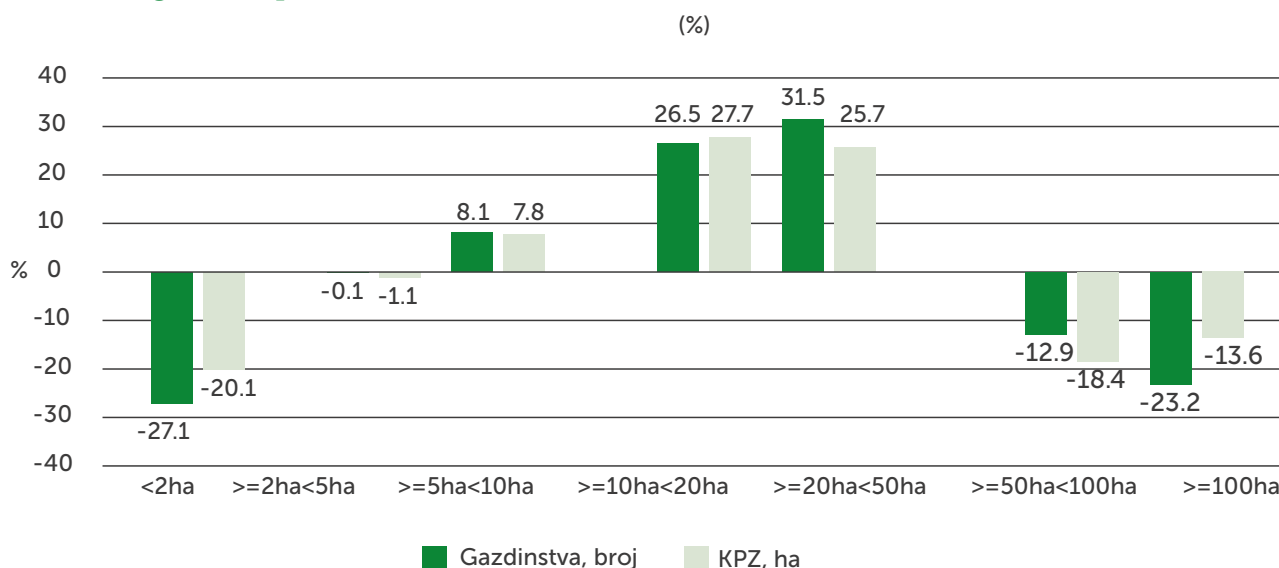
Poljoprivredna proizvodnja u Srbiji je gotovo u celini organizovana na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima. Od ukupno 564.541 gazdinstva, 99,7%

Grafikon 6: Trendovi u poljoprivrednoj proizvodnji

Izvor: RZS, 2018c.

Grafikon 7: Promene u broju gazdinstava i KPZ, po klasama veličine gazdinstava, Srbija, 2012–2018. godina (u procentima)

Izvor: Bogdanov & Babović, 2019.

čine porodična poljoprivredna gazdinstva⁴⁵, koja raspolažu najvećim delom zemljišnih površina (84%) i stoke (86%), angažuju 97% godišnje radne jedinice (GRJ) u poljoprivredi i generišu najveći udeo standardnog outputa (SA)⁴⁶ (87%). U strukturi gazdinstava preovlađuju gazdinstva veličine do 5 ha korišćenog poljoprivrednog zemljišta (KPZ) (71% ukupnog broja gazdinstava). Ipak, gazdinstva veličine do 5 ha koriste relativno mali deo resursa (23,3% površina, 8% stoke, 8% ukupne GRJ) i čine mali deo ukupne vrednosti proizvodnje (5% standardnog outputa).

Broj gazdinstava u Srbiji se smanjuje, u svim regionima i kod oba tipa privrednih subjekata. Pad broja gazdinstava je najizraženiji u kategoriji gazdinstava veličine do 2 ha, i pre svega je posledica starenja i demografskog praznjenja sela. Izraženo smanjenje zabeleženo je i u kategorijama gazdinstava velike i najveće veličine, što se može pripisati procesima fizičke deobe i prenosa vlasništva na mlađe nosioce i/ili žene kako bi ispunjavali uslove za državne subvencije (Grafikon 7). Ove promene

uslovile su rast prosečne veličine gazdinstva (sa 5,4 ha na 6,2 ha).

Promene u osnovnim strukturnim pokazateljima gazdinstava po regionima ukazuju na i dalje visoku agrarnu naseljenost u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, raslojavanje u kategorijama srednjih i najvećih gazdinstava u Regionu Vojvodine, i smanjenje aktivnosti u poljoprivredi (ne i napuštanje) na najmanjim gazdinstvima u Regionu Istočne i Južne Srbije. Unutarregionalne razlike (na nivou okruga i opština) u veličini gazdinstava narastaju u Regionu Vojvodine i na prostoru Regiona Istočne i Južne Srbije, dok je stabilnija struktura, sa manje promena u broju gazdinstava i resursima kojima oni raspolažu, zadržana na području Regiona Šumadije i Zapadne Srbije.

Posmatrano po tipu proizvodnje, odnosno proizvodnom usmerenju, u Srbiji dominiraju gazdinstva sa mešovitom biljnom i stočarskom proizvodnjom (30,4%), a iza njih slede gazdinstva sa preovlađujućim tipovima biljne proizvodnje (gazdinstva specijalizovana za ratarstvo sa 22,3% i mešovita gazdinstva sa biljnom proizvodnjom sa 15,6%). Udeo gazdinstava specijalizovanih za višegodišnje zasade (vinova loza i voće) iznosi 11,8%, dok je udeo gazdinstava sa specijalizovanom i/ili pretežno stočarskom proizvodnjom različitih tipova manji.

I pored smanjenja broja gazdinstava i lica angažovanih na poljoprivrednim poslovima u odnosu na 2012. godinu, ukupan obim rada izražen u ekvivalentu pune zaposlenosti (brojem GRJ), u Srbiji stagnira. Ovaj podatak ukazuje na veći stepen iskorišćenosti postojeće radne snage na gazdinstvima i može se tumačiti kao indikator smanjenja prikrivene nezaposlenosti. Ova

⁴⁵ Porodično poljoprivredno gazdinstvo je bilo koja porodica ili druga zajednica lica koja žive zajedno i zajednički koriste svoj prihod za podmirivanje osnovnih životnih potreba (uključujući samačka domaćinstva); i čiji se članovi (jedan ili više njih) bave poljoprivrednim aktivnostima, bilo kao primarna ili sekundarna delatnost. Posedovanje ima jedno upravljanje, a nosilac je fizičko lice. Članovi gazdinstva zajednički koriste sredstva za proizvodnju (zemljište, mašine i zgrade) i obrađuju zemlju ili uzgajaju najmanje dve goveda, 50 jedinica živine ili 20 pčelinjih društava (RZS, 2018b).

⁴⁶ Standardni output (SA, engl. Standard Output – SO) predstavlja jediničnu novčanu vrednost proizvodnje poljoprivrednog proizvoda izraženu u proizvođačkim cenama na vratima gazdinstva, koja uključuje prodaju, potrošnju na gazdinstvu, potrošnju u domaćinstvu, promene u zalihama glavnih proizvoda i nusproizvoda biljne i stočarske proizvodnje. SA isključuje direktna plaćanja, porez na dodatnu vrednost i ostale poreze.

Tabela 8: Žene nosioci porodičnih gazdinstava, prema regionima, 2012. i 2018. godina

	Broj gazdinstava	Žene nosioci		Udeo žena nosilaca gazdinstava %	
		Ukupno	%	2012	2018
Republika Srbija	562.895	109.919	100,0	17,3	19,5
Beogradski region	29.949	4.655	4,2	14,4	15,5
Region Vojvodine	126.189	24.932	22,7	18,7	19,8
Region Šumadije i Zapadne Srbije	242.224	44.104	40,1	16,0	18,2
Region Južne i Istočne Srbije	164.533	36.228	33,0	18,6	22,0

Izvor: RZS, 2012, 2018b.

Tabela 9: Učešće porodičnih gazdinstava čiji su nosioci žene u ukupnim resursima i prosečna veličina gazdinstava prema polu nosioca (u procentima)

	Žene (%)		Prosečna veličina gazdinstva			
	KPZ (ha)	Broj stoke	KPZ (ha)		UGS	
			Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Republika Srbija	10,8	9,9	5,7	2,9	3,3	1,5
Beogradski region	10,1	10,0	4,2	2,6	2,6	1,5
Region Vojvodine	9,1	9,9	10,5	4,3	4,4	1,9
Region Šumadije i Zapadne Srbije	10,7	8,8	4,4	2,4	3,5	1,5
Region Južne i Istočne Srbije	14,3	12,5	4,3	2,5	2,3	1,1

Izvor: RZS, 2018b.

tendencija je posebno vidljiva na gazdinstvima u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, gde su promene u proizvodnoj strukturi (veće učešće radno intenzivnih linija proizvodnje), ali i starosnoj strukturi nosioca i članova gazdinstava, dovele do veće iskorišćenosti postojeće ukupne GRJ na gazdinstvima.

Broj lica angažovanih na poljoprivrednim poslovima u Srbiji u 2018. godini je iznosio 1.335.871, što u proseku čini 2,4 lica po gazdinstvu. Na većini gazdinstava (65% od ukupnog broja) poljoprivrednim poslovima se bavi jedno do dva lica. Ovakvih gazdinstava (sa jednim do dva lica angažovanih u poljoprivrednoj aktivnosti) je najviše u Regionu Vojvodine (76% od ukupnog broja), što se može objasniti proizvodnom strukturom poljoprivrede u kojoj dominiraju linije proizvodnje koje nisu radno zahtevne, većom upotrebom mehanizacije u radnim operacijama u poljoprivredi, ali i većom zaposlenošću članova gazdinstava ovog regiona u nepoljoprivrednim sektorima. Uz to, ne treba zanemariti ni uticaj tradicije ranog ekonomskog osamostaljivanja mladih porodica na području Regiona Vojvodine, pa

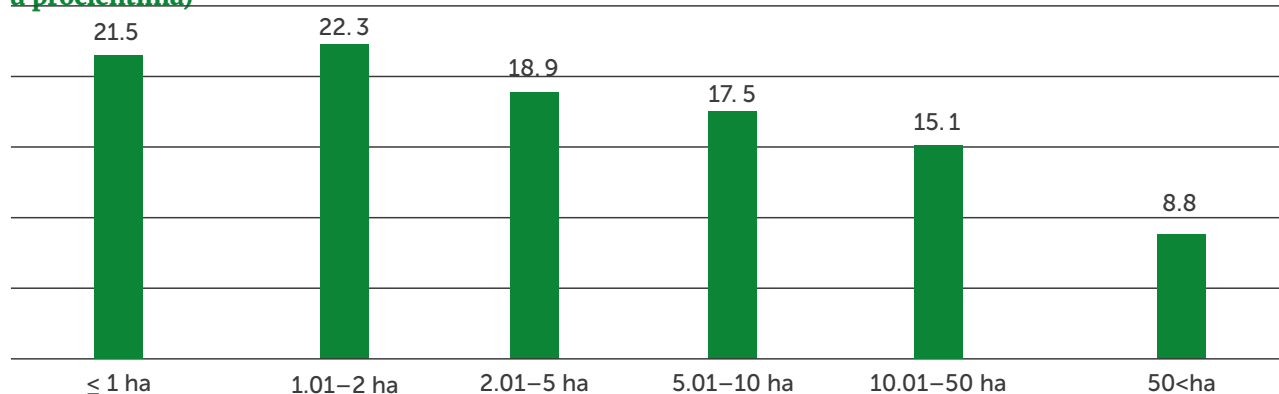
samim tim i formalne, fizičke deobe gazdinstava (ne uvek i ekonomske) na koju su tokom poslednje decenije podsticajno delovala i novija rešenja agrarne politike (Bogdanov & Babović, 2014).

4.2 Rodni aspekti radne snage na poljoprivrednim gazdinstvima

4.2.1. Nosioci gazdinstva prema polu, starosti i veličini gazdinstva

Udeo žena nosilaca gazdinstava u Srbiji se povećava, što je usko povezano sa procesima starenja i demografskog prажnjenja sela, kao i prevalencijom tradicionalnih modela nasleđivanja gazdinstava. Ipak, udeo žena među nosiocima gazdinstava (19,5%) je značajno niži u poređenju sa njihovim udelom u ukupnoj radnoj snazi na gazdinstvu (42,3%), što ukazuje na neravnopravni pristup položaju koji je povezan sa većom moći i odgovornosti na gazdinstvu.

Grafikon 8: Udeo žena među nosiocima gazdinstva, prema veličini KPZ, Srbija, 2018. godina u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

Od ukupno 562.895 porodičnih gazdinstava u Srbiji⁴⁷, njih 109.919 (19,5%) ima za nosioca ženu. Udeo žena nosilaca gazdinstava se u periodu 2012–2018 u Srbiji povećao za 2,2 procentna poena, pri čemu je rast ovog pokazatelja zabeležen u svim regionima (Tabela 8). Najvećim udelom žena među nosiocima gazdinstava izdvaja se region Istočne i Južne Srbije (22%), gde je i rast u odnosu na 2012. godinu veći nego u drugim regionima. Viši rast udela žena nosilaca gazdinstava u regionu Južne i Istočne Srbije u odnosu na ostatak Srbije je usko povezan sa nepovoljnijom starosnom strukturom stanovništva u ovom regionu, i sledstveno tome narastanjem kategorije malih gazdinstava čiji su nosioci češće žene.

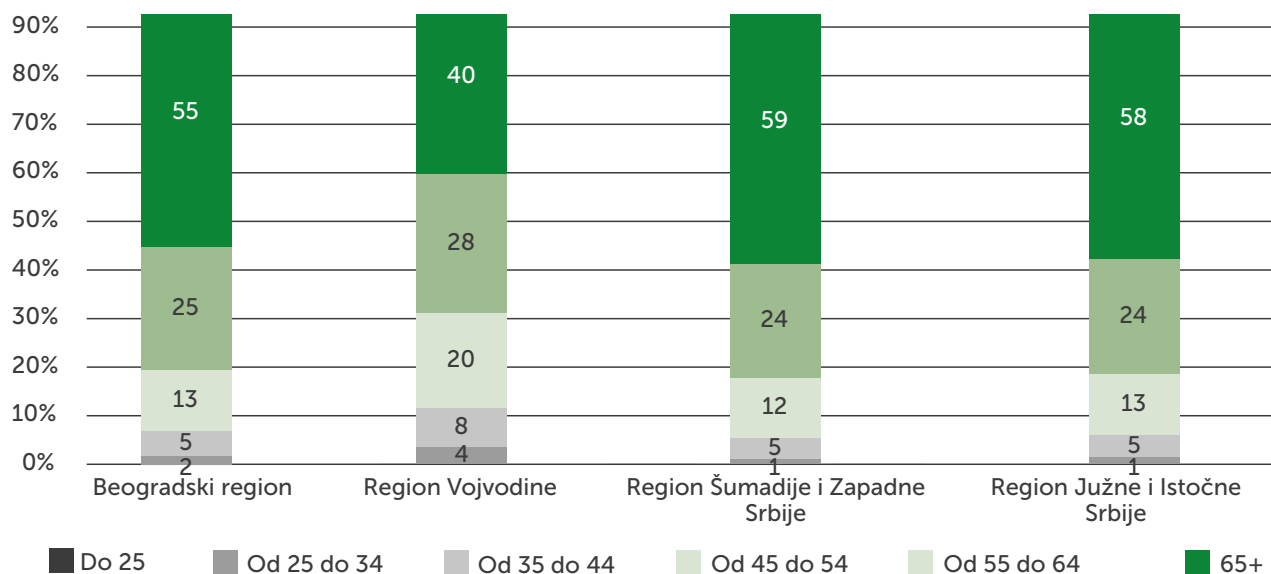
Gazdinstava čiji su nosioci žene imaju nisko učešće u ukupnim poljoprivrednim površinama (10,8%) i broju stoke (9,9%), koje je značajno je niži od njihovog dela u ukupnom broju gazdinstava (19,5%). Samim tim, prosečna veličina gazdinstva u pogledu oba pokazatelja je niža od gazdinstava čiji su nosioci muškarci (Tabela 9). Iako je prosečna veličina gazdinstva čiji je nosilac žena u regionu Vojvodine veća u odnosu na druge regione, udeo žena u ukupnim resursima u ovom regionu je niži, a razlika u veličini gazdinstva prema polu nosioca najveća. Suprotno tome, veći udeo u resursima imaju žene u regionu Južne i Istočne Srbije. Ovi nalazi sugerišu da su gazdinstva čiji su nosioci žene u Srbiji vrlo heterogena kategorija u pogledu niza obeležja nosilaca i strukturnih karakteristika. Dok se visok

udeo žena u broju gazdinstava i resursima u regionu Južne i Istočne Srbije objašnjava nepovoljnom starosnom strukturom, u pozadini udela žena u ovim pokazateljima u Vojvodini izvesno stoje kompleksniji faktori.

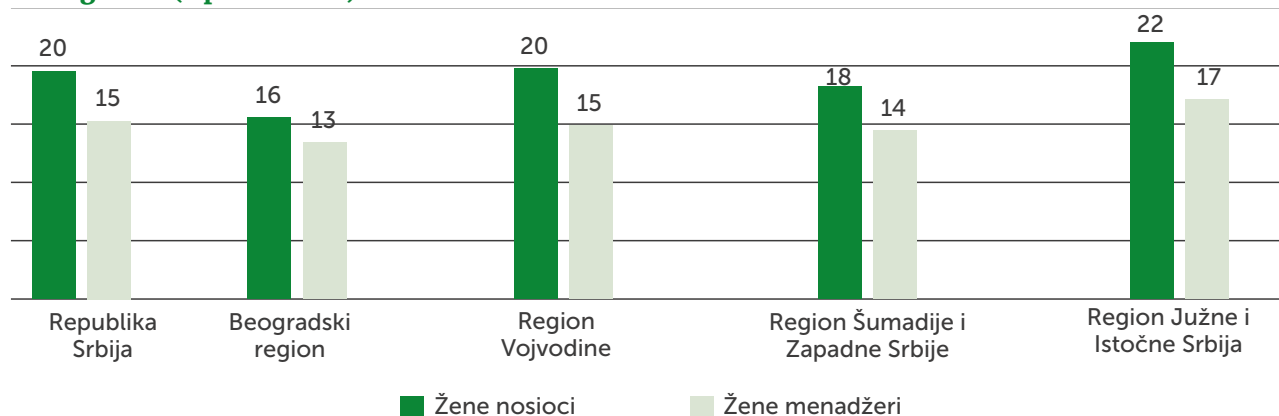
Žene se češće pojavljuju kao vlasnice gazdinstava male fizičke i ekonomske veličine, a njihov udeo među nosiocima gazdinstava opada sa rastom veličine gazdinstva. U prilog tome govore podaci o većoj zastupljenosti žena među nosiocima malih gazdinstava, koja opada sa povećanjem površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta, broja stoke i standardnog autputa (Grafikon 8). Ovo pravilo potvrđuje i podatak da je učešće žena nosilaca najveće u kategoriji gazdinstava veličine do 2 000 evra (23,4%). Ovaj procenat se u kategoriji gazdinstava veličine 250.000–500.000 evra smanjuje na 12,6%, dok u kategorijama gazdinstava veličine standardnog autputa preko 500.000 evra, ima samo dva gazdinstva čiji su nosioci žene.

Povećanje broja i učešća starog stanovništva u ukupnom stanovništvu je jedna od osnovnih karakteristika populacionih promena u Srbiji, koja se ogleda i u pogoršanju starosne strukture nosioca gazdinstava. Prosečna starost nosioca gazdinstava u Srbiji iznosi 61 godinu, i u periodu 2012 – 2018. godina povećana je za pet godina, kako za muškarce, tako i za žene. Ipak, značajno veća prosečna starost žena nosioca u odnosu na muškarce (65 prema 60 godina) ukazuje da su tradicionalni modeli nasleđivanja gazdinstava prema kojima se gazdinstvo prenosi na najstarijeg člana (što su zbog dužeg prosečnog životnog veka po pravilu žene) još uvek visoko zastupljeni. To je, pak, povezano sa migracijom mlađe generacije u inostranstvo i njihovim nezainteresovanošću za bavljenje poljoprivredom. Među nosiocima gazdinstava mlađim od 35 godina žene čine samo 18,1% slučajeva,

⁴⁷ Opis strukturnih karakteristika poljoprivrednih gazdinstava i radne snage u poljoprivredi u ovom izveštaju je zasnovan na podacima Popisa poljoprivrede iz 2012. godine i Ankete o strukturi gazdinstava iz 2018. godine. Oba izvora koriste jedinstvenu metodologiju i definicije, prema kojoj je nosilac porodičnog gazdinstva osoba (fizičko lice) koja je ekonomski i zakonski odgovorna za rad gazdinstva i na čije ime funkcioniše dotično gazdinstvo, odnosno osoba koja preuzima rizike rada. Podaci o nosiocima gazdinstava za gazdinstva pravnih lica i preduzetnika nisu dostupni.

Grafikon 9: Udeo žena među nosiocima gazdinstva, prema starosnim grupama i regionima, 2018. godina (u procentima)⁴⁸

Izvor: RZS, 2018b.

Grafikon 10: Udeo žena nosilaca i žena menadžera porodičnih gazdinstava, po regionima, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

dok je u najstarijoj kategoriji (preko 65 godina) nosilac svakog četvrtog gazdinstva žena (24,7%).

Izuzimajući region Vojvodine, u svim drugim regionima i u Srbiji u celini, preko 54% žena nosioca gazdinstava je starije od 65 godina (Grafikon 9). Nosioci gazdinstava u regionu Vojvodine su znatno mlađi u odnosu na prosek Srbije (57 godina muškarci, 60 godina žene) budući da su u ovom regionu procesi strukturnog reformisanja gazdinstava i transfer resursa na mlađe članove bili dinamičniji, ali i da prenos gazdinstva na žene nije nužno povezan sa nasleđivanjem. U prilog tome govori podatak da je u ovom regionu značajno niži udeo žena starijih od 65 godina (oko 40%), dok je udeo onih ispod 35 godina starosti (11,5%) višestruko veći u odnosu na ostatak Srbije.

4.2.2. Upravnici/menadžeri gazdinstava prema polu, starosti i veličini gazdinstva

Oko 90% nosilaca gazdinstava ujedno su i menadžeri gazdinstva: glavni donosioci odluka na gazdinstvu (RZS, 2018b). Iako se poslednjih godina udeo žena među poljoprivrednicima povećao na 19,4%, samo 15,3% žena su menadžeri (to jest, ključni donosioci odluka).

Opšti trend, prisutan u svim regionima, jeste smanjenje udela gazdinstava čiji su nosioci ujedno i menadžeri, što se može povezati sa rastom udela starijih nosilaca gazdinstava koji su u većoj meri preneli izvršnu ulogu na mlađe članove gazdinstva. Regionalne razlike se pojavljuju u pogledu zastupljenosti ostalih lica na poziciji upravnika, pa je tako nešto viši udeo supružnika nosioca na poziciji upravnika u Regionu Vojvodine (4,7%), dok je udeo drugih članova porodice najveći u Regionu Istočne i Južne Srbije (6,7%).

⁴⁸ Podaci do 25 godina nisu vidljivi na grafikonu, s obzirom na činjenicu da su to niski procenti (npr. 0,1%).

Regionalne razlike u pogledu udela žena među menadžerima gazdinstava nisu posebno izražene. Značajnija razlika primetna je samo u regionu Južne i Istočne Srbije, gde je udeo žena na poziciji menadžera (17,1%) veći nego u drugim regionima, pretpostavlja se zbog većeg broja žena nosilaca u starijem dobu, kao i odsustva mlađih članova na gazdinstvima (Grafikon 10).

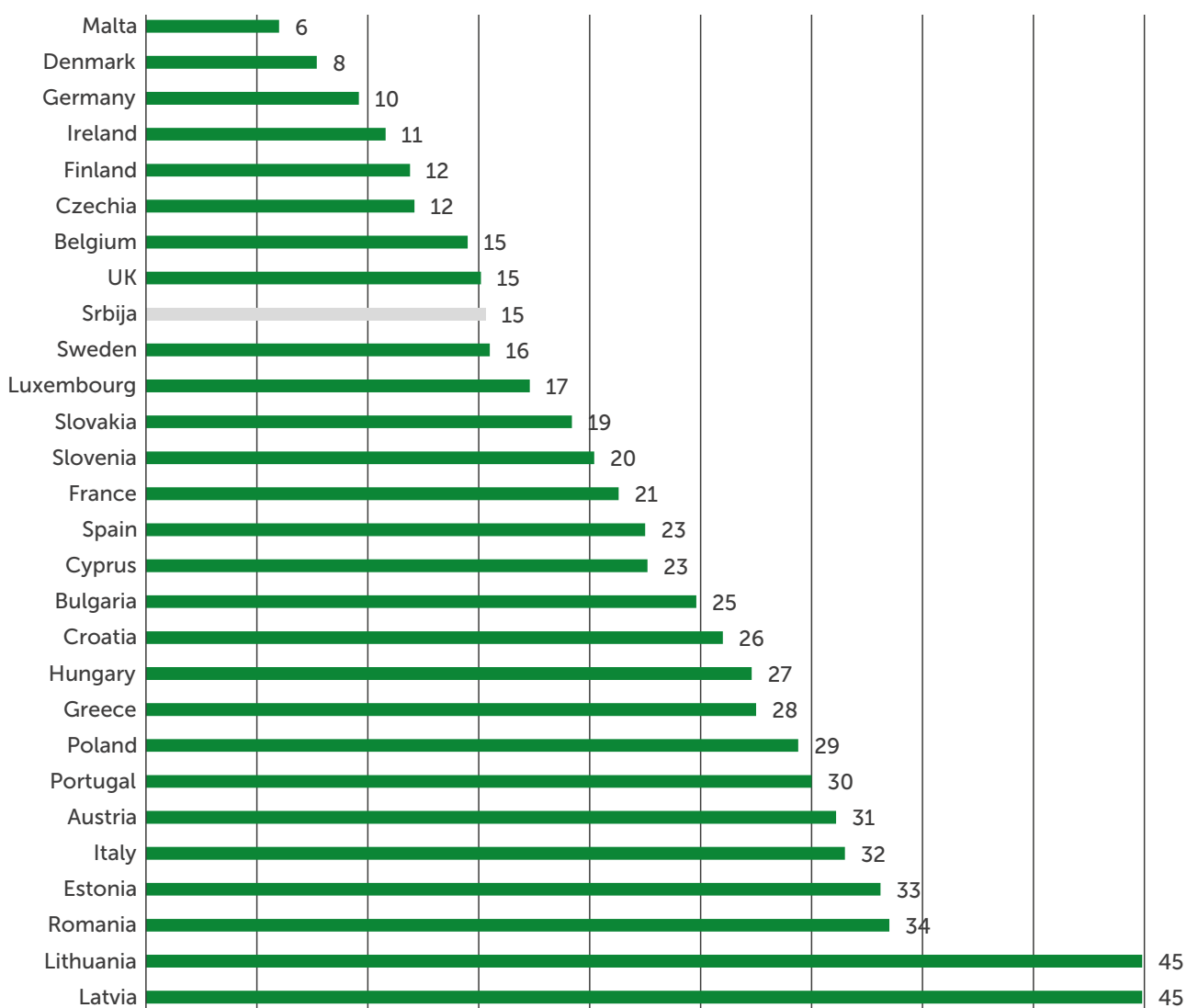
Polna struktura kako nosioca tako i menadžera poljoprivrednih gazdinstava značajno varira po zemljama, i opredeljena je brojnim faktorima. Razlike u pogledu udela žena među menadžerima pojedinih zemalja EU su izuzetno visoke i nastajale su kao posledica agrarnih reformi, različitih zakonskih rešenja i kulturoloških faktora od uticaja na nasleđivanje zemljišta, kao i niza dugih faktora od uticaja na socio-ekonomsku transformaciju poljoprivrede i sela. Ipak, iako nema jasnog obrasca po kojem se zemlje razvrstavaju u pogledu udela žena menadžera na gazdinstvu, vidljivo je njihovo niže

učešće u zemljama sa dugom i neprekidnom tradicijom privatnog poseda i porodičnih gazdinstava, u kojima su primenjivani zakoni o nasleđivanju sa ciljem održanja celovitosti poseda (ultimogeniture, primogeniture i sl., Grafikon 11). Sa druge strane, zemlje u kojima su tokom 1990-ih sprovedene agrarne reforme i dekolektivizacija, i u kojima su stope migracije iz ruralnih sredina decenijama visoke, odlikuju se visokim udelom žena među menadžerima.

Kao i u slučaju nosilaca gazdinstava, udeo žena među menadžerima opada sa povećanjem veličine gazdinstva. Žene čine 19,2% menadžera najmanjih gazdinstava (do 2 ha), dok su u kategoriji najvećih gazdinstava (sa 100 i više ha KPZ) zastupljene sa tek 5,8%.

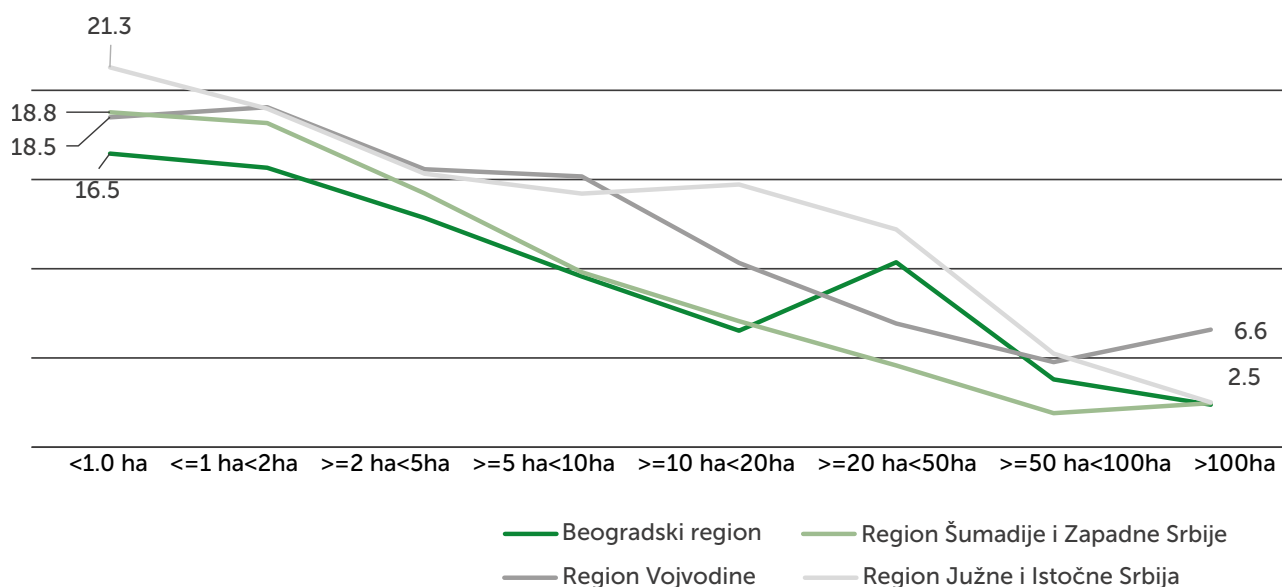
Regionalne razlike u pogledu udela žena među menadžerima gazdinstava različite veličine su

Grafikon 11: Udeo žena nosilaca i žena menadžera porodičnih gazdinstava, Srbija i države članice EU, 2016. godina (u procentima)

Izvor: Baza podataka o radnoj snazi na gazdinstvima, Eurostat 2016.

Grafikon 12: Udeo žena među menadžerima gazdinstava različite veličine, prema regionima, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

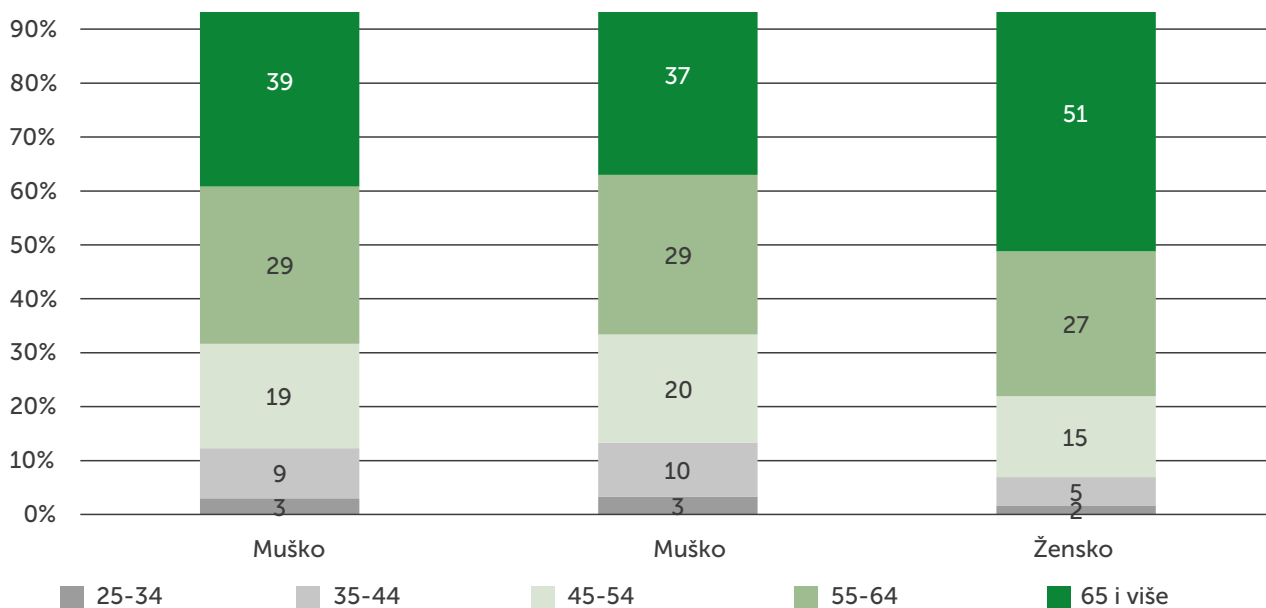
značajne (Grafikon 12). Izuzimajući kategoriju najvećih gazdinstava, udeo žena menadžera najveći je u regionu Južne i Istočne Srbije, što se posebno odnosi na gazdinstva male veličine. Na drugoj strani region Šumadije i Zapadne Srbije odlikuje se najnižim udelom žena menadžera (ako se kao netipičan izuzme Beogradski region), i to u svim kategorijama.

Menadžeri poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji su pretežno starija lica, a udeo gazdinstava čiji su menadžeri u najstarijoj starosnoj kategoriji se povećava. Gotovo 40% upravnika gazdinstava staro je 65 i više godina (Grafikon 13). Starosne strukture žena i muškaraca menadžera se značajno razlikuju. Među

ženama koje obavljaju ulogu upravnika gazdinstva više od polovine je staro 65 i više godina, dok je svega 6,9% ukupnog broja žena menadžera mlađe od 35 godina. Suprotno tome, 13% muškaraca koji su menadžeri mlađi su od 35 godina, a 37% starijih od 65 godina.

Obrazovne strukture menadžera žena i muškaraca se značajno razlikuju i u velikoj meri su opredeljene njihovom starosnom strukturom. Među ženama ubedljivo je najveći udeo onih koje se oslanjaju samo na svoje iskustvo (61,8%), iza čega slede one koje imaju srednjoškolsko obrazovanje u drugim oblastima (31,3%), dok je udeo visokoobrazovanih sličan kao kod muškaraca (Grafikon 14).

Grafikon 13: Menadžeri, prema starosti i polu, Srbija, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

Regionalne razlike u obrazovnoj strukturi žena menadžera su značajne, i ukazuju na veći udeo obrazovnijih žena na menadžerskim pozicijama u regionu Vojvodine i Beograda, u kojima se manje od 50% žena oslanja na iskustvo iz prakse, nasuprot ostatku Srbije gde je njihov udeo iznad 65%. Pored toga, najveći udeo visokoobrazovanih menadžera (6,5%) imaju gazdinstva čiji su menadžeri žene na teritoriji Vojvodine (FAO, 2020b).

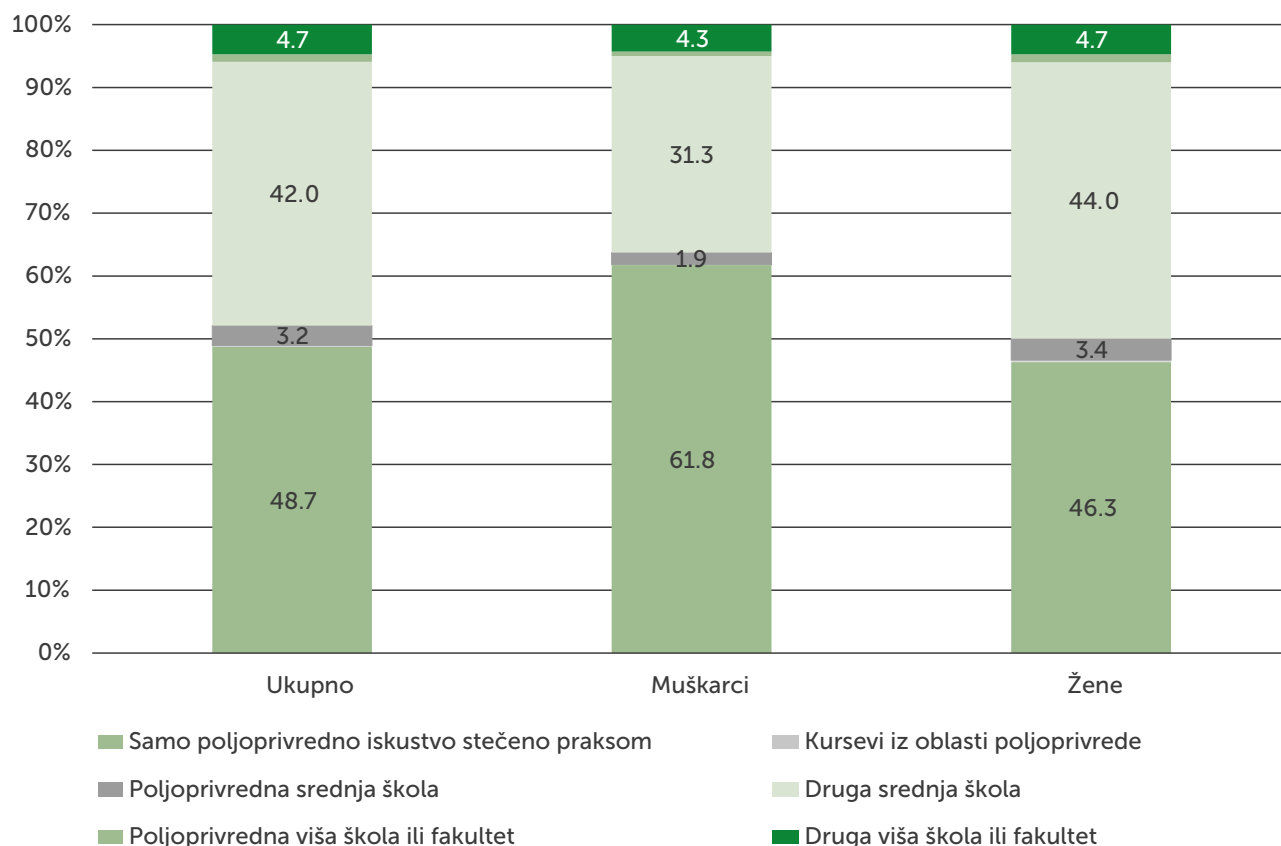
Prema studiji FAO o malim vlasnicima i porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji (2020b), potrebe poljoprivrednika za savetodavnim uslugama zavise od sektora, regiona i veličine farme. Velike komercijalno orijentisane farme i kompanije uglavnom se oslanjaju na direktne veze sa dobavljačima i uvozniciama sirovina i na najnoviju stranu tehnologiju. Ova poljoprivredna gazdinstva često saraduju sa kompanijama brendova koje se bave proizvodima poput agrohemijskih i semena, i svakako utiču na zahteve poljoprivrednika za novim tehnologijama. Kada je reč o malim vlasnicima i porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima, istraživanje je pokazalo da mali vlasnici u Srbiji visoko daju prednost potrebama za novim znanjima i tehnologijama, ali oni sami ne preuzimaju inicijativu za dobijanje informacija. Istraživanje na uzorku malih seoskih domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvima pokazuje da manje od

8% njih ima povremeni kontakt sa Poljoprivrednom savetodavnom službom (Bogdanov, 2007). Rezultati takođe otkrivaju da više od 40% malih vlasnika nije bilo svesno da postoje savetodavne usluge.

4.2.3. Radna snaga i rad na poljoprivrednim gazdinstvima

Učešće žena u broju lica sa poljoprivrednom aktivnosti niže je od udela muškaraca (42% prema 58%), i još niže u ukupnom fondu efektivnog rada (38% prema 62%). U pogledu pravnog statusa, najveći deo rada žena čini posao koji su obavljale kao članice sopstvenog gazdinstva, i to pretežno na gazdinstvima male veličine. Glavna rodna neravnoteža u ovom pogledu pojavljuje se u pogledu malog broja žena među vlasnicima farmi i menadžerima i njihovom učešću u delu porodične radne snage koja ne upravlja proizvodnjom gazdinstva i radi u „porodičnoj neplaćenju radnoj snazi” (što znači bez ugovora o radu i direktne zarade). Međutim, položaj žena u porodičnoj radnoj snazi na registrovanim farmama nije neformalan kao u slučaju poljoprivrednih domaćinstava koja nisu registrovana. Oni imaju pravo na zdravstveno osiguranje i penzijsko i invalidsko osiguranje. Privilegovani položaj žene u registrovanim gazdinstvima prvenstveno je posledica odnosa unutar domaćinstva. Kao što je pokazala anketa o ženama neplaćenim porodičnim radnicama, one nemaju

Grafikon 14: Menadžeri porodičnih gazdinstava, prema polu i obrazovnoj strukturi, Srbija, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

Tabela 10: Radna snaga i rad u poljoprivredi, prema polu, Srbija, 2018. godina

	Ukupno		Ženska radna snaga			% Žena	
	broj lica	GRJ	broj lica	GRJ		broj lica	GRJ
				Broj	%		
Ukupno	1.336.940	645.733	562.020	247.860	100,0	42,0	38,4
Nosioci gazdinstva	559.296	276.983	108.322	44.540	18,0	19,4	16,1
Članovi gazdinstva	758.034	314.787	449.365	186.340	75,2	59,3	59,2
Porodična gazdinstva – Stalno zaposleni	1.263	1.018	201	137	0,1	15,9	13,4
Pravna lica i preduzetnici – Stalno zaposleni	18.347	16.329	4.132	3.643	1,5	22,5	22,3
Porodična gazdinstva – Sezonska i radna snaga pod ugovorom	(i) ⁴⁹	34.619	(i)	12.427	5,0		35,9
Pravna lica i preduzetnici – Sezonska i radna snaga pod ugovorom	(i)	1.998	(i)	773	0,3		38,7

Izvor: RZS, 2018b.

jednak pristup odlučivanju i prihodu domaćinstva od poljoprivredne proizvodnje zbog preovlađujućih patrijarhalnih odnosa. Ista je situacija i sa ženama u neregistrovanim gazdinstvima, s tom razlikom što nemaju pravo na socijalno osiguranje zbog nedostatka zakonske osnove koja omogućava plaćanje ovih socijalnih doprinosa.

Da bi se razumeo obim i efikasnost njihovog zapošljavanja na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima, podaci iz ankete o strukturi gazdinstava mere rad izražen u ekvivalentnoj zaposlenosti sa punim radnim vremenom. Od ukupno 1,337 miliona lica sa stalnom ili povremenom aktivnosti u poljoprivredi, 561.020 (42%) su žene (Tabela 10). Ipak, rad ženske radne snage izražen u ekvivalentu pune zaposlenosti (GRJ)⁵⁰ je nešto niži, i iznosi 38,4% efektivnog rada u poljoprivredi Srbije. Niži udeo ženske radne snage u efektivnom radu u odnosu na njihovu zastupljenost u broju lica koja su radila u poljoprivredi, primetan je kod žena nosioca gazdinstva (16,1% prema 19,4%) i stalno zaposlenih na porodičnim gazdinstvima (13,4% prema 15,9%), dok je u ostalim kategorijama približno isti. Ova razlika se može objasniti većom prosečnom starosti

žena nosilaca gazdinstva i angažovanjem žena na poslovima u okviru domaćinstva.

Udeo žena u sezonskoj radnoj snazi, bilo na porodičnim gazdinstvima ili na gazdinstvima pravnih lica i preduzetnika je nizak (35,9% i 38,7% ukupnog broja GRJ radne snage u ovom statusu), isto kao i udeo njihovog rada u svojstvu stalnozaposlenih na gazdinstvima pravnih lica.

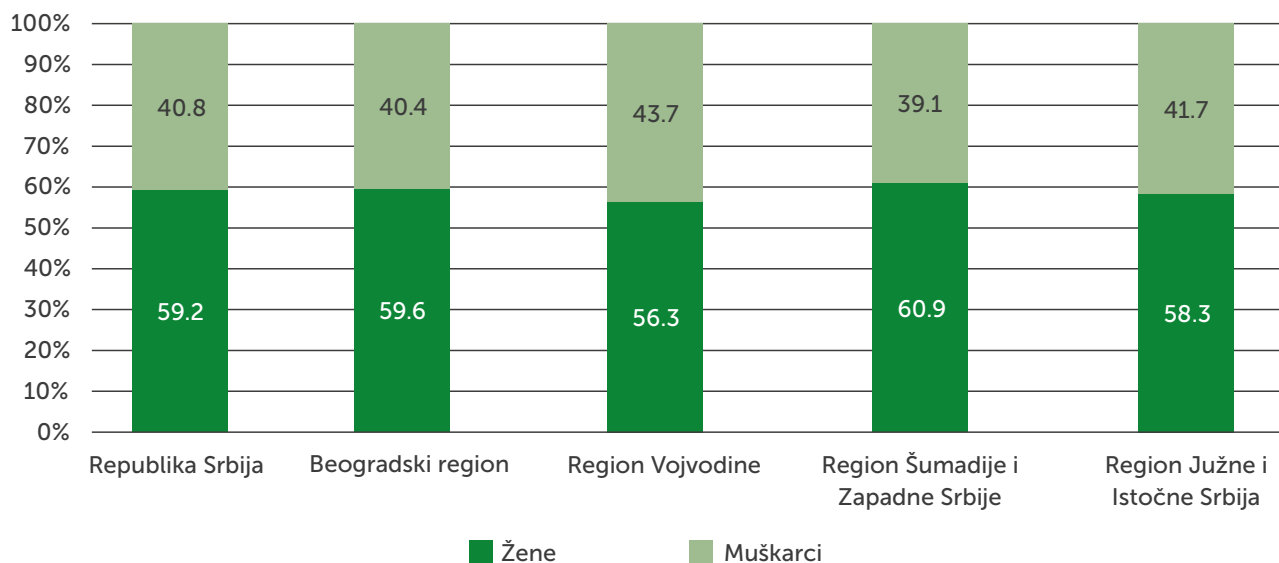
Kada je reč o strukturi radnog fonda ženske radne snage prema pravnom statusu, vidljivo je da su žene dominantno angažovane u funkciji člana gazdinstva (75,2% ukupnog broja GRJ ženske radne snage), iza čega sledi 18% GRJ utrošenih na poziciji upravnika i 5% rada u funkciji sezonske i radne snage pod ugovorom na porodičnim gazdinstvima.

Kao što je ranije pomenuto, porodična radna snaga predstavlja najvažniji oslonac poljoprivrede na porodičnim gazdinstvima. Većinu porodične radne snage na *porodičnim gazdinstvima* čine žene (59,3%), sa izvesnim razlikama po regionima, kako je dato u Grafikonu 15.

Dominantan udeo žena u porodičnoj radnoj snazi primetan je na gazdinstvima svih veličina, osim na najvećim (sa više od 50 ha KPZ). Njihov udeo je veći kod manjih gazdinstava, pa tako čine 64% porodične radne snage na veoma malim gazdinstvima (manje od 1 ha KPZ), a 50% na gazdinstvima koja poseduju između 10 i 50 ha KPZ.

⁴⁹ Pripisana vrednost (CCSA definicija): Zapažanje koje međunarodne organizacije pripisuju zamenjivanju ili popunjavanju praznina u nacionalnim serijama podataka, u skladu sa preporukama Komiteta za koordinaciju statističkih aktivnosti (CCSA).

⁵⁰ Godišnja radna jedinica (GRJ) jeste jedinica mere koja predstavlja količinu ljudskog rada utrošenog za obavljanje poljoprivredne delatnosti na svakom gazdinstvu. Ova jedinica predstavlja ekvivalent rada jedne osobe, tj. puno radno vreme u jednoj godini: osam sati dnevno, 225 radnih dana.

Grafikon 15: Porodična radna snaga, prema polu, Srbija i regionima, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

4.2.4. Rodni obrasci specijalizacije i diverzifikacije prihoda

Izvori prihoda poljoprivrednih gazdinstava i aktivnosti kojima se njihovi članovi bave mogu imati različite oblike. Način na koji gazdinstva diverzifikuju prihode definisan je resursima koji su na raspolaganju gazdinstvu (na primer, radna snaga, veličina gazdinstva, oprema i mehanizacija), ali i nizom spoljnih faktora (kao što su prirodni resursi, klima i dostupnost tržišta). U tom pogledu, za bolje razumevanje načina sticanja prihoda porodičnih gazdinstava, bitno je razmotriti nekoliko pojmovnih kategorija i podele u okviru njih.

Pod pojmom diverzifikacije prihoda na gazdinstvima podrazumeva se bavljenje bilo kojim drugom aktivnosti (osim poljoprivrede) koja donosi prihod, a da je direktno vezana za samo gazdinstvo. „Direktno vezana za gazdinstvo“ odnosi se na aktivnosti koje koriste ili resurse gazdinstva (poljoprivredno zemljište, zgrade, mašine, itd.) ili proizvode proizvedene na samom gazdinstvu. Samim tim, diverzifikacija se uvek vezuje za gazdinstvo kao proizvodnu jedinicu, budući da se ovim poslovima mogu baviti svi članovi domaćinstva kao i tuđa angažovana radna snaga.

Diverzifikacija aktivnosti odnosi se na nepoljoprivredne aktivnosti koje generišu prihode koje preduzima nosilac gazdinstva. To mogu biti aktivnosti van gazdinstva (rad u kompanijama u drugim sektorima ili u nečijem gazdinstvu) ili aktivnosti na gazdinstvima koje nisu povezane sa poljoprivrednom delatnošću (na primer, frizer na gazdinstvu, podučavanje ili mašinske usluge) (Evropski parlament, 2016).

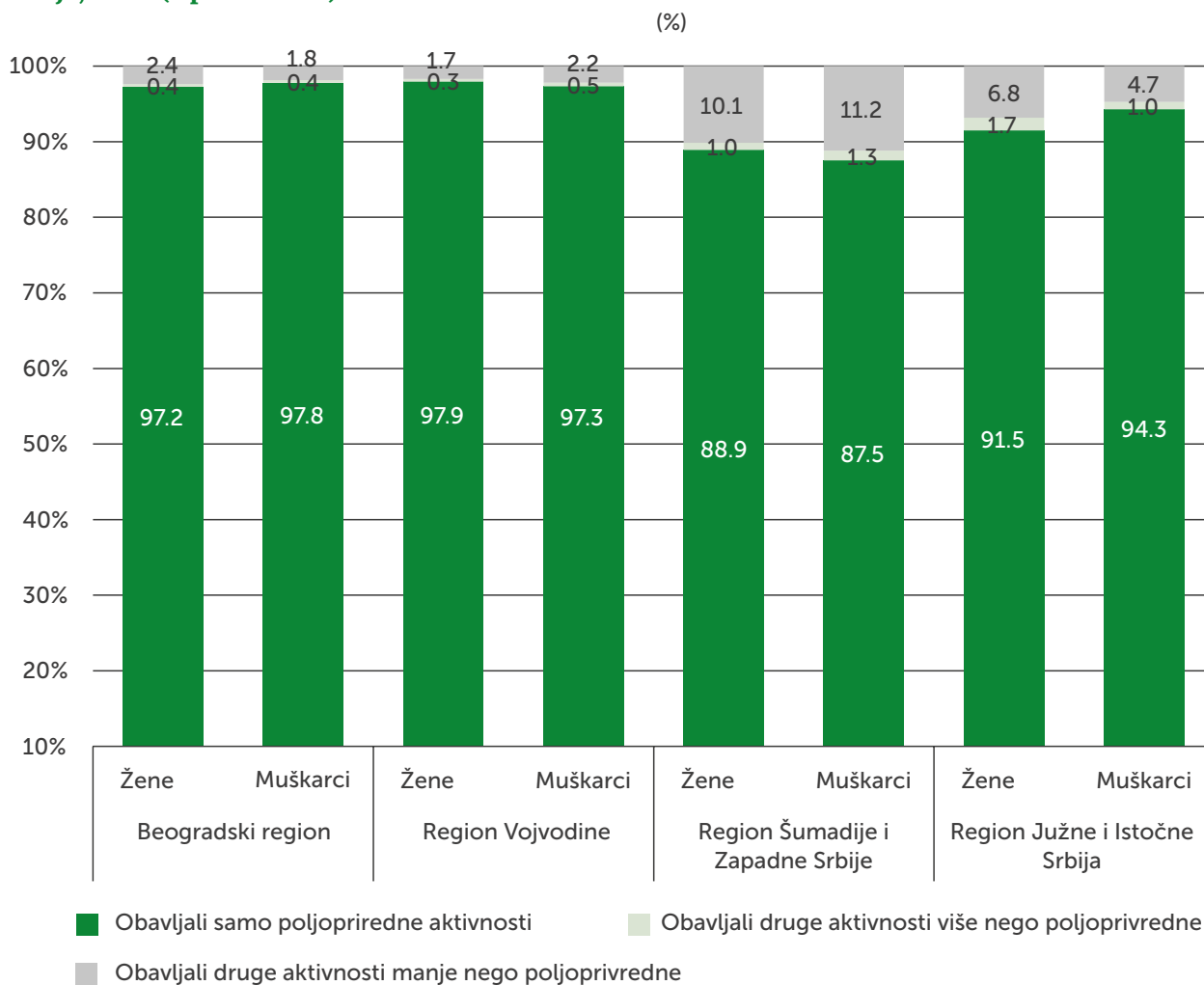
Pored toga, treba pomenuti i različite tipove diverzifikacije u okviru same primarne proizvodnje,

koja se može odnositi (pored ostalog) na specijalizaciju u određenim proizvodnim linijama biljne i stočarske proizvodnje.

Najveći broj nosioca porodičnih gazdinstava u Srbiji se bavi isključivo poljoprivrednom proizvodnjom (92,2%) i razlike u pogledu pola nosioca gazdinstva u ovom aspektu nisu izražene. Mali je procenat menadžera koji obavljaju i drugu ekonomsku aktivnost ali u manjem obimu od poljoprivredne aktivnosti (6,8%) i veoma je mali procenat onih kojima je to sporedna aktivnost, odnosno koji obavljaju drugu ekonomsku aktivnost u većem obimu od poljoprivredne (1%).

U Beogradskom regionu i Regionu Vojvodine udeo nosilaca koji se isključivo bave poljoprivredom je izuzetno visok, dok je značajno niži u regionu Istočne i Južne Srbije a pogotovo regionu Šumadije i Zapadne Srbije (Grafikon 16). Veći udeo menadžera sa aktivnostima izvan poljoprivrede u regionu Šumadije i Zapadne Srbije nije neočekivan i može se objasniti nizom strukturnih karakteristika gazdinstava u ovom regionu, uključujući nižu prosečnu veličinu gazdinstava, veći broj lica na gazdinstvu, i porodične strategije koje se podjednako oslanjaju na prihode iz poljoprivrede i drugih delatnosti.

Od ukupno 564.541 poljoprivrednog gazdinstva u Srbiji njih 69.448 (12,3%) obavlja i druge profitabilne aktivnosti (DPA) u vezi sa gazdinstvom. Broj gazdinstava sa dodatnim profitabilnim aktivnostima u periodu 2012–2018. u Srbiji je smanjen za 11,3%, i to u svim regionima, izuzimajući Region Šumadije i Zapadne Srbije, gde je zabeležen neznatni rast (1,9%). Viši i rastući broj gazdinstava sa diverzifikovanim prihodima sa gazdinstva na prostoru Šumadije

Grafikon 16: Druge profitabilne aktivnosti gazdinstva, prema polu upravnika gazdinstva i regionima, Srbija, 2018. (u procentima)

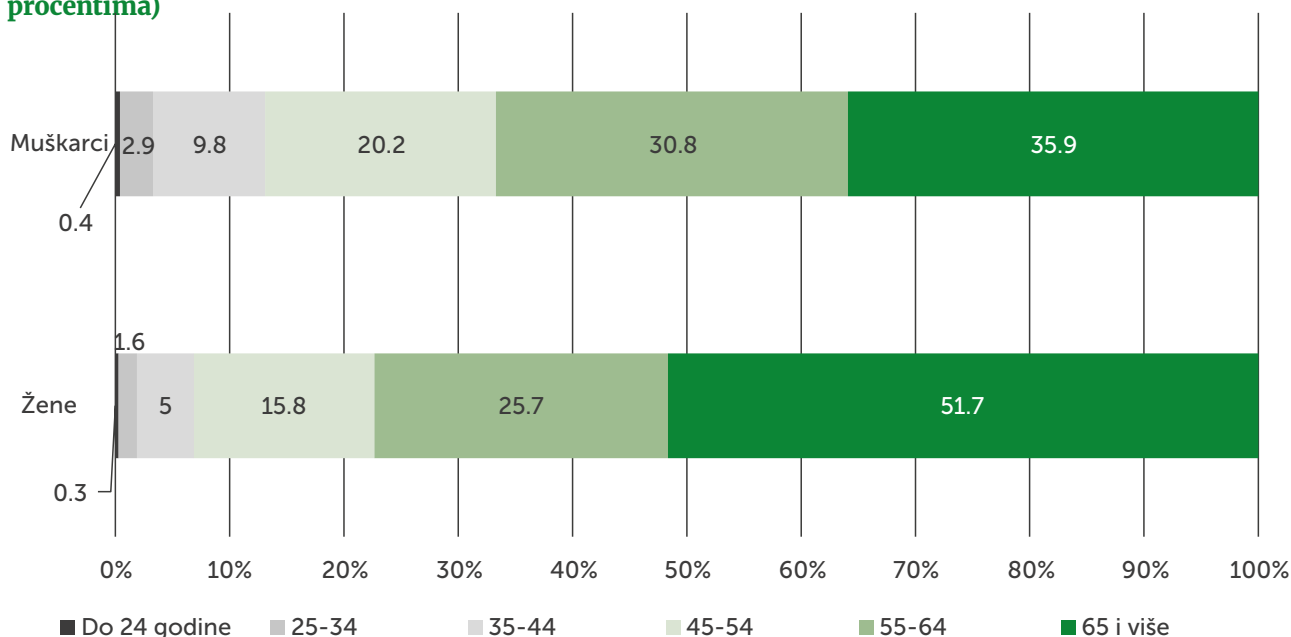
Izvor: RZS, 2018b.

i Zapadne Srbije može se pripisati većem broju lica na gazdinstvima manje prosečne veličine, ali i raznovrsnijom strukturom primarne poljoprivredne proizvodnje, u kojoj dominiraju gazdinstva mešovitog tipa proizvodnje. Suprotno tome, manji broj članova vojvođanskih gazdinstava je angažovan na poljoprivrednim poslovima, površine i broj grla po zaposlenom su značajno veće, preovlađuju gazdinstva specijalizovanih tipova proizvodnje, posebno ratarske, što u načelu utiče na smanjenje i mogućnosti i potreba gazdinstava za uključivanje u dodatne aktivnosti.

Prerada mleka je najzastupljenija diverzifikovana aktivnost na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji, kojom se bavi 53,8% gazdinstava sa diverzifikovanim aktivnostima, iza čega sledi prerada voća i povrća (45,8%) i prerada mesa (11%). Zastupljenost pojedinih dodatnih aktivnosti varira po regionima, sa vidno većim učešćem svih vidova diverzifikacije na gazdinstvima u Šumadiji i centralnoj Srbiji i Regionu Istočne i Južne Srbije u odnosu na ostala dva regiona.

U pogledu značaja dohotka ostvarenog od DPA sa gazdinstva, primetno je da za ubedljivo najveći deo gazdinstava (39,6%) ovaj dohodak ima skroman udeo u njihovim ukupnim prihodima (niži od 10%). U odnosu na 2012. godinu, primetan je rast udela gazdinstava kojima prihod od DPA čini preko 51% prihoda (sa 8,8% na 11%), što se načelno može smatrati pozitivnim trendom u ekonomskom osnaživanju i rastu ovih vidova porodičnih biznisa. Budući da su lokalni, nacionalni i donatorski fondovi proteklih godina imali u fokusu različite podrške za DPA, ovo nije neočekivan rezultat. Ipak, za bolje razumevanje efekata podrške, potrebne su detaljnije analize.

I pored podrške uključivanju žena u diverzifikaciju aktivnosti na gazdinstvu, žene beleže niže učešće među upravicima gazdinstava sa diverzifikovanim aktivnostima, nego među upravicima svih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava (12,5% prema 15,3%), i njihov udeo među menadžerima gazdinstava sa DPA se smanjuje (sa 13,1% u 2012. godini na 12,5% u 2018. godini). Regionalne razlike se ispoljavaju preko

Grafikon 17: Upravnici diverzifikovanih gazdinstava, prema polu i starosti, Srbija, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

nižeg udela žena među upravnicima diverzifikovanih gazdinstava u Beogradskom regionu i Regionu Vojvodine (10% i 11%), učešću na nivou proseka u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije (12%) i natprosečnom učešću u na Regionu Istočne i Južne Srbije (15%).

Kao i u slučaju menadžera svih poljoprivrednih gazdinstava, udeo žena među upravnicima gazdinstava sa DPA je veći u grupi malih gazdinstava, bilo da se kao mera koristi raspoloživo poljoprivredno zemljište ili finansijska vrednost gazdinstva. Primećuju se i razlike u starosnoj strukturi menadžera u zavisnosti od toga da li tu ulogu obavljaju muškarci ili žene, kao što je slučaj i sa opštim obrascem prisutnim kada se uzmu u obzir sva porodična gazdinstva. Među ženama koje obavljaju ovu ulogu, više od polovine pripada najstarijoj kategoriji (65 i više godina), dok su među muškarcima na ovoj poziciji gotovo podjednako zastupljene dve najstarije kategorije (55–64 i 65 i više godina). Učešće mladih osoba među upravnicima je veoma nisko, a posebno u slučaju mladih žena koje su gotovo odsutne iz ove kategorije (Grafikon 17).

Iako žene čine manjinu među upravnicima gazdinstava, primetan je njihov natprosečan udeo među menadžerima gazdinstava specijalizovanih za određene tipove primarne poljoprivredne proizvodnje. U tom smislu, Tabela 11 prikazuje tipove proizvodnje gazdinstava (razvrstane po dvocifarskoj klasifikaciji), od kojih su prikazani samo oni tipovi kod kojih je udeo žena menadžera veći od postavljene granice od 20%.

Razlozi u pozadini ovakve strukture gazdinstava (prema vrsti proizvodnje i polu menadžera) su različiti i variraju kako po tipovima proizvodnje, tako i po regionima. Ipak, već i ovaj površan uvid u strukturu gazdinstava po tipu proizvodnje prema polu menadžera, ukazuje da su gazdinstvima sa specijalizovanom proizvodnjom, posebno u linijama koje su radno zahtevne, žene češće nego obično menadžeri. Ovaj nalaz sugerise da se diverzifikacija prihoda u okviru same primarne poljoprivredne proizvodnje, kroz specijalizaciju u određenim proizvodnim usmerenjima, češće odvija na gazdinstvima čiji su menadžeri žene, što nije bio slučaj sa diverzifikacijom prihoda po osnovu prerade i usluga na gazdinstvu. Već na prvi pogled je vidljivo da je broj gazdinstava u svakom od navedenih tipova proizvodnje gde je udeo žena menadžera veći od 20% relativno mali, kao i da je broj specijalizovanih tipova proizvodnje kod kojih je zadovoljen postavljeni kriterijum nešto viši u Regionu Vojvodine (gde su inače žene češće menadžeri).

Ovi nalazi su važan dokaz u prilog tvrdnji o neophodnosti preispitivanja sistema i mera podrške gazdinstvima čiji su nosioci žene.

4.2.5. Organizacija, odlučivanje na gazdinstvima i poljoprivredne prakse

Karakteristike i specifičnosti upravljačkih praksi na gazdinstvima čiji su menadžeri žene ne mogu se jasno sagledati na osnovu dostupnih baza podataka. Za bolji uvid u način odlučivanja i faktore kojima se žene rukovode u svojim poslovnim odlukama vezanim za gazdinstvo, neophodna su dubinska istraživanja na

Tabela 11: Tipovi proizvodnje kod kojih udeo žena menadžera prelazi 20%, prema regionima

Tipovi gazdinstava	Republika Srbija*		Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije	
	Ukupno gazdinstava	% žena	Ukupno gazdinstava	% žena	Ukupno gazdinstava	% žena	Ukupno gazdinstava	% žena	Ukupno gazdinstava	% žena
Različite kombinacije svinja i živine									1.462	26
Specijalizovana za ovce	5.222	23					3.144	25	938	25
Specijalizovana za koze	2.015	22	144	27			678	23	829	23
Specijalizovana za žitarice, uljane i proteinske biljke							14.500	21		
Specijalizovana za korenasto bilje							442	31	258	38
Različite ratarske kulture kombinovano	20.364	24	1.269	22			8.189	22	7.890	28
Specijalizovana za cveće i ukrasno bilje u zaštićenom prostoru	358	27	53	30	147	33				
Specijalizovana za kombinacije povrća, cveća i ukrasnog bilja u zaštićenom prostoru										
Specijalizovana za cveće i ukrasno bilje na otvorenom	343	30	64	34	131	27	96	33	52	27
Specijalizovana za kombinacije povrća, cveća i ukrasnog na otvorenom	40	50			18	50				
Specijalizovana za pečurke	230	23		59	28	25				
Specijalizovana za rasadnike					73	30			22	23
Različite hortikulture			241	24	297	32				
Specijalizovana za grožđe za svežu upotrebu	921	23			57	33	430	21	396	24
Specijalizovana za jezgrasto voće	2.526	24			631	36	943	25		
Specijalizovana za voće, citrusne, tropsko i jezgrasto voće (mješovita proizvodnja)			132	23					1.588	23
Specijalizovana za uzgoj svinja			41	22						
Specijalizovana za kokoške nosilje	1.560	24			646	34				
Specijalizovana za kokoške nosilje i brojlere kombinovano	982	35			556	40	287	24	105	48
Hortikultura i stalni usevi			212	21	261	24				
Ratarstvo i vinogradarstvo kombinovano	2.110	23					659	22	1.288	25

*Podaci se odnose samo na tipove gazdinstava gde je udeo žena na nacionalnom nivou iznad 20%, odn. ne predstavljaju zbir po regionima.

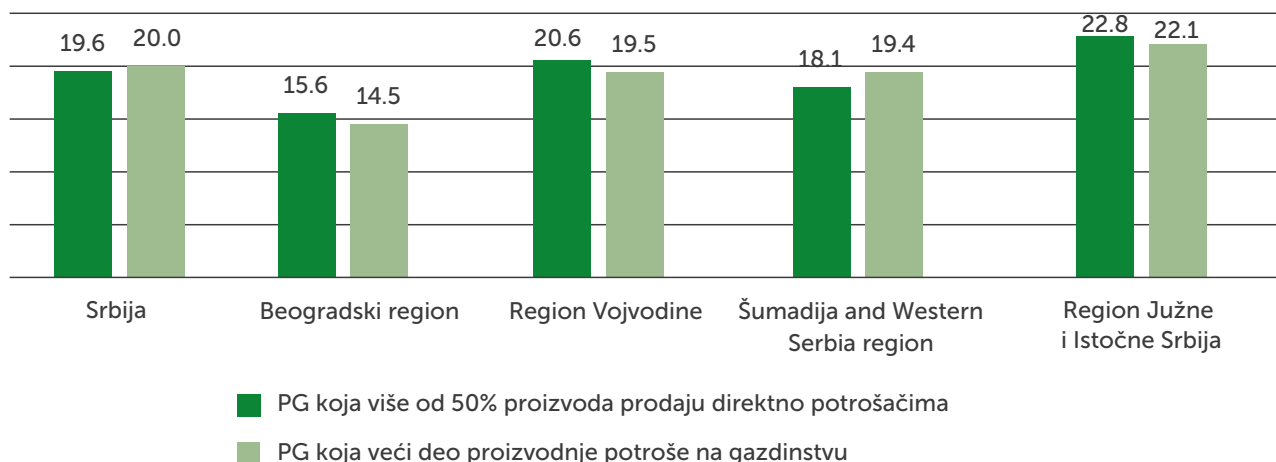
Izvor: RZS, 2018b.

odgovarajućim uzorcima, kojima bi se jasniji profilisali tipovi gazdinstava i njihove ključne karakteristike.

Od ukupnog broja gazdinstava u Srbiji, njih 77% prodaje svoje proizvode, među kojima 14% čine gazdinstva čiji su nosioci žene. Natprosečni udeo žena menadžera (19,6%) je primetan u kategorijama gazdinstava koja veći deo svoje proizvodnje (preko 50%) direktno prodaju potrošačima, kao i onih koji više od polovine proizvodnje konzumiraju na gazdinstvu (20,0%) (Grafikon 18). Nema dovoljno informacija koje bi dale jasniji sliku o načinu na koji se gazdinstva čiji

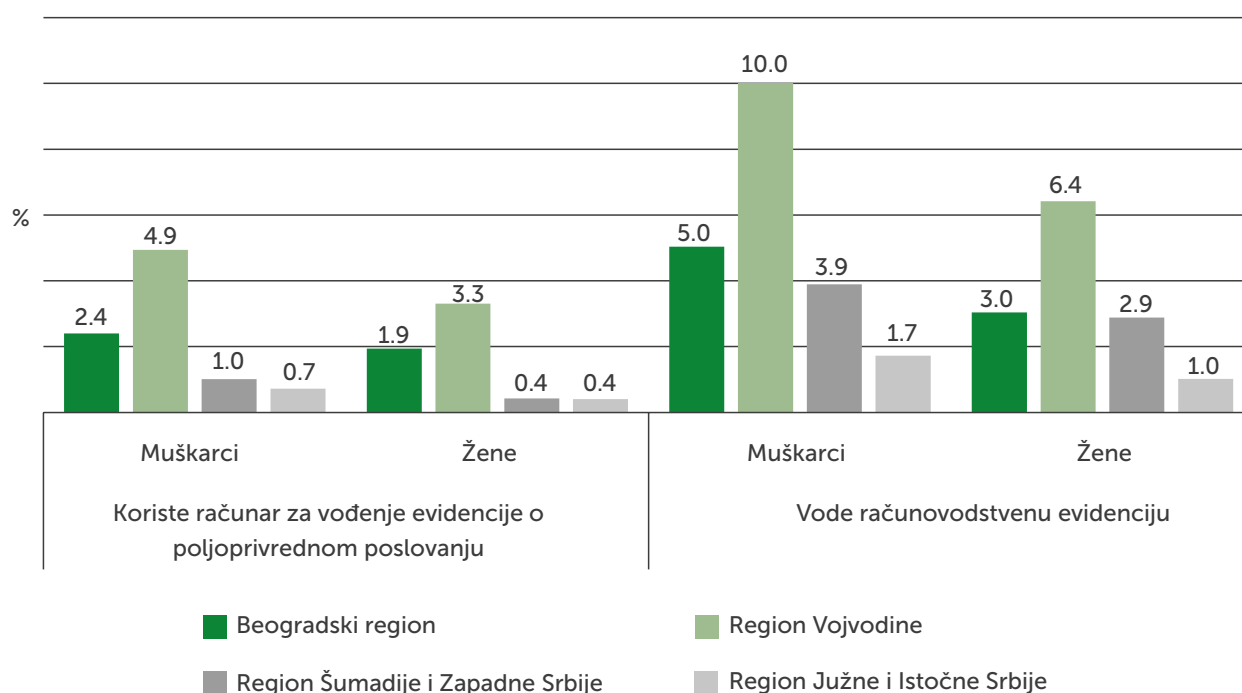
su upravnici žene uključuju u tržište poljoprivrednih proizvoda i koje kanale prodaje koriste, ali je vidljivo njihovo natprosečno učešće među onima koji direktno prodaju proizvode. Ovaj rezultat je očekivan i posledica proizvodne strukture gazdinstva sa visokim udelom ženske radne snage, koja češće prodaju mleko i mlečne prerađevine, povrće i voće, kako na kućnom pragu tako i na zelenoj pijaci. Budući da su gazdinstva sa ženama menadžerima značajno manje prosečne veličine, očekivan je i njihov veći udeo u broju gazdinstava koja veći deo proizvodnje troše za svoje potrebe.

Grafikon 18. Porođična gazdinstava čiji su nosioci žene prema zastupljenosti na tržištu, Srbija, 2018. (u procentima)

Izvor: RZS, Anкета o strukturi poljoprivrednih gazdinstava 2018.

Grafikon 19: Udeo gazdinstava koja koriste računar za vođenje poslovne evidencije i gazdinstava koja vode računovodstvenu evidenciju, prema polu nosioca gazdinstva i regionima, Srbija, 2018. godina (u procentima)

Izvor: RZS, 2018b.

Tabela 12: Odlučivanje o poljoprivrednoj proizvodnji (u procentima)

Osoba koja donosi ključne odluke o poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvu (šta i koliko će se proizvoditi)	%
Ispitanica	16.8
Suprug ispitanice	50.8
Ispitanica i suprug zajedno	3.5
Drugi muški član gazdinstva	17.2
Druga ženska članica domaćinstva	2.3
Više članova zajedno	9.4
Ukupno	100

Izvor: Babović & Vuković, 2008.

Kada je reč o savremenim menadžerskim praksama koje se odnose na vođenje knjigovodstvene evidencije i korišćenje računara u te svrhe, mali je broj porodičnih gazdinstava koja posluju na taj način. Na nivou Srbije, samo 4,5% gazdinstava vodi knjigovodstvenu evidenciju, a 1,8% koristi računar za vođenje evidencije o gazdinstvu⁵¹. Ove prakse manje su zastupljene na gazdinstvima čiji su menadžeri žene, i mnogo prisutnije na gazdinstvima na području Vojvodine nego u ostatku Srbije (Grafikon 19).

Istraživanje o ženama na selu pokazalo je kako izgledaju obrasci odlučivanja na porodičnim gazdinstvima (Babović & Vuković, 2008). Oni su obeleženi rodnim odnosima i strukturama moći karakterističnim za patrijarhalne zajednice. U većini slučajeva (68%) muškarci (uglavnom muževi) su ti koji samostalno odlučuju o pitanjima vezanim za poljoprivrednu proizvodnju.

Dubinsko kvalitativno istraživanje u Zlatiborskom okrugu pokazalo je da se u slučajevima kada je odlučivanje decentralizovano, uspostavlja skladniji i fleksibilniji porodično-proizvodni odnosi, te da je i položaj mlađih članova gazdinstva bolji, i šanse za njihovu integrisanost u zajednicu veće (Babović, 2014). Zadovoljstvo članova gazdinstva je veće u uslovima decentralizovanog odlučivanja, na šta ukazuju i narativi ispitanika/ca. Međutim, reč je o malom kvalitativnom uzorku, koji ne dopušta generalizacije, pa bi bilo potrebno dalje ispitati ove različite tipove gazdinstava s obzirom na modele odlučivanja i povezanost tih modela sa stepenom zadovoljstva, uspešnošću proizvodnje i integrisanošću u lokalnu zajednicu kojom se sprečava odliv mlade radne snage.

⁵¹ U anketnom upitniku nije precizirano na koje evidencije se ovo odnosi (primer videti na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201824128.pdf>).

Okvir 3: Iz istraživanja – različiti modeli odlučivanja na porodičnim gazdinstvima snažno usmerenim na tržište

Gazdinstvo sa centralizovanim odlučivanjem

Ispitanik (47 godina), nosilac gazdinstva:

Pa znaš kako, sve ide u dogovoru uglavnom, dogovaramo se, s tim da moje predloge stalno prihvate, ali je dogovor pretežno.

Ispitanikova majka (69 godina): Pa da ti kažem, predali smo sve sinu kada se oženio.

„Evo ti sine, mi ćemo te slušati, mi ćemo raditi, ti rešavaj“. Sin kaže „treba da beremo maline“, mi idemo. Sin kaže „treba da se ore za krompir“, mi idemo. Sin kupi brašna, umesimo hleba. Sin kupi sok, popijemo. Njegova žena napravi sendviče i iznese, mi pojedemo.

Gazdinstvo sa decentralizovanim odlučivanjem

Nosilac (52 godine): Svi se naslanjamo jedni na druge. Svi sem najmlađeg sina i snaje radimo.

Dogovaramo se, ko će šta da plati, ko će šta da radi. Ja sam sinovima rekao da se oni moraju dogovoriti a ja dok sam radno sposoban da im pomognem.

Ispitanikov sin (27 godina): *Nema ti kod nas glavnog. Mi se dogovaramo, pa ko kada može da se uključi. Na primer, sada ja sam najviše kod kuće, onda ja odem i u baštu, u maline, zbrinem kravu, operem sudove, nekad spremim i ručak, mada nisam baš neki kuvar bolje je kad skuva majka.*

Izvor: Babović, 2014, str. 369–370.

4.3. Rodni aspekti pristupa merama poljoprivredne podrške

4.3.1. Dostupnost programa podrške poljoprivredi

Pravni osnov za donošenje višegodišnjih planskih dokumenata u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja u Srbiji je definisan Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju⁵². U skladu sa ovim zakonom, strateški okviri poljoprivredne politika Srbije, pa tako i politike ruralnog razvoja kao njene komponente, postavljeni su u Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024. godine⁵³, Nacionalnom programu za poljoprivredu za period 2018–2020⁵⁴, Nacionalnom programu ruralnog razvoja od 2018. do 2020. godine⁵⁵ i IPARD programu⁵⁶. Ovi dokumenti su usklađeni sa strateškim okvirom Zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije za period 2014 – 2020. godine, uz uvažavanje specifičnih potreba i prioriteta razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije.

Pored podrške iz nacionalnog budžeta, korisnici u Srbiji imaju pravo i na podsticaje finansirane iz pokrajinskog i lokalnih budžeta, prema programima za sprovođenje poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja za teritoriju pokrajine i/ili jedinica lokalne samouprave. Na taj način pokrajini i lokalnim samoupravama data je prilika da svoje programe podrške prilagode specifičnim razvojnim potrebama sektora poljoprivrede i ruralnih područja na sopstvenoj teritoriji. Ipak, mere podrške pokrajine i lokalnih samouprava moraju biti usklađene sa odredbama Zakona o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, kojim je predviđeno da se na nižim teritorijalnim nivoima mogu primenjivati sve vrste podsticaja kao i na nacionalnom, izuzimajući direktna plaćanja⁵⁷. Programe podrški koje primenjuju Pokrajina i lokalne samouprave odobrava Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV), uz obavezu nižih teritorijalnih jedinica da izveštavaju Ministarstvo o njihovoj realizaciji. Iako je koordinacija razvojnih ciljeva na različitim nivoima odlučivanja važan preduslov za ostvarivanje veće efikasnosti politike, opisana rešenja (u kojima konačnu odluku o programima podrške ima MPŠV), dovode u pitanje autonomnost subnacionalnih nivoa odlučivanja koji svojim sredstvima finansiraju predviđene mere. Nedostatak „manevarskog prostora“ za pokrajinske i lokalne vlasti u dizajniranju sopstvenih mera u osnovi

sprečava Zakon koji je dovoljno jasan u pogledu toga koje tipove mera Pokrajina i lokalne samouprave mogu primenjivati.

Zakonodavni okvir za sprovođenje politike u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja pored Zakona o poljoprivredi i ruralnom razvoju, čini i Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju i podzakonska akta, kojima se bliže definišu uslovi za korišćenje podsticaja, korisnici i iznosi pojedinih tipova podsticaja. U skladu sa odredbama ovog zakona i Uredbom o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju, u Srbiji su tokom 2019. korisnici budžetske podrške imali pravo na sledeće vrste podsticaja: direktna plaćanja, podsticaje merama ruralnog razvoja, posebne podsticaje, kreditnu podršku i IPARD podsticaje (Tabela 13).

Uredbom o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2019. godini, za neke od podsticaja ruralnom razvoju bile su predviđale posebne pogodnosti za žene, i to:

1. Podsticaji merama ruralnog razvoja: Mera 3 Podsticaji za diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima:
 - » Unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu kroz podršku nepoljoprivrednim aktivnostima (MPŠV, 2019a). U okviru ove mere podstiču se investicije u sektoru ruralnog turizma i sektoru starih i umetničkih zanata, odnosno domaće radinosti. Ukoliko je podnosilac zahteva žena, predviđeni su dodatni bodovi (15/100 bodova) prilikom rangiranja podnosilaca prijave.
 - » Podrška mladima u ruralnim područjima.⁵⁸ U okviru ove šeme podsticaja, takođe su predviđeni dodatni bodovi za žene podnosiocice zahteva (žene dobijaju 5/100 bodova).
2. Kreditna podrška – Posebna povoljnost za žene korisnice se ogleda u nižoj kamatnoj stopi za otplatu kredita. Izmenama i dopunama Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na kreditnu podršku⁵⁹ utvrđeno je da se pored ostalih navedenih kategorija i osobama ženskog pola obračunava manja kamatna stopa.⁶⁰

⁵² Službeni glasnik RS. 41/09, 10/13 – novi zakon i 101/16.

⁵³ Službeni glasnik RS. 85/2014.

⁵⁴ Službeni glasnik RS. 120/17.

⁵⁵ Službeni glasnik RS. 60/18.

⁵⁶ Službeni glasnik RS. 30/16, 84/17 i 20/19.

⁵⁷ Izuzetak su regresii za troškove skladištenja u javnim skladištima i regresii za reproduktivni materijal (veštačko osemenjavanje).

⁵⁸ Službeni glasnik RS. 46/2018, 50/2018, 35/2019 i 78/2019.

⁵⁹ Službeni glasnik RS. 10/13, 142/14, 103/15 i 101/16.

⁶⁰ „Izuzetno od st. 2. i 3. ovog člana, za fizičko lice – nosioca komercijalnog porodičnog poljoprivrednog gazdinstva koje je upisano u Registar poljoprivrednih gazdinstava u skladu sa zakonom kojim se uređuje poljoprivreda i ruralni razvoj (u daljem tekstu: Registar) sa prebivalištem koje je na području sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi propisanim pravilnikom kojim se uređuje određivanje područja sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi (u daljem tekstu:

Tabela 13: Vrste podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju, 2019. godina

I Direktna plaćanja	II Podsticaji merama ruralnog razvoja	III Posebni podsticaji	IV Kreditna podrška	V IPARD podsticaji
<p>1. Premije</p> <p>1.1 Premija za mleko</p> <p>2. Podsticaji za proizvodnju</p> <p>2.1 Osnovni podsticaji za biljnu proizvodnju</p> <p>2.2 Podsticaji u stočarstvu</p> <p>3. Regresi</p> <p>3.1 Regres za troškove skladištenja u javnim skladištima</p>	<p>1. Podsticaji za unapređenje konkurentnosti</p> <p>1.1 Investicije u fizičku imovinu poljoprivrednog gazdinstva</p> <p>1.2 Investicije u preradu i marketing poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda i proizvoda ribarstva</p> <p>1.3 Upravljanje rizicima</p> <p>2. Podsticaji za očuvanje i unapređenje životne sredine i prirodnih resursa</p> <p>2.1 Organska proizvodnja</p> <p>2.2 Očuvanje biljnih i životinjskih genetičkih resursa</p> <p>3. Podsticaji za diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima</p> <p>3.1 Unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu kroz podršku nepoljoprivrednim aktivnostima</p> <p>3.2 Podrška mladima u ruralnim područjima</p> <p>3.3 Sprovođenje aktivnosti u cilju dodavanja vrednosti</p> <p>4. Podsticaji za pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja</p> <p>5. Podsticaji za unapređenje sistema kreiranja i prenosa znanja</p> <p>5.1 Razvoj tehničko-tehnoloških, primenjenih, razvojnih i inovativnih projekata u poljoprivredi i ruralnom razvoju</p> <p>5.2 Podrška pružanju saveta i informacija poljoprivrednim proizvođačima, udruženjima, zadrugama i drugim pravnim licima u poljoprivredi</p>	<p>1. Podsticaji za sprovođenje odgajivačkih programa (mere selekcije)</p> <p>2. Podsticaji za promotivne aktivnosti u poljoprivredi i ruralnom razvoju</p> <p>3. Podsticaji za proizvodnju sadnog materijala i sertifikaciju i klonsku selekciju</p>		<p>1. Podsticaji za investicije u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava</p> <p>2. Podsticaji za investicije u fizičku imovinu koje se tiču prerade i marketinga poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstvu nabavku nove opreme</p>

* Ne postoje posebni podsticaji ili posebne mere za podršku zajmovima u poljoprivredi i ruralnom razvoju.

Izvor: Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2019. godini.⁶¹

3. Podsticaji za pripremu i sprovođenje lokalnih⁶¹ strategija ruralnog razvoja⁶² Kako bi se osiguralo da se prilikom planiranja lokalnih strategija uzmu u obzir specifične potrebe žena u ruralnim područjima, jedan od elemenata za bodovanje kvaliteta lokalnih strategija ruralnog razvoja je da i ta taj da li su žene učestvovala u izradi iste (5/100 bodova)⁶³. Takođe, dodatni bodovi se ostvaruju ukoliko žene učestvuju

u Partnerstvu⁶⁴, koje je između ostalog zaduženo i za praćenje implementacije lokalne strategije. Kako se procenat žena koje učestvuju u Partnerstvu povećava, raste i broj bodova koji dobijaju lokalne strategije za ruralni razvoj (ukoliko ima 20% žena 2/100 bodova, 20% – 40% žena 3/100 bodova, i preko 40% dobijaju 4/100 bodova)⁶⁵.

Treba dodati da programi podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju na subnacionionalnom nivou takođe predviđaju posebne povlastice za žene korisnice, ali

područje sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi), odnosno koje je navršilo najviše 40 godina života u tekućoj godini, odnosno koje je ženskog pola, i to tako da se kamatna stopa koja je jednaka referentnoj kamatnoj stopi Narodne banke Srbije uvećava za tri procentna poena i umanjuje za jedan procentni poen (obračunata konformnom metodom na stvarni broj dana u godini) za kreditnu podršku sa rokom otplate do tri godine." (čl. 2., izmene i dopune Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na kreditnu podršku).

⁶¹ Službeni glasnik RS. 3/19.

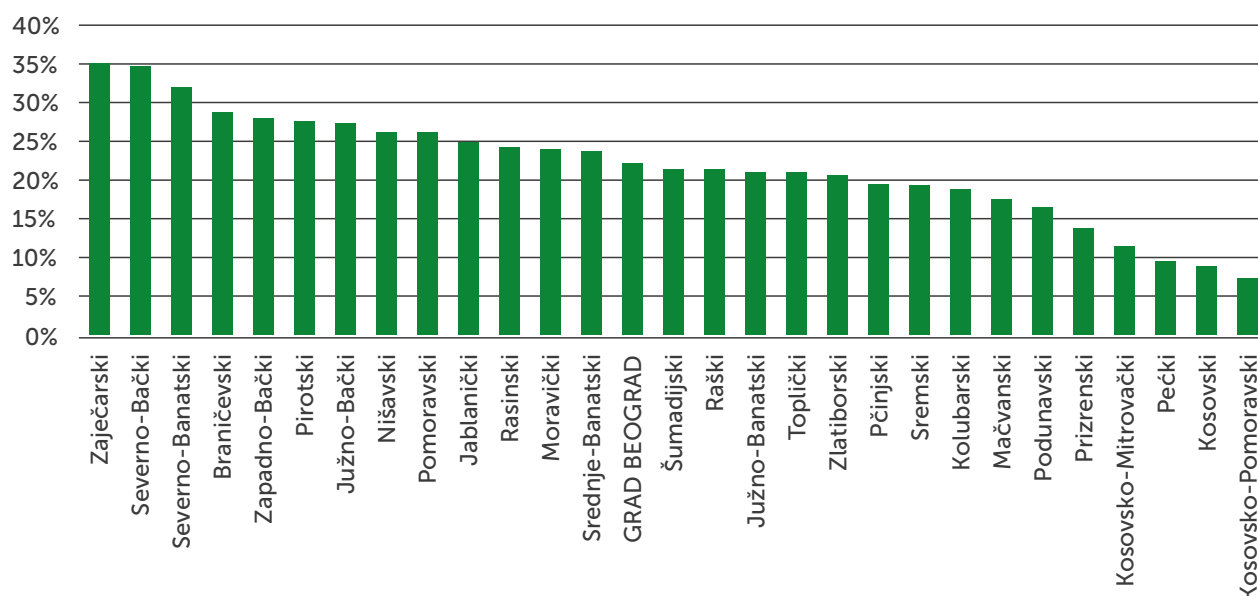
⁶² Službeni glasnik RS. 3/2019.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Partnerstvo za teritorijalni ruralni razvoj (u daljem tekstu: Partnerstvo), jeste udruženje predstavnika javnog, privatnog i civilnog sektora određenog ruralnog područja koje je osnovano u skladu sa zakonom kojim se uređuju udruženja (čl. 2., Pravilnik o podsticajima za podršku programima koji se odnose na pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja).

⁶⁵ Službeni glasnik RS. 3/2019.

Grafikon 20: Udeo gazdinstava čiji su nosioci žene u ukupnom broju registrovanih gazdinstava, prema okruzima (u procentima)

Izvor: MŠPV, Uprava za agrarna plaćanja, 2019.⁶⁶

da nema pouzdanih podataka i informacija o tipovima podsticaja u kojima su pojedine lokalne samouprave favorizovale žene.

4.3.2. Pristup programima podrške poljoprivredi

Pristup programima podrške poljoprivredi u Srbiji je regulisan Zakonom o podsticajima poljoprivredi i ruralnom razvoju. Članom 7. ovog zakona predviđeno je da se postupak za ostvarivanje prava na podsticaje pokreće se po zahtevu korisnika podsticaja koji se podnosi Upravi za agrarna plaćanja.

Upis u Registar poljoprivrednih gazdinstava (RPG) je preduslov za ostvarivanje prava na podsticaje iz budžeta Republike Srbije. Prema Pravilniku o upisu u registar poljoprivrednih gazdinstava i obnovi registracije⁶⁷ upis u RPG je dobrovoljan i besplatan, a u njega se mogu upisati fizička lica: poljoprivrednici, preduzetnici i pravna lica.⁶⁸ Posebni uslovi za prihvatljivost određenih vrsta podsticaja regulisani su posebnim pravilnicima.

U Srbiji je registrom poljoprivrednih gazdinstava u 2019. godini bilo obuhvaćeno 480.836 gazdinstava, od čega

71,7% bilo u aktivnom statusu. Udeo gazdinstava čiji je nosilac žena u ukupnom broju registrovanih gazdinstava je 26,4%, a u broju gazdinstava u aktivnom statusu 23,4%. U oba slučaja, udeo žena prevazilazi njihovo učešće u ukupnom broju žena menadžera i nosilaca gazdinstava (19,4%) u Srbiji. Ovi podaci ukazuju na tendenciju među većim poljoprivrednim gazdinstvima da deo zemljišta prebace na žene, kako bi se omogućio lakši pristup subvencijama iz budžeta za ruralni razvoj.

U 2019. godini podneto je ukupno 16.675 zahteva za podsticaje ruralnom razvoju koji se finansiraju sredstvima budžeta Republike Srbije. Od ovog broja, odobreno je 7.437 zahteva (44,6%), od čega su 19,6% bili zahtevi čiji je podnosilac žena. Ukupno odobreni iznos sredstava za podsticaje ruralnom razvoju u 2019. godini bio je 2.889.551.621,36 dinara (24,5 miliona EUR), od čega je 23,2% odobreno ženama. Prosečni iznos sredstava odobrenih ženama iznosio je 3917,3 EUR po korisniku, i viši je u odnosu na prosečan iznos podsticaja odobrenih muškarcima (3145,9 EUR).

Posmatrano prema pojedinim merama, vidljiv je natprosečni udeo žena među korisnicima podsticaja za nabavku kvalitetnih priplodnih grla (24,1%), kao i njihovo natprosečno učešće u odobrenim sredstvima za ove namene (26,5%) (Tabela 14). Na drugoj strani, žene su znatno manje zastupljene kako među korisnicima podsticaja za organsku proizvodnju, tako i ukupno odobrenim sredstvima za ove namene. Važno je skrenuti pažnju i na podatak da izuzimajući organsku proizvodnju, kod svih drugih vidova podsticaja udeo žena u raspodeljenim sredstvima nadilazi njihovo učešće u broju korisnika.

⁶⁶ Podaci dostavljeni od strane Uprave za agrarna plaćanja MPŠV, na zahtev SeConS grupe za razvojnu inicijativu.

⁶⁷ Službeni glasnik RS. 17/2013, 102 /2015, 6/2016, 46/2017, 44/2018 – novi zakon, 102/2018, 6/2019.

⁶⁸ Gazdinstva sa najmanje 0,5 ha poljoprivrednog zemljišta u Srbiji u kojima preduzeće, poljoprivredna zadruga ili drugo pravno ili fizičko lice obavlja poljoprivrednu delatnost. Gazdinstva sa manje od 0,5 ha sa bilo kojom vrstom stočarske proizvodnje, proizvodnjom vina ili hortikulturnom proizvodnjom (plastenci i polutunali) ili drugim oblicima poljoprivredne proizvodnje (uzgoj ribe, gljiva, proizvodnja puževa, pčelarstvo i druge vrste prerade poljoprivrednih proizvoda, ili druge aktivnosti, poput seoskog turizma ili starih umetničkih zanata), takođe se mogu registrovati kod RPG.

Tabela 14: Korisnici sredstva za podršku ruralnom razvoju i odobreni iznosi podrške prema vrsti podsticaja i polu podnosioca zahteva

Podsticaji:	Odobreni zahtevi		Odobrena sredstva	
	Ukupno	Od toga žene (%)	Ukupno (Mil EUR)	Od toga žene (%)
Investicije u fizičku imovinu poljoprivrednog gazdinstva za:				
izgradnju i opremanje objekata za unapređenje primarne poljoprivredne proizvodnje	60	21,7	1,3	23,9
nabavku novih mašina i opreme za unapređenje primarne proizvodnje biljnih kultura	4.869	20,1	16,7	23,5
nabavku kvalitetnih priplodnih grla za unapređenje primarne stočarske poljoprivredne proizvodnje	108	24,1	0,8	26,5
nabavku novih mašina i opreme za unapređenje primarne poljoprivredne proizvodnje u stočarstvu	1.176	17,9	1,8	23,1
Podsticaji za investicije u preradu i marketing na poljoprivrednom gazdinstvu	1	0,0	0,0	0,0
Organska-stočarska proizvodnja	338	8,3	0,6	6,7
Investicije u preradu i marketing za nabavku opreme u sektoru voća	885	22,6	3,2	24,4
Ukupno:	7.437	19,6	24,5	23,2

Izvor: MŠPV, Uprava za agrarna plaćanja, 2019.⁶⁹**Tabela 15: Broj isplaćenih zahteva, prema polu podnosioca zahteva**

	Muški	Ženski
Beogradski region	1	1
Region Vojvodine	63	23
Region Šumadije i Zapadne Srbije	10	2
Region Južne i Istočne Srbije	2	1
Ukupno:	76	27

Izvor: MŠPV, Uprava za agrarna plaćanja, 2019.⁷⁰

Od početka sprovođenja IPARD programa (25. decembar 2017. godine) zaključno sa 31. oktobrom 2019. godine za Meru 1 (*Investicije u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava*), podneto je 629 zahteva, od čega su 38% bili zahtevi podneti od strane žena

kao nosilaca porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Od ukupno odobrena 212 zahteva, 24% čine zahtevi žena podnosilaca. Udeo žena u ukupno isplaćenim sredstvima za ovu meru je 23,7%, i ukazuje da je prosečan iznos po korisniku muškog i ženskog pola približno isti.

⁶⁹ Podaci dostavljeni od strane Uprave za agrarna plaćanja MPŠV, na zahtev SeConS grupe za razvojnu inicijativu.

⁷⁰ Podaci dostavljeni od strane Uprave za agrarna plaćanja MPŠV, na zahtev SeConS grupe za razvojnu inicijativu.

Od ukupno 103 isplaćena zahteva, najveći deo (83,5%) čine zahtevi korisnika iz Vojvodine, među kojima je 26,7% žena. Regionu sa najmanjim učešćem u broju

isplaćenih zahteva su Region Južna i Istočna Srbija (3 zahteva) i Beogradski region (2 zahteva). U regionu Šumadije i Zapadne Srbije isplaćeno je 12 zahteva, od čega 16,7% ženama (Tabela 15).

Od ukupno 107 podnetih zahteva za Meru 3 koja se odnosi na investicije u fizičku imovinu namenjenu preradi i marketingu poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva, nijedan nije podnet od strane žene.

Iako dostupni podaci ne pružaju dovoljno uvida u profil korisnica podsticaja i njihovih gazdinstava, kao ni o karakteristikama gazdinstava čiji zahtevi za podršku

nisu odobreni, već na prvi pogled se može zaključiti da žene aktivno participiraju u ponuđenim programima i da nema naznaka njihovog podređenog položaja. Za pouzdaniji uvid o preprekama sa kojima se suočavaju u pristupu podršci neophodne bi bile dublje komparativne analize. Kada je reč o IPARD programu, vidljiva je izrazita regionalna razlika u povlačenju sredstava između regiona Vojvodine i ostatka Srbije. Ova razlika je očekivana i nastala je kao posledica razlika u strukturnim obeležjima gazdinstava i njihovim resursima, uključujući i menadžerske potencijale, dostupne servise za podršku u pripremi aplikacije i slično.

5. Pristup resursima: infrastruktura, imovina, transport, IKT i finansijska tržišta

Ključni nalazi

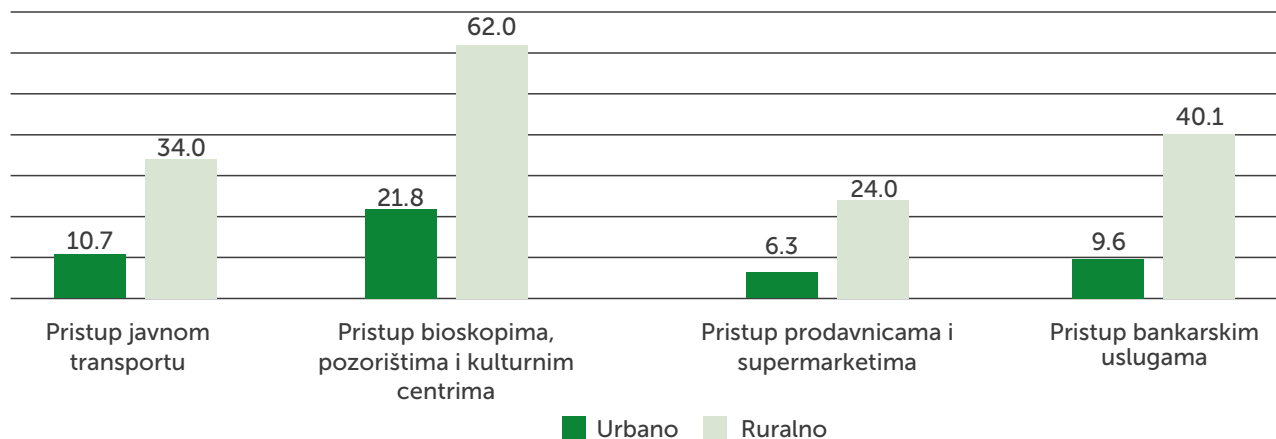
- » Izražen je rodni disparitet u vlasništvu nad nepokretnostima – žene su znatno ređe nego muškarci vlasnice i suvlasnice nekretnina. Podaci razvrstani po ruralnim/urbanim oblastima nisu dostupni, ali s obzirom na rasprostranjenost tradicionalnih normi u ruralnim područjima, moguće je da je udeo seoskih žena vlasnica nekretnina relativno mali u poređenju sa zbirnim podacima za Srbiju.
- » Malo je verovatno da će Zakon o postupku upisa u katastar nepokretnosti i vodova, koji je izmenjen i dopunjen tako da obuhvati registraciju deljenog vlasništva, rezultirati značajnim efektima u smislu povećanja broja žena vlasnica nekretnina, posebno s obzirom na to da je obrazac formiranja domaćinstva patrilokalan (nakon udaje žene se useljavaju u muževo domaćinstvo koje je uglavnom u vlasništvu jednog od muškaraca u tom domaćinstvu). Dalje, običaji koji nalažu da se žene odriču prava na imovinu u korist rođaka (braće, sinovi) široko su rašireni u ruralnim regionima.
- » Žene imaju lošiji pristup individualnom prevozu zbog toga što ređe poseduju vozačke dozvole i automobile, i više zavise od javnog prevoza ili od mogućnosti drugih da ih prevezu. To posebno ugrožava žene na selu gde je javni prevoz lošije organizovan ili ga i nema.
- » Iako smo primetili porast upotrebe informacionih i komunikacionih tehnologija u ruralnim regionima, rodni jaz je i dalje veoma izražen, a udeo žena koje

koriste računare i internet je manji u odnosu na muškarce. Međutim, što se tiče upotrebe mobilnih telefona, ne postoje razlike između žena i muškaraca, niti između ruralnog i gradskog stanovništva.

5.1. Ruralna infrastruktura

Nerazvijena infrastruktura, kako u pogledu pokrivenosti ruralnih područja određenim komunalnim sistemima, tako i pogledu njihovog kvaliteta i ravnomerne dostupnosti, spada među ključne ograničavajuće faktore razvoja ruralne ekonomije i životnog standarda ruralnog stanovništva. Veliki deo ruralnog stanovništva nema ispravnu vodu za piće, a pristup kanalizaciji, organizovanom odnošenju smeća i daljinskom grejanju ima mali deo njih, posebno u udaljenijim naseljima. Uz to, lokalna putna infrastruktura je neodržavana, dok većina postojećih deponija nije sanitarno obezbeđena. Višedecinijsko odsustvo investicija u izgradnju nedostajućih komunalnih sistema, ali i neredovno i neadekvatno održavanje postojećih, uticali su na smanjenje investicione konkurentnosti čak i onih ruralnih oblasti koje (još uvek) imaju razvojni potencijal. Iako nema dostupnih podataka o komunalnim sistemima po tipovima naselja, načelno se može reći da su investicije u ruralnu infrastrukturu poslednjih decenija mahom bile skoncentrisane na unapređenje kvaliteta električne energije i vodosnabdevanja, održanje postojeće putne mreže, kao i veću pokrivenost internetom. Na drugoj strani, više nego skroman napredak je učinjen na planu organizovanog odlaganja otpada, kanalizacione mreže, daljinskog grejanja i zemljišne infrastrukture.

Grafikon 21: Procenat gradskog i seoskog stanovništva koje je opisalo pristup različitim uslugama kao „veoma težak“ ili „prilično težak“, 2016. godina

Izvor: Eurofound, 2016.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (na osnovu Multiple Indicators Cluster Survey za 2014. godinu), skoro celokupno stanovništvo Srbije (99,5%) ima pristup poboljšanim izvorima vode, pri čemu je razlika između gradskog i ruralnog stanovništva relativno mala (99,9% prema 98,9%). Ipak, neke grupe stanovništva imaju ispodprosečan pristup poboljšanom vodosnabdevanju, poput Roma (97,7%), a posebno onih koji pripadaju najsiromašnijem kvintilu (92,4%) i onih koji žive u ruralnim područjima (92,2%) (RZS & UNICEF, 2014).

Slične razlike postoje u pogledu dostupnosti poboljšanih sanitarnih usluga⁷¹. Ove usluge dostupne su za 97,6% stanovništva, pri čemu je znatna razlika između gradskog i ruralnog stanovništva (99,4% prema 94,7%). Niži udeo stanovništva s pristupom odgovarajućim sanitarnim sistemima je među romskim stanovništvom koje živi u nestandardnim naseljima (80,9%) i Romima koji žive u ruralnim naseljima (71,1%).

U vezi sa poljoprivrednom ruralnom infrastrukturom, treba napomenuti da se poljoprivrednici i seosko stanovništvo suočavaju sa nizom ograničavajućih faktora, koji uključuju: nedostatak seoskih pijaca; nedostatak adekvatnih infrastrukturnih objekata u postojećim; dotrajali seoski putevi; loše stanje sistema za navodnjavanje i odvodnjavanje; i nedostatak napajanja na poljima. Svi ovi faktori ograničavaju razvojne mogućnosti u poljoprivrednom sektoru i negativno utiču na investicionu atraktivnost i privlačnost ruralnih sredina kao mesta za život.

Održavanje i širenje mreža javnih komunalnih sistema uglavnom je u delokrugu lokalne samouprave, a

⁷¹ Prema metodologiji MICS-a, poboljšana sanitarna zaštita uključuje: kanalizaciju, septičke jame, jame za iskopavanje, prozračenu poboljšanu jamu i jastuk s pločom (RZS & UNICEF, 2014).

dugogodišnji manjak javnih investicija predstavlja najznačajnije strukturno ograničenje (Fiskalni savet, 2017).

Evropska anketa o kvalitetu života (EQLS), koju je implementirao Eurofound, pruža podatke o pristupu određenim javnim uslugama i procenu kvaliteta usluga u urbanim i ruralnim sredinama. Iz podataka prikazanih na Grafikonu 21 vidljivo je da ruralno stanovništvo ima više problema sa pristupom nekim osnovnim uslugama, poput javnog prevoza, bankarskim uslugama, maloprodajnim objektima i sl.. Kada su u pitanju kulturne usluge poput bioskopa ili pozorišta, razlika postaje još izraženija, jer većina ispitanika iz ruralnih područja naglašava da se suočavaju sa poteškoćama u pristupu tim uslugama (FAO, 2020b).

5.2. Pristup zemljištu i drugim nepokretnostima

Pristup nepokretnim imovinskim resursima jedan je od osnovnih temelja socio-ekonomskog položaja žena i rodne ravnopravnosti. S obzirom da je Srbija i dalje izrazito patrijarhalno društvo⁷² i da su patrijarhalni rodni obrasci još više izraženi na selu, očekivano je da su u ovim područjima prisutne i veće socio-ekonomske rodne nejednakosti, uključujući i one koje se ispoljavaju kroz pristup imovini.⁷³

⁷² Patrijarhat je sistem društvenih praksi i struktura u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama, čineći osnov za eksploataciju žena (Walby, 1990, str. 20). Radi se o sistemu društvenih odnosa koji je istorijski promenljivog karaktera, pa tako u okviru svakog konkretnog društva postaje moguće da se odredi stepen i oblik patrijarhata. Stepem patrijarhalnosti se odnosi na intenzitet rodnih nejednakosti u okviru važnijih društvenih struktura, dok se pod oblikom patrijarhata misli na različite tipove odnosa koji se uspostavljaju između ovih struktura. (Pešić, 2016, str. 430).

⁷³ Patrijarhalni rodni obrasci u urbanoj i ruralnoj Srbiji analizirani su u poglavlju 7.4 „Rodni stereotipi, norme i vrednosti“.

Tabela 16: Vlasništvo i suvlasništvo žena nad nepokretnostima u 2019. godini (u procentima)

Region	% žena vlasnica i suvlasnica nad nepokretnostima	% žena vlasnica nad nepokretnostima
Beograd	41	32
Južna i Istočna	33	24
Šumadija i Zapadna Srbija	29	21
Vojvodina	44	29
Total	36	25

Izvor: Republički geodetski zavod Srbije, 2019.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku za 2017. godinu, 23% žena u ruralnoj Srbiji posedovalo je zemljišne parcele, 25% ostale objekte, a 43% je imalo udeo u posebnim delovima objekata. Kada je reč o imovini koja je upisana kao zajednička, tj. kao zajedničko vlasništvo žena i muškaraca, taj udeo vlasništva u sva tri tipa nepokretnosti (parcele, objekti i posebni delovi objekata) iznosi 9.5% (Republički geodetski zavod, 2019).

U 2018. godini došlo je do promene zakonske regulative koja je su otvorila mogućnost za lakši pristup ženama zemljištu i drugoj nepokretnoj imovini. *Zakonom o postupku upisa u katastar nepokretnosti i vodova*⁷⁴ definisano je da upis zajedničke svojine stečene u braku vrši javni beležnik, a da je svojina automatski upisana kao zajednička, tj. „neće biti upisana kao zajednička svojina i na drugog supružnika ako se katastru dostavi izjava oba supružnika da se u konkretnom slučaju ne radi o zajedničkoj, već posebnoj imovini jednog od supružnika, ili ako supružnici ispravom na osnovu koje se vrši upis stiču u svojinu, sa određenim udelima“ (čl. 7.). Međutim, kao što se može videti u Tabeli 16 u kojoj su predstavljeni podaci vlasništva i suvlasništva nad nepokretnostima u 2019. godini, možemo uočiti da Zakon do sada nije imao uticaja na povećanje broja žena u vlasništvu nad nepokretnom imovinom, jer se rodna struktura vlasništva nije promenila u odnosu na 2017. godinu. Možemo uvideti i da su izražene regionalne razlike koje ukazuju da su u Beogradu prisutne najmanje razlike između muškaraca i žena, dok Šumadija i Zapadna Srbija prednjači u udelu muškaraca koji su vlasnici nad nepokretnostima. Može se pretpostaviti da ovaj Zakon pogotovo neće imati velikog uticaja na žene na selu gde je i dalje praksa da žena prelazi u kuću svog supruga, a zakon predviđa da u slučaju već upisane svojine mora se posebno zahtevati da se svojina upiše kao zajednička. S obzirom na izražen uticaj tradicionalnih normi koje upravljaju procesima

nasleđivanja i raspolaganja imovinom u ruralnim područjima, teško je očekivati da će u kratkom roku zakon dovesti do promena, posebno u preraspodeli postojeće imovine. Moguće je da bi veća usmerenost u pravcu pravičnije podele vlasništva novostečenih nepokretnosti i među mladim seoskim stanovništvom moglo dati pozitivne efekte.⁷⁵

Podaci o osnovama sticanja imovine iz 2018. godine ukazuju na izražene rodne nejednakosti. Putem nasleđivanja je 40% žena steklo imovinu u odnosu na 60% muškaraca. Još je veća razlika kada je reč o nepokretnoj imovini koja je stečena na osnovu poklona, jer je 37% žena vlasništvo steklo ovim putem, naspram 63% muškaraca. Najmanje razlike su prisutne kod sticanja imovine putem kupovine, iako su i po ovoj osnovi razlike izražene, 55% muškaraca u odnosu na 45% žena (Živanović, i dr., 2019). Ipak, analiza podataka o novostečenoj imovini ukazuje na to da se prave neke promene ka pravičnijem pristupu imovini i da je napredak moguć u budućnosti.

Polna struktura nepokretnosti pod hipotekom važan je pokazatelj kreditne sposobnosti s obzirom da se ta imovina najčešće koristi ili za kupovinu nepokretne imovine ili za ulaganje u privatno preduzetništvo. Podaci RGZ-a ukazuju da je imovina pod hipotekom znatno više u vlasništvu muškaraca (65%) u odnosu na 35% žena. Nažalost, podaci raščlanjeni po lokaciji i polu nisu dostupni.

Žene u seoskim sredinama su znatno ređe vlasnice nepokretne imovine u poređenju sa ženama iz urbanih sredina. Dok je u 2018. godini 25% žena na nivou cele Srbije imalo je isključivo vlasništvo nad nepokretnostima (zemljište, stambeni objekat), u gradskim delovima taj udeo iznosi 34% (Republički geodetski zavod,

⁷⁴ Službeni glasnik RS. 41/2018, 95/2018 i 31/2019.

⁷⁵ Dodatne informacije o rodnoj ravnopravnosti i imovinskim pravima, zajedno sa praktičnim smernicama za javne beležnike o sprovođenju načela dužne pažnje kako bi se ojačala zaštita ženskih prava, mogu se naći u FAO & GIZ, 2019.

Okvir 4: Iz kvalitativnog istraživanja – o planovima za nasleđivanje zemljišta

Otac 72 godine, vlasnik zemljišta: Ja sad samo molim moga P da ode jedan dan u Čajetinu i ja da kažem ovo moje što se vodi na mene, eve ti sine vodi tebe, mislim što će to mene. Da sutra umrem, da on sutra trči po sudu da traži, prevedem i ako hoće da primi, ako neće, što ću mu, ja ću da umrem sutra, neka gleda ko će raditi.

Sin (P) 49 godina: Sutra kada otac umre, sačuvaj bože, ona (sestra N – prim. autorke) će da dobije svoj deo koji joj po zakonu pripada.

Ćerka (N) 51 godina: Ja neću uzeti zemlju mog brata, ne, ne, sačuvaj bože! Dosta je što imam – moje dve zlatne ruke. Nema šanse, nema šanse!

Unuk (M) 33 godine (ćerkin sin): Sutra kada moja majka i ujak budu delili imovinu, moja majka neće uzeti ništa, ona ne treba ništa da traži jer je ujak zaslužio sve.

Izvor: Babović, 2014, str. 367.

2019). Razlog za izražene razlike leži u kulturološkim preprekama karakterističnim za patrijarhalna društva koja podrazumevaju da se imovina vodi na muške članove domaćinstava i odricanje žena od nasleđivanja imovine u korist muških članova porodice. Naime, prema podacima iz izveštaja koji je pripremljen za Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena povodom četvrtog izveštajnog ciklusa Republike Srbije (Beker i dr., 2017), na ročištima za raspravljanje zaostavštine bio je gotovo podjednak broj muškaraca i žena naslednika, ali se čak 36% žena odreklo nasleđa, naspram 19% muškaraca.⁷⁶ Žene koje su se odrekle imovine to su najčešće činile u korist braće (55%), majke su se uglavnom odricale nasleđa u korist svojih sinova (13%), a samo 2% su se odrekle imovine u korist svojih ćerki (ibid.). Ovi podaci nam ukazuju na izražene patrijarhalne strukture i norme koje dominiraju u Srbiji.

⁷⁶ Autorke *Izveštaja o položaju žena na selu u Srbiji*, poslale su zahtev za pristup informacijama od javnog značaja u 34 osnovna suda od 66 osnovnih sudova koliko ih ima na teritoriji Srbije. Analizirani su sledeći podaci: ko su bili zakonski naslednici u ostavskom postupku, ko je prihvatio nasleđe a ko se odrekao nasleđa; u čiju korist su se naslednici odrekli nasleđa, u periodu od 1. januara 2015. do 1. septembra 2016. godine podataka na adrese 30 banaka koje posluju u Srbiji. Od banaka je traženo da dostave informacije o kreditima koje nude, o tome da li imaju posebne kredite koji su namenjeni preduzetnicima/cama i poljoprivrednicima/cama. Zatražena je i informacija da li postoje krediti ili druge usluge koje su specifično namenjene ženama (Beker i dr., 2017).

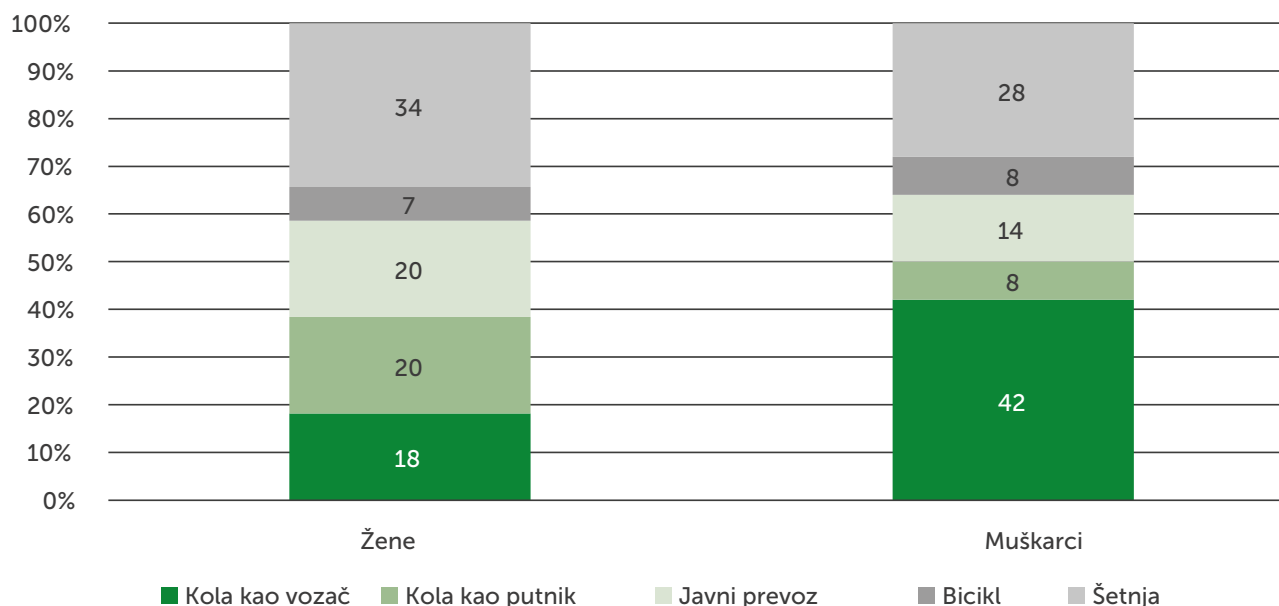
S jedne strane, očekuje se da će žene nakon udaje napustiti primarno porodično domaćinstvo i pridružiti se muževom domaćinstvu. Međutim, ovi i dalje snažni obrasci patrilokalnosti pojačani su i održavaju se naslednim obrascima, jer nedostatak vlasništva nad imovinom primorava žene da napuste domaćinstvo i odreknu se svojih prava na imovinu u korist muških rođaka.

Dubinska kvalitativna istraživanja normi koje upravljaju procesima nasleđivanja i raspodele imovine sprovedena u više navrata tokom 2013–2014. godine u Zlatiborskom regionu, pokazuju kako se u narativima stanovnika sela iz ovog regiona manifestuju ove norme. Pritisak normi je najjači na ženama od kojih se očekuje da se dobrovoljno odreknu vlasništva. Spremnost na to odricanje uslov je da žena bude percipirana kao „dora ćerka, sestra, majka“.

5.3. Pristup prevozu i mobilnost žena

Nedavno sprovedeno istraživanje o rodnim aspektima saobraćaja ukazalo je na izražene rodne nejednakosti u pristupu prevozu i rodno specifične obrasce mobilnosti (Dornier Consulting International i SeConS, 2019). Razlike u pristupu i obrascima mobilnosti između žena i muškaraca posebno su izražene u ruralnim područjima. Istraživanje je između ostalog pokazalo da žene u Srbiji dvostruko manje od muškaraca poseduju vozačku dozvolu – samo 35% žena naspram 71% muškaraca (ibid.). Iako veliki broj domaćinstava u ruralnim područjima poseduje automobil (71%), automobili se vrlo retko nalazi u vlasništvu žena, samo 28% žena je vlasnica barem jednog automobila u ruralnim delovima Srbije (ibid.). Razlike u pristupu prevozu utiču i na različite obrasce mobilnosti, muškarci na selu najčešće koriste automobil, dok žene pešače i koriste ili javni prevoz ili ih neko drugi vozi (Grafikon 23). Nedostatak adekvatnog javnog prevoza u ruralnim područjima koji podrazumeva veću udaljenost od autobuskih stanica, nedostatak redovnog javnog prevoza ima znatno veći uticaj na žene, jer ga one češće koriste i zavisnije su od njega. Neadekvatan javni prevoz ima veliki uticaj na pristup žena poslovima koji su van njihovog mesta stanovanja, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, kulturnim sadržajima.

Zaposleni stanovnici koji žive u ruralnim naseljima do svog posla u proseku treba da pređu 10.7 km, što je znatno više od stanovnika iz urbanih područja koji u jednom smeru prelaze 7.4 km (Dornier Consulting International & SeConS, 2019). Loše veze javnog gradskog prevoza kao glavni problem putovanja na posao navodi čak 26% stanovnika u ruralnim mestima u poređenju sa samo 13% gradskog stanovništva (ibid.). S obzirom da nedostupnost javnog prevoza više pogađa

Grafikon 22: Obrasci mobilnosti muškaraca i žena u ruralnim naseljima (u procentima)

Izvor: Dornier Consulting International & SeConS, 2019.

stanovnike sela, nego gradova, stanovnici seoskih područja se više oslanjaju na automobil. Redovno na posao ide sopstvenim autom 65% stanovnika ruralnih naselja, naspram 49% u gradskim naseljima, ili ih neko drugi vozi automobilom, članovi porodice (36% naspram 26% u gradski delovima) ili drugi ljudi, npr. komšije (28% u odnosu na 17% u gradu).

Iako ne postoje podaci, na osnovu činjenica da su žene ređe vozači i da retko poseduju automobile, možemo pretpostaviti da žene koje se bave poljoprivredom imaju veliki problem i da plasiraju svoju robu na tržište direktnim kupcima. Stoga su češće primorane da robu plasiraju na indirektnan način preko posrednika, što ima za posledicu manju zaradu od poljoprivredne proizvodnje.

Žene iz ruralnih područja češće odlaze u socijalne službe, 34% žena na selu odlaze nekoliko puta godišnje, naspram 26% žena iz gradskih naselja. To je povezano s većim stopama rizika od siromaštva zabeleženim u ruralnim područjima, većem učešću samačkih i starijih domaćinstava u kojima žive same žene kojima je potrebna podrška službi socijalne zaštite (ibid.). Ove službe su dosta udaljene, za 38% žena koje žive na selu one se nalaze na razdaljini od 11 km i više, dok ovu razdaljinu od socijalnih službi treba da pređe 9% žena iz gradskih naselja.

Udeo žena koje žive na selu, a koje nekoliko puta godišnje odlaze na kulturne i društvene događaje je samo 29%, u odnosu na 40% žena koje žive u gradu (ibid.). Nedostatak kulturnih i društvenih događaja u seoskim sredinama teško je kompenzovati i odlaskom u gradske sredine s obzirom na uskraćenu mobilnost

usled neodgovarajućeg javnog prevoza i zavisnosti žena od drugih vozača, bilo onih iz domaćinstva ili iz komšiluka. Žene na selu ostaju uskraćene i za sport i rekreaciju. Podaci iz studije o saobraćaju ukazuju da samo 19% žena najmanje jednom nedeljno vežba sport ili rekreativne aktivnosti, dok je ovaj udeo žena veći u gradovima i iznosi 26% (ibid.). To sugeriše da je ova vrsta aktivnosti retko dostupna u ruralnim sredinama.

Pristup prevozu je presudan za ekonomsko i socijalno učešće. Rodne nejednakosti u pristupu prevozu posledica su strukturnih nejednakosti u odnosima moći između muškaraca i žena i održavaju se uticajem patrijarhalnih normi koje diktiraju različita prava i uloge žena i muškaraca. Slično tome, rodne nejednakosti u pristupu prevozu takođe utiču na razlike u obrascima mobilnosti žena i muškaraca i, kao rezultat toga, nejednake mogućnosti za učešće na tržištu rada, pristup javnim i socijalnim uslugama i uživanje u mogućnostima za socijalnu interakciju i rekreativne pogodnosti.

5.4. Pristup informaciono komunikacionim tehnologijama (IKT)

Prema podacima istraživanja Republičkog zavoda za statistiku „Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji u 2019. godini“, 80% domaćinstava u urbanim naseljima i 62% u ruralnim naseljima u Srbiji poseduje računar, što ukazuje na izraženi jaz između gradskih i seoskih naselja. Jaz je izražen i u pristupu internetu, s obzirom da 86% domaćinstava u urbanim naseljima ima pristup internetu

u odnosu na 71% domaćinstava iz ruralnih područja (RSZ, 2019a).

Razlike koje se pojavljuju u posedovanju računara i pristupu internetu na nivou domaćinstva između urbanih i seoskih naselja reflektuju se i na upotrebu računara i interneta kod pojedinaca. Uporedni podaci korišćenja računara i interneta za 2015. i 2019. godinu pokazuju trend rasta u korišćenju interneta i računara i u urbanim i ruralnim sredinama. Iako raste upotreba interneta u oba tipa naselja, rast u ruralnim naseljima je znatno viši, ali bez obzira na rast i dalje je prisutan veliki jaz između ova dva tipa naselja.

Generalno, muškarci više koriste računare od žena, kako u urbanim tako i u ruralnim naseljima. Samo 60% žena u ruralnim naseljima je koristilo računar u poslednja tri meseca u 2019. godini, u poređenju sa 87% urbanih žena (Grafikon 23). Veoma su slični podaci i o upotrebi interneta. Većina stanovnika urbanih područja su koristili internet u poslednja tri meseca (84%) u 2019. godini, dok je u ruralnim naseljima u poslednja tri meseca internet koristilo manje 69% ispitanika. Udeo žene koje su koristile internet iz ruralnih naselja (65%), opet je znatno niži nego udeo žena iz urbanih naselja (81%), a niži je i u odnosu na muškarce iz ruralnog područja i iznosi 74% (Grafikon 24). Uzimajući u obzir da žene u ruralnim sredinama imaju manje šanse da koriste računar i internet nego muškarci i žene u gradu, presudno je da im se pruži računarska obuka.

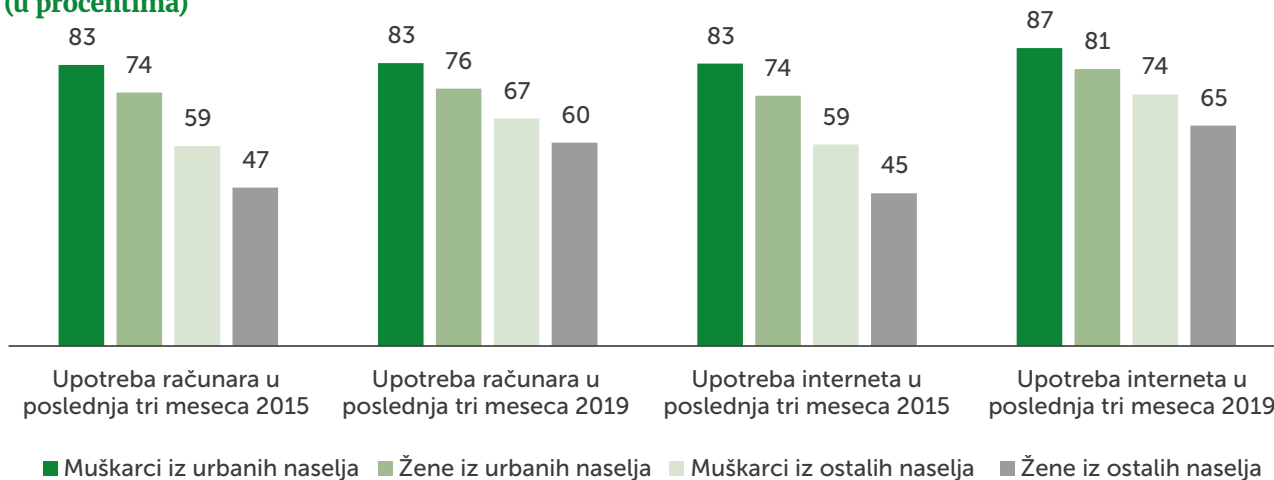
Podaci iz 2019. godine pokazuju visok stepen upotrebe mobilnih telefona, čak 94% ispitanika navelo je da je koristilo mobilni telefon u poslednja tri meseca (RSZ, 2019a, samostalno izračunavanja). Očekivano je da je upotreba mobilnih telefona porasla u odnosu na 2015. godinu (Grafikon 24). Za razliku od drugih digitalnih

tehnologija, kod upotrebe mobilnih telefona nisu izražene rodne razlike, a razlike po tipu naselja, iako postoje, su znatno manje nego kod upotrebe računara i interneta.

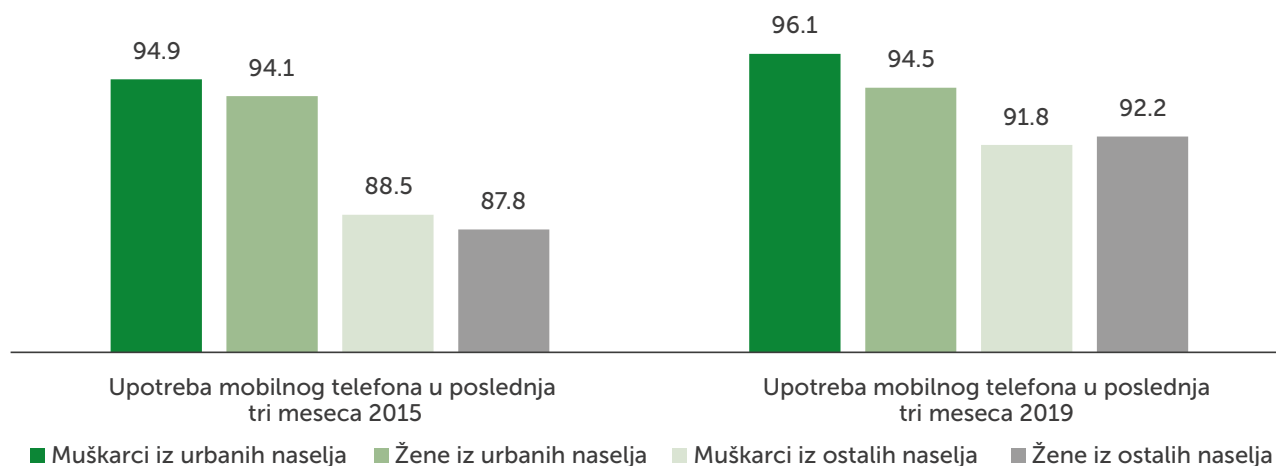
Stanovnici sela uglavnom koriste Internet za video i audio pozive i razmenu tekstualnih poruka (80%) (RZS, 2019a, samostalno izračunavanje). Žene koje žive na selu bave se ovom vrstom aktivnosti češće od muškaraca (83% prema 77%). Korišćenje društvenih mreža je još jedna internet aktivnost koju često upražnjavaju seoski stanovnici (74%), što je nešto više od upotrebe društvenih mreža od strane gradskih stanovnika (69%) (ibid.). U vezi sa razlikama u aktivnostima na internetu između gradskog i ruralnog stanovništva, treba napomenuti da e-bankarstvo stanovnici ruralne Srbije retko koriste (15%), a podjednako retko i muškarci i žene, dok s druge strane, 29% gradskog stanovništva koristi ovu vrstu usluge (ibid.). Raširenija upotreba e-bankarstva u ruralnoj Srbiji mogla bi znatno da olakša pristup bankarskim uslugama i uštedi vreme i novac stanovnicima sela koji retko imaju pristup finansijskim institucijama u oblastima u kojima žive.

Kao što se očekivalo, upotreba interneta u potrazi za zaposlenjem preovlađuje u urbanim sredinama (21%) nego u ruralnim (16%) (RZS, 2019a, samostalno izračunavanje). Iako u urbanim sredinama nije primećen nijedan rodni jaz u vezi sa upotrebom interneta za pronalaženje posla, u ruralnim sredinama je taj jaz izražen (12% žena u poređenju sa 19% muškaraca) (ibid.). Uzimajući u obzir da seoske žene retko koriste internet da traže zaposlenje i da su njihove stope nezaposlenosti i neaktivnosti znatno veće od muškaraca, bilo bi vrlo korisno pružiti ženama mogućnosti da pohađaju kurseve i druge vrste obuka za sticanje veština traženja posla na internetu.

Grafikon 23: Korišćenje računara i interneta, prema polu i tipu naselja, u 2015. i 2019. godini (u procentima)

Izvor: RSZ, 2015. i 2019a.

Grafikon 24: Korišćenje mobilnog telefona, prema polu i tipu naselja, u 2015. i 2019. godini (u procentima)

Izvor: RSZ, 2015. i 2019a.

5.5. Pristup finansijskim tržištima

Što se tiče pristupa finansijskim tržištima, prema istraživanju sprovedenom 2019. godine⁷⁷, većina žena (81%) i muškaraca (82%) starijih od 15 godina, koji žive u ruralnim područjima, ima bankovni račun. Za razliku od vlasništva na bankovnim računima, koje ima većina stanovništva, samo mali deo stanovnika sela koristi kreditne kartice, pri čemu je rodna ravnoteža naklonjena u korist muškaraca sa sela (13%), u poređenju sa samo 9% žena sa sela. Slično tome, nešto veći udeo muškaraca (13%) na selu koristi usluge mobilnog bankarstva od žena (11%) na selu (Tabela 17).

Svi građani Srbije uspeavaju vrlo malo da štede. Samo 9% stanovnika Srbije ima neki vid štednje u banci. U ruralnim oblastima se ne mogu uočiti razlike rodno specifične kada je u pitanju štednja, bez obzira na to, važno je napomenuti da, u poređenju sa 11% urbane populacije, samo 7% ruralnih stanovnika ima štednju. To ukazuje na to da su seoska domaćinstva u nesigurnijoj finansijskoj situaciji. Uštede su povezane sa nivoom obrazovanja i žene sa višim obrazovanjem uspeavaju da uštede više od žena sa nižim nivoom obrazovanja. Žene u ruralnim područjima ređe su u prilici da uzimaju potrošačke kredite (5% žena u poređenju sa 8% muškaraca) i stambene kredite (1% žena i 2% muškaraca). Obrazovanje se pokazalo kao ključni faktor koji utiče na pristup kreditima, pa one žene koje su visoko obrazovane češće uzimaju i dobijaju i potrošačke i stambene kredite (Tabela 17).

Takođe, stanovništvo ruralnih područja često je uskraćeno za potrebne informacije o finansijskim uslugama jer se uglavnom ne nalaze kao ciljna grupa bankama, a sa druge strane, ređe imaju kontakt sa bankama jer im nisu fizički blizu. Udaljenost finansijskih institucija od ruralnih područja više pogađa žene nego muškarce jer do bankarskih institucija stižu ili javnim prevozom ili neko drugi mora da ih odveze. Pored fizičke udaljenosti, još veća prepreka za žene koje žive na selu je ograničenje u dobijanju kredita za koje je neophodno hipotekarno osiguranje, jer su ređe vlasnice i stanova/kuća i zemljišta.

Za sada se mikrokrediti daju samo putem banaka, dok kontrolu vrše donatori i poreske vlasti. Svega nekoliko mikrokreditnih institucija posluje u oblasti poljoprivrede (AgroInvest i Micro Development), i praktično rade u polusivoj zoni. Složene operativne procedure vode do većih troškova koji na kraju rezultiraju višim kamatama već po pravilu ranjivim potencijalnim korisnicima (FAO, 2020b).

⁷⁷ Podatke predstavljene u ovom ododeljku na naš zahtev pružio je Ipsos Strategic Marketing, koji godišnje sprovodi četiri istraživanja o korišćenju usluga e-bankarstva. Podaci predstavljene u ovom ododeljku rezultat su ankete sprovedene u oktobru 2019. godine, na reprezentativnom uzorku od 1 048 građana Srbije starih 15 i više godina.

Tabela 17: Korišćenje finansijskih usluga, prema polu, tipu naselja i nivou obrazovanja (u procentima)

	Tip naselja					Tip naselja						
	Total	Ostalo				Pol						
		Grad		Ostalo		Muškarci			Žene			
		Nivo obrazovanja										
		Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Osnovna obrazovanje i niže	Srednje obrazovanje	Visoko obrazovanje	Osnovna obrazovanje i niže	Srednje obrazovanje	Visoko obrazovanje	
Broj ispitanika	1 048	306	325	211	206	37	138	29	49	102	48	
Tekući račun / paket	80	79	79	82	81	82	82	82	79	81	82	
Debitna kartica	44	47	43	43	40	32	43	54	29	42	47	
Dozvoljeni minus	24	22	25	23	23	19	24	25	14	23	33	
Kreditna kartica	13	12	16	13	9	11	15	12	2	9	18	
Mobilno bankarstvo	11	12	11	13	11	0	15	18	2	10	21	
Štednja / depoziti	9	11	11	7	7	2	7	11	3	5	13	
Gotovinski zajmovi	9	10	7	11	7	11	10	17	3	8	7	
Telefonsko bankarstvo	6	6	6	7	5	6	7	11	0	7	7	
Potrošački krediti	6	4	5	8	6	6	10	6	4	5	9	
Stambeni krediti	2	2	2	2	1	2	2	2	0	1	3	
Kreditni za automobile	2	2	2	1	2	0	1	3	0	2	4	

Izvor: Ipsos Strategic Marketing, Omnibus, Novembar 2019.⁷⁸

78 Podaci dostavljeni autorima za potrebe ovog istraživanja.

6. Socijalne usluge i rodna ravnopravnosti u ruralnim područjima

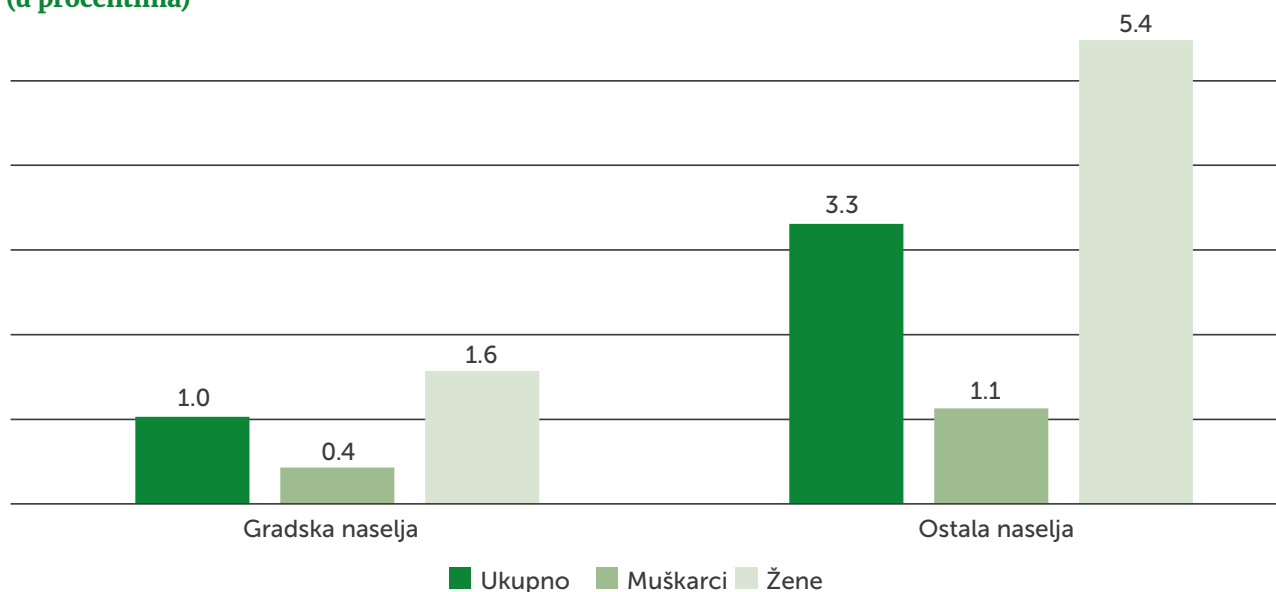
Ključni nalazi

- » U pogledu obrazovanja izražene su značajne rodne nejednakosti o čemu svedoče: veće stope nepismenosti među seoskim ženama u poređenju sa seoskim muškarcima i urbanim ženama; veći udeo žena na selu sa nižim nivoom obrazovanja u odnosu na muškarce na selu; i rodna segregacija po pitanju odabira srednje škole i fakulteta, koja se ogleda u većoj koncentraciji devojčica u socijalnim službama, društvenim i humanističkim predmetima i određena tradicionalnim predstavama o tipično „muškim“ i „ženskim“ zanimanjima.
- » Više žena nego muškaraca prima poljoprivredne penzije, koje su izuzetno niske. Razlog tome je što žene češće zarađuju penzije u potpunosti na osnovu poljoprivrednih poslova na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima. To čini njihove penzije mnogo nižim nego što bi bile iz karijere koja se barem delimično sastoji od rada van gazdinstva.
- » Seosko stanovništvo je uglavnom u većem riziku od siromaštva i socijalne isključenosti, a starije žene (65 i više godina) suočene su s najvećim rizikom. Zbog lošeg infrastrukturnog razvoja (na primer, nekvalitetni putevi i nedostupnost prevoza), žene iz ruralnih područja suočavaju se sa poteškoćama u pristupu uslugama socijalne zaštite.
- » Dečji rad je glavni socijalni problem u ruralnim oblastima: ugrožava obrazovanje dece, a takođe i njihovu bezbednost i razvoj. Dečaci su više izloženi ovom riziku od devojčica, zbog tradicionalnih stavova da muškarci treba da upravljaju gazdinstvom, a rano angažovanje dečaka na poslu smatra se uvodom u upravljačke uloge u donošenju odluka u odrasлом životu.
- » Žene na selu su više pogođene hroničnim bolestima od urbanih žena, i znatno više od muškaraca.
- » Veći udeo žena na selu ima neku vrstu invaliditeta, u poređenju sa ženama iz grada i muškarcima uopšte.
- » Kada se upoređuju žene i muškarci iz urbanih i ruralnih područja, seoske žene će verovatnije prijaviti zdravstveno stanje kao loše, a urbani muškarci najverovatnije kao dobro ili vrlo dobro.
- » U pogledu razloga za nezadovoljene potrebe lekarskog pregleda, žene iz ruralnih područja imaju dvostruko veću verovatnoću od muškaraca iz istih područja da se suoče sa problemom neadekvatnog prevoza i velikih udaljenostima do medicinskih ustanova, i osam puta veću verovatnoću da će se susresti sa preprekama u pristupu medicinskim ustanovama nego žene iz urbanih područja.
- » Žene na selu imaju manje šanse da koriste modernu kontracepciju, a verovatnije da neće koristiti kontracepciju; a stopa pobačaja je veća među ženama koje žive u ruralnim nego kod žena koje žive u urbanim sredinama.
- » Žene iz ruralnih područja imaju manje šanse da pohađaju kurseve za pripremu porođaja, što je uglavnom zbog nedostatka takvih kurseva na seoskim lokacijama.

6.1. Obrazovanje

6.1.1. Obrazovne karakteristike stanovništva

Rodne nejednakosti u obrazovanju se posledično preslikavaju na tržište rada. Podaci iz zvanične statistike ukazuju na to da se značajne razlike javljaju već kada se posmatra pismenost stanovništva (Grafikon 25).

Grafikon 25: Udeo nepismenih u stanovništvu starom 10 i više godina, prema polu i tipu naselja (u procentima)

Izvor: RZS, 2011.

Prema poslednjem popisu stanovništva, zapaža se da je u ruralnim područjima značajno više nepismenih nego u urbanim područjima. Pored toga, i u gradskim i u seoskim sredinama više je nepismenih žena nego muškaraca, pri čemu žene iz ruralnih područja predstavljaju kategoriju sa najvišom stopom nepismenosti (RZS, 2013).

Kada je u pitanju digitalna pismenost stanovništva, rodne nejednakosti vremenom se smanjuju zahvaljujući tome što udeo stanovnika koji imaju osnovne ili šire digitalne veštine postepeno raste, naročito u ženskoj populaciji. Ipak, treba imati u vidu da podaci u odnosu na tip naselja u kome žene i muškarci žive nisu bili

dostupni, te se ne može tvrditi da se razlike smanjuju i u gradskim i u seoskim sredinama.

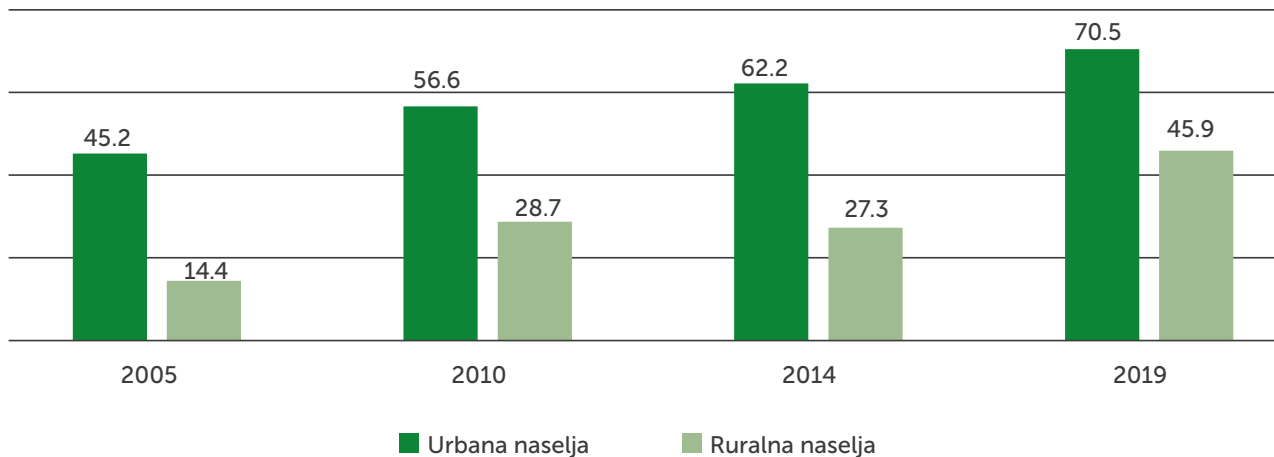
Popisni podaci ukazuju na to da postoje određene rodne razlike, kao i razlike u odnosu na mesto stanovanja, u pogledu školske spreme stanovništva (Tabela 18). Znatno je veći udeo žena koje nemaju nikakvu školsku spremu ili imaju nepotpuno osnovno obrazovanje, u odnosu na udeo muškaraca. U ruralnim područjima više je i muškaraca i žena koji nemaju završenu ni osnovnu školu, ali je u kategoriji žena iz ruralnih područja najviše onih bez osnovne škole – gotovo trećina žena sa sela 2011. godine nije imala završenu ni osnovnu školu. Sa druge strane, zabeležen

Tabela 18: Stanovništvo staro 15 i više godina, prema školskoj spremi, polu i tipu naselja (u procentima)

	Gradska naselja			Seoska naselja		
	Ukupno %	Muškarci %	Žene %	Ukupno %	Muškarci %	Žene %
Bez školske spreme	1.5	0.6	2.2	4.4	1.6	7.3
Nepotpuno osnovno obrazovanje	5.5	3.1	7.6	19.0	15.0	23.0
Osnovno obrazovanje	16.0	14.2	17.6	27.7	27.9	27.5
Srednje obrazovanje	53.4	58.2	49.2	42.4	48.9	35.8
Više obrazovanje	7.5	7.8	7.3	2.9	3.1	2.8
Visoko obrazovanje	15.7	15.7	15.7	3.2	3.1	3.2
Nepoznato	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.5

Izvor: RZS, 2011.

Grafikon 26: Trendovi uključenosti dece koja imaju između 36 i 59 meseci u program predškolskog vaspitanja i obrazovanja, prema tipu naselja (u procentima)

Izvor: RZS & UNICEF, 2014; 2019.

je izrazito mali udeo i žena i muškaraca iz seoskih naselja sa završenom višom školom ili fakultetom. Naredni popis stanovništva, koji će se sprovesti 2021. godine, biće najbolji pokazatelj toga da li su se nepovoljni trendovi u obrazovnoj strukturi stanovništva nastavili ili je tokom prethodnih godina došlo do smanjenja nejednakosti.

6.1.2. Pristup obrazovanju

Predškolsko obrazovanje i vaspitanje

Postojanje programa predškolskog obrazovanja i vaspitanja od najranijeg uzrasta deteta važno je kako sa aspekta pravilnog razvoja dece, tako i u pogledu usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza roditelja (RZS & UNICEF, 2014). Kada ne postoji razvijena adekvatna institucionalna podrška, uključivanje roditelja na tržište rada može biti veoma otežano, a posebno za majke, jer žene preuzimaju veći deo neplaćenog rada u domaćinstvu i brige o deci.

Podaci Republičkog zavoda za statistiku ukazuju na to da je u 2018. godini u predškolsko obrazovanje i vaspitanje bilo uključeno više od četvrtine dece mlađe od tri godine, skoro dve trećine dece uzrasta od tri godine do polaska u pripremni predškolski program (PPP), dok je obuhvat dece pripremnim predškolskim programom gotovo potpun (100%). Rodne razlike nisu izražene ni u jednoj od ove tri kategorije.⁷⁹

Značajne razlike u odnosu na tip naselja (seosko i gradsko) u kome deca žive zapažaju se kada se posmatraju deca uzrasta od tri do pet godina, koja su uključena u programe predškolskog obrazovanja i vaspitanja. Anketa višestrukih indikatora (MICS), koju

UNICEF periodično sprovodi, pokazuje da, uprkos tome što se vremenom obuhvat dece ovog uzrasta predškolskim obrazovanjem uglavnom povećava kako u seoskim tako u gradskim sredinama, razlike u uključenosti dece iz ruralnih i dece iz urbanih naselja i dalje su veoma izražene (Grafikon 26). Obuhvat romske dece uzrasta od tri do pet godina u predškolskom obrazovanju, veoma je mali u gradskim sredinama (8,1% u 2019. godini), a još je manji u seoskim sredinama (5,9%) (RZS & UNICEF, 2014).

S obzirom na to da je pohađanje pripremnog predškolskog programa (u trajanju od četiri sata dnevno tokom devetomesečnog perioda) u republici Srbiji obavezno (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2016), nije iznenađujuć podatak da razlike u odnosu na tip naselja u kome deca žive nisu izražene. Međutim, uprkos svojoj obaveznoj prirodi, udeo dece koja žive u romskim naseljima koja pohađaju predškolski pripremni program znatno je manji od udela dece u opštoj populaciji (76,8% prema 93,1%), što je samo jedan aspekt višestраниh oblika socijalne isključenosti sa kojom se suočava ova grupa stanovništva (RZS & UNICEF, 2019).

Osnovno obrazovanje

Obuhvat dece osnovnim obrazovanjem je u Srbiji gotovo potpun i nema značajnih razlika ni u odnosu na tip naselja u kome deca žive niti u odnosu na pol deteta. Prema podacima MICS-a za 2019. godinu, neto stopa obuhvata osnovnim obrazovanjem⁸⁰ u 2019. godini bila je 96,9% za dečake i 83,1% za devojčice, što je niže u odnosu na 2014. godinu, kada je iznosila 99,1% prema 97,9% (RZS & UNICEF, 2019). Upis je veći među decom

⁷⁹ Podatke je dostavio RZS, na zahtev MPŠV.

⁸⁰ Neto stopa obuhvata osnovnim obrazovanjem je pokazatelj koji meri udeo dece školskog uzrasta upisanih u prvi razred osnovne škole (RZS & UNICEF, 2014, str. 18).

Okvir 5: Iz istraživanja o pristupu žena i dece uslugama u ruralnim područjima

Dete iz Valjeva, 12–14 godina, opisuje put do škole: „Meni je škola udaljena 20km ukupno, do stanice imam 11km. Krećem u 5, na stanici sam u 7, čekam autobus 15 minuta. Nekad usled jakog vetra dođe do formiranja snežnih nanosa i ne može da se prođe.“

Izvor: Bogdanov i dr., 2011, str. 35.

koja žive u ruralnim područjima od one koja žive u gradskim naseljima (95,8% naspram 86,9%) (ibid.).

Što se tiče stope upisa dece u osnovno obrazovanje, niže stope upisa su tipične za decu iz visoko ranjivih grupa, kao što su deca iz romske populacije. Podaci MICS-a pokazuju da je u 2019. godini neto stope obuhvata dece iz romske populacije bile značajno niže u odnosu na stope obuhvata dece iz opšte populacije (85,4% prema 90,0%). Dok je u opštoj populaciji dece upis u osnovno obrazovanje veći u ruralnim nego u urbanim sredinama, među decom koja žive u romskim naseljima situacija je suprotna, sa stopom upisa u urbana područja od 86,3%, a u ruralnim od 83,7% (RZS & UNICEF, 2019).

Neto stopa pohađanja osnovne škole nešto je veća među decom iz ruralnih nego iz urbanih područja (94,1% prema 92,8%), a indeks rodnoeg pariteta u 2019. godini pokazuje da su neto stope posećenosti nešto bolje među dečacima nego devojčicama (RZS & UNICEF, 2019).

Značajne rodne razlike zapažaju se kada se posmatra uključenost ranjivih grupa dece u sistem inkluzivnog obrazovanja. Podaci RZS-a ukazuju na to da je u programu inkluzivnog obrazovanja, sistemu u kojem deca sa smetnjama u razvoju pohađaju „redovne“ škole sa Individualnim obrazovnim planovima (IOP)⁸¹, mnogo veći udeo dečaka nego devojčica. Među decom koja su 2016. pohađala osnovnu školu prema Individualnom obrazovnom planu (IOP) bilo je 61% dečaka i 39% devojčica (RZS, 2017b). Razlozi za postojanje takvih rodni razlika su još uvek nejasni.

Deca u ruralnim delovima Srbije koja žive udaljena od škole su u posebno nepovoljnom položaju, jer

⁸¹ „Individualni obrazovni plan (IOP) jeste poseban dokument kojim se planira dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju za određeno dete i učenika, i njegov cilj je optimalni razvoj deteta, uključivanje u vršnjački kolektiv i zadovoljenje obrazovno-vaspitnih potreba deteta i učenika.“ (RZS, 2017, str. 47).

nedostatak odgovarajućeg prevoza predstavlja značajnu prepreku pristupu obrazovnim ustanovama. Istraživanje pristupa ženama i deci uslugama u ruralnim oblastima ukazuje na to da neka deca moraju satima da hodaju da bi stigla do škole i da zavise od nepouzdanog i oskudnog javnog prevoza (Bogdanov i dr., 2011). To dovodi do značajnog nedostatka vremena za druge aktivnosti i može prouzrokovati preopterećenje i umor.

Srednje i visoko obrazovanje

Dok razlike u pristupu osnovnom obrazovanju između dece koja žive u gradskim i seoskim područjima nisu izražene u većoj meri, one su primetne na nivou srednjeg obrazovanja. Neto stopa pohađanja srednje škole pokazuje obrnutu sliku – pohađanje je veće među decom iz urbanih nego sa seoskih područja (96,6% prema 90,8%), a vrlo je nisko za decu koja žive u romskim naseljima, bilo gradskim (26,9 %) ili ruralnim (31,2%) (RZS & UNICEF, 2014).

Prema istraživanju MICS iz 2019. godine, indeks rodnoeg pariteta (odnos broja devojčica i broja dečaka koji pohađaju školu) za srednje obrazovanje ukazuje na razliku u korist dečaka (0,99). Ovo je pomak u poređenju sa nalazima iz MICS 2014, kada je Indeks rodnoeg pariteta bio naklonjen devojčicama (1,22) (RZS & UNICEF, 2014).

Iako ne postoje podaci specifični za ruralna područja, značajne rodne razlike mogu se uočiti u izboru polja obrazovanja srednjoškolaca. Udeo devojčica koje se upisuju u opšte srednje škole („gimnazija“), koje su ujedno i glavni kanal za naknadni upis na fakultet, veći je od uдела dečaka. Dalje, devojke pretežno biraju oblasti koje uključuju brigu o drugima, kao što su zdravstvena zaštita i socijalni rad, kao i predmete kao što su proizvodnja tekstila i kože, te kultura, umetnost i javno informisanje, dok ih u potpunosti nema u mašinstvu i elektrotehnici (Tabela 19).

Rodne razlike u pogledu izbora srednje škole koju će učenici pohađati usko su u korelaciji sa tradicionalnim normama o tipično „muškim“ i „ženskim“ zanimanjima. Nalazi nekih istraživanja pokazuju da socijalne norme koje diktiraju „prihvatljiva“ zanimanja za devojčice i dečake imaju odlučujuću ulogu u izboru obrazovanja, a ne individualne preferencije i talenti (Hrnčić i dr., 2014 u Čeriman & Bojanić, 2016a, str. 15).

Kada je u pitanju visoko obrazovanje u Srbiji, ne postoje podaci koji bi se odnosili specifično na ruralne oblasti. Međutim, rodne razlike u visokom obrazovanju su istaknute i manifestuju se kroz segregaciju i participaciju. Kada je u pitanju participacija, rodna razlika se odražava u korist žena, odnosno u visokom obrazovanju ima više

Tabela 19: Broj učenika na početnu školske godine, prema području rada i polu (u procentima)

Polje obrazovanja	Broj			%		
	Ukupno	Muško	Žensko	Ukupno	Muško	Žensko
Ukupno	252,108	127,534	124,574	100	50.6	49.4
Gimnazija	66,639	27,052	39,587	100	40.6	59.4
Poljoprivreda, proizvodnja i prerada hrane	14,183	7,577	6,606	100	53.4	46.6
Šumarstvo i obrada drveta	2,576	1,755	821	100	68.1	31.9
Geologija, rudarstvo i metalurgija	1,023	673	350	100	65.8	34.2
Mašinstvo i obrada metala	22,492	19,473	3,019	100	86.6	13.4
Elektrotehnika	28,425	25,897	2,528	100	91.1	8.9
Hemija, nemetali i grafičarstvo	8,921	3,082	5,839	100	34.5	65.5
Tekstilstvo i kožarstvo	3,294	618	2,676	100	18.8	81.2
Geodezija i građevinarstvo	6,286	4,009	2,277	100	63.8	36.2
Saobraćaj	12,745	8,578	4,167	100	67.3	32.7
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	19,951	9,396	10,555	100	47.1	52.9
Ekonomija pravo i administracija	31,892	10,813	21,079	100	33.9	66.1
Hidrometeorologija	211	78	133	100	37	63.0
Kultura umetnost i javno informisanje	5,925	1,855	4,070	100	31.3	68.7
Zdravstvo i socijalna zaštita	23,846	5,686	18,160	100	23.8	76.2
Ostale	3,226	665	2,561	100	20.6	79.4
Vojne škole	473	327	146	100	69.1	30.9

Izvor: RZS, 2019c.

mladih žena nego mladića. U 2018. godini muškarci su činili 40,9%, a žene 59,1% od ukupnog broja diplomaca fakulteta i univerziteta. Pored toga, među osobama koje su stekle fakultetsku diplomu prvog stepena studija (Bachelor's degree) bilo je 57,9% žena. Rodna segregacija prema polju obrazovanja se ispoljava tako što žene pretežno studiraju u oblasti obrazovanja, umetnosti, društvenih nauka, biznisa, administracije, prava, i prirodnih nauka, dok je muškaraca znatno više u oblasti IKT-a, elektrotehnike, građevinarstva. U 2017. godini, od ukupnog broja diplomaca sa master diplomom, 60,7% su činile žene, dok je u slučaju doktorske diplome procenat žena nešto niži i iznosi 49,7% (RZS, 2020).

6.2. Socijalna zaštita

Prema podacima iz Statistike prihoda i životnih uslova (SILC), koju je sproveo RZS, Gini indeks je u 2018. godini iznosio 35,6⁸², što je više od evropskog proseka (30,9) (Eurostat, 2020a). Prema istom izvoru, 24,3% stanovništva je u riziku od siromaštva (AROP), dok je 34,3% u riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti (AROE; SURS, 2019d), što je znatno više od proseka za EU-28, gde su stope AROP i AROPE iznosile 17,1%, odnosno 21,9% (Eurostat, 2020b). Seosko stanovništvo je u većem riziku od siromaštva i socijalne isključenosti

⁸² Ginijev indeks je mera nejednakosti u raspodeli dohotka. Vrednost ovog indeksa kreće se od 0 do 100. Ako je vrednost 0, to bi značilo da je raspodela dohotka kroz percentile dohotka u populaciji idealna i da svi pripadnici populacije imaju isti prihod. Što je veća vrednost Gini indeksa, to je veća nejednakost dohotka (RZS, 2019d, str. 4).

od gradskog stanovništva. Dok je u 2018. stopa AROP-e za Srbiju iznosila 26,3% u urbanim područjima i 31,3% u prigradskim lokacijama, ista stopa je dostigla 43,8% u ruralnim područjima (Eurostat, 2020c). U posebnom riziku od siromaštva su starije žene (65+) u ruralnim područjima, čak 40,5%.⁸³

6.2.1. Penzije

Poljoprivrednici prema Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju⁸⁴ imaju mogućnost ostvarivanja prava na penzijsko i invalidsko osiguranje.⁸⁵ Poljoprivrednici imaju najniže penzije u odnosu na sve ostale kategorije osiguranika. Visina iznosa penzije poljoprivrednika obračunava se na isti način kao i penzije drugih osiguranika, ali je njihova osnovica za uplaćivanje doprinosa veoma mala, što za posledicu ima i veoma malu starosnu penziju. Tokom 2018. godine, čak 15,8 % penzionisanih poljoprivrednika primalo je penziju koja je niža od minimalne, dok je 75% njih primalo minimalnu penziju u iznosu od 11.272,77 RSD (RF PIO, 2019). To znači da ima više seoskih penzionera koji primaju minimalne penzije nego što je to slučaj u gradskoj populaciji penzionera. Među penzionerima koji su penzije zaradili po osnovu zaposlenja ima 7,3% onih sa penzijama ispod minimalne, dok je među penzionerima koji su penzije zaradili samozapošljavanjem 7,7% penzionera koji imaju penzije ispod minimalne.

Žene su češće nego muškarci korisnice starosnih poljoprivrednih penzija. Prema podacima Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje (RF PIO) na svakih 100 muškaraca postoji 195 žena poljoprivrednica koje su korisnice starosnih penzija (RZS, 2017b). Jedan od razloga za navedeno stanje može biti veća zaposlenost muškaraca iz ruralnih sredina u nepoljoprivrednom sektoru na osnovu koje su uspeli da ostvare nepoljoprivredne penzije.

Žene u proseku primaju niže penzije od muškaraca. Tako je prosečna penzija žena u Srbiji, kada se uzmu obzir sve vrste starosnih penzija (od zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika) na nivou od 80% prosečne penzije muškaraca. Kod poljoprivrednika je taj rodni jaz u penzijama manji, s obzirom i da su poljoprivredne penzije izuzetno niske, pa su prosečne starosne poljoprivredne penzije žena na nivou 95% poljoprivrednih penzija muškaraca (RZS, 2017b).

⁸³ RZS, ARS 2018 (samostalno izračunavanje).

⁸⁴ Službeni glasnik RS. 86/2019.

⁸⁵ Prema čl. 13. Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju poljoprivrednici su lica koja se bave poljoprivrednom delatnošću kao nosioci poljoprivrednog domaćinstva, članovi poljoprivrednog domaćinstva, nosioci porodičnog poljoprivrednog gazdinstva, članovi porodičnog poljoprivrednog gazdinstva ili članovi mešovitog domaćinstva, ako nisu osiguranici zaposleni, osiguranici samostalnih delatnosti, korisnici penzije ili nisu na školovanju.

6.2.2. Novčana socijalna pomoć

Smanjenje siromaštva i ekonomsko osnaživanje najugroženijeg dela stanovništva se delom reguliše kroz ostvarivanje prava na socijalnu pomoć. Ostvarivanje ovog prava regulisano je kroz dva zakonska akta – Zakonom o socijalnoj zaštiti⁸⁶ i Zakonom o finansijskoj podršci porodici sa decom⁸⁷. Zakonom o socijalnoj zaštiti su definisane vrste materijalne podrške (čl. 79)⁸⁸, kao i koji korisnici mogu ostvariti vrstu materijalne podrške (čl. 81). Finansijska socijalna pomoć (FSA) testira se na osnovu imovinskog stanja, a jedan od uslova da se ostvari pravo na novčanu pomoć je da porodica ili pojedinac ne poseduje više od 0,5 ha zemljišta.⁸⁹ Zakon takođe prepoznaje mogućnost da poljoprivredna gazdinstva pristanu na prenos vlasništva na Centar za socijalni rad (CSR) radi ispunjavanja uslova za ostvarivanje prava na novčanu pomoć.⁹⁰ Pored toga, domaćinstvima koja ispunjavaju ove uslove na raspolaganju su i drugi oblici socijalne pomoći, kao što su pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica, pomoć za osposobljavanje za rad (za osobe sa invaliditetom), jednokratne novčane naknade, pomoć u naturi i druge oblike materijalne podrške.

Nedavni podaci o udelu primalaca FSA u ruralnom stanovništvu nisu dostupni. Istraživanje o socijalnoj pomoći i aktivaciji u Srbiji iz 2011. godine otkrilo je da je više od trećine (34,3%) seoskog stanovništva primalo FSA (Petrović, 2011). Izveštaji Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu (RZSZ) ukazali su da među primaocima FSA ima više žena nego muškaraca (51,7% prema 48,3%) (RZS, 2017b).

Istraživanje o socijalnoj isključenosti u ruralnim područjima pokazuje da je visok procenat odbijanja stanovnika ruralnih područja koji su aplicirali za nekih vid materijalni podrške – oko 20% ruralnih domaćinstava nije uspelo da ostvari pravo na dečji dodatak, 14% pravo na dodatak za tuđu negu i pomoć, a 10% na jednokratnu pomoć opštine (Bogdanov, i dr., 2011). Kao osnovni razlog za odbijanje za ostvarivanje prava na materijalnu podršku nije bio materijalni cenzus već neispunjavanje drugih uslova poput: nedostatak dokumentacije, zaposlenje u skorijem periodu, itd. (ibid.).

⁸⁶ Službeni glasnik RS. 24/2011.

⁸⁷ Službeni glasnik RS. 113/2017 i 50/2018.

⁸⁸ „Materijalnu podršku korisnik ostvaruje putem novčane socijalne pomoći, dodatka za pomoć i negu drugog lica, uvećanog dodatka za pomoć i negu drugog lica, pomoći za osposobljavanje za rad, jednokratne novčane pomoći, pomoći u naturi i drugih vrsta materijalne podrške, u skladu sa ovim zakonom i propisima donetim za njegovo sprovođenje.“ (čl. 79., Zakon o socijalnoj zaštiti).

⁸⁹ Službeni glasnik RS. 24/2011.

⁹⁰ Ibid.

Prema Zakonu o finansijskoj podršci porodicama sa decom,⁹¹ da bi se ispunili uslovi za dobijanje dečijeg dodatka postoje imovinski⁹² i novčani cenzus,⁹³ koje podnosioci zahteva ne smeju preći. Za poljoprivredna domaćinstva najveću prepreku u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć i dečji dodatak predstavlja način obračunavanja prihoda od poljoprivredne delatnosti, to jest, utvrđivanje visine katarskog prihoda. Zakon o utvrđivanju katarskog prihoda je veoma star, a postojeća visina prihoda je obračunata pre više od 25 godina, čime se uspostavlja neadekvatna osnova za procenu sadašnjeg materijalnog stanja porodice. Upravo korišćenje ovog neadekvatnog kriterijuma, je prema mnogim istraživanjima, uzrok isključenosti velikog broja poljoprivrednih domaćinstava iz prava na dečji dodatak (Matković i dr. 2014). Pored ovoga, postoje i druge prepreke za potraživanje dečijeg dodatka, poput složenih procedura za prijavu.

6.2.3. Pristup socijalnim uslugama

Pružanje usluga socijalne zaštite (na primer, podrška porodicama, dnevni centri za starije osobe, dnevni centri za decu ili odrasle sa invaliditetom i usluge podrške za žene i decu žrtve nasilja) u velikoj je meri u nadležnosti lokalnih samouprava. U najmanje razvijenim lokalnim samoupravama postoji i najveća potreba za socijalnim uslugama jer je stanovništvo više izloženo različitim socijalnim rizicima, ali istovremeno upravo ove lokalne samouprave imaju i najslabije kapacitete da organizuju socijalne usluge (Matković & Stranjaković, 2016).

Pored nedovoljnog broja ponuđenih usluga socijalne zaštite, postoji iz niz drugih razloga zbog kojih su ove usluge slabije dostupne za stanovništvo iz ruralnih područja. Glavni razlozi uključuju: neadekvatan infrastrukturni razvoj (neizgrađeni, loši putevi), kao i (ne)dostupnost javnog prevoza u ruralnim oblastima (nedovoljno razvijena mreža autobuskih i železničkih linija, u kombinaciji sa retkim postojećim autobuskim ili železničkim uslugama) (Čeriman & Milutinović Bojanić, 2016b). Kako su žene češće korisnice usluga javnog

prevoza, ovi nepovoljni uslovi u većoj meri utiču na njihov pristup socijalnim uslugama (Dornier Consulting International i SeConS, 2019).

6.2.4. Dečji rad u poljoprivredi

Važan aspekt socijalne zaštite odnosi se na zaštitu dece od dečijeg rada, pojava koja je više raširena u ruralnim nego u urbanim sredinama zbog ranog učešća dece u poljoprivrednim poslovima, posebno dečaka.⁹⁴ I ombudsman i poverenik za zaštitu ravnopravnosti upozoravaju na postojanost dečijeg rada u poljoprivredi (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2016). Podaci Ankete o radnoj snazi Republičkog zavoda za statistiku ukazuju na to da je u 2018. godini 1.3% dece uzrasta od 15 do 17 godina bilo radno angažovano, značajno više dečaka nego devojčica. Čak dve trećine dece koja su bila radno angažovana (65.5%) radilo je u sektoru poljoprivrede (RZS, 2019b). Kada se posmatra vrsta naselja u kome žive, zapaža se da je znatno veći broj dece iz ruralnih područja, uzrasta od 15 do 17 godina, koja su radno angažovana, u odnosu na broj radno angažovane dece koja žive u gradu. U 2018. godini ukupno 2,757 dece koja su imala između 15 i 17 godina bilo je radno angažovano, od čega je čak 82.5% dece iz ruralnih i 17.5% dece iz gradskih naselja (ibid.). Dečaci iz seoskih naselja su kategorija dece čine najveći udeo dece radnika (Grafikon 27).

Gotovo dve petine dečaka (38,6%) i više od polovine radno angažovanih devojčica (51%) navelo je je tokom sedmice koja je prethodila sprovođenju Ankete o radnoj snazi radilo više od za njihov uzrast zakonom propisanog broja radnih sati (više od 35 sati nedeljno). U istom periodu, 42,2% dečaka i 47,2% devojčica uzrasta od 15 do 17 godina angažovanih u poljoprivrednom sektoru radilo je više od 35 sati nedeljno (RZS, 2019b).

Važno je napomenuti da Anketa o radnoj snazi (ARS) ne beleži statističke podatke koji se odnose na rad dece mlađe od 15 godina, niti na rad dece koja obavljaju

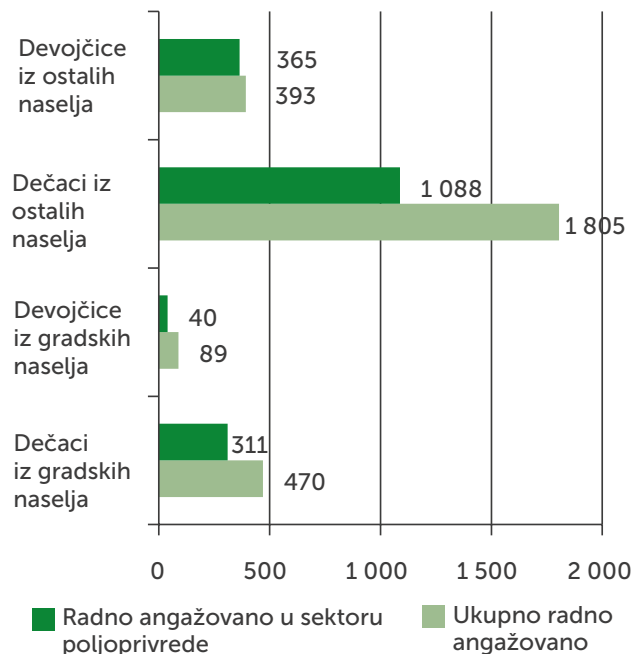
⁹¹ Službeni glasnik RS. 113/2017 i 50/2018.

⁹² „Izuzetno od stava 1. ovog člana, pravo na dečji dodatak može se ostvariti ukoliko podnosilac zahteva, odnosno članovi njegove porodice, koji ostvaruju dohodak od poljoprivrede, ne poseduju nepokretnosti na teritoriji Republike Srbije ni u inostranstvu, osim stambenog prostora u kome porodica živi, a koji ne može biti veći od sobe po članu domaćinstva uvećan za još jednu sobu i drugih nužnih ekonomskih zgrada u poljoprivrednom domaćinstvu i zemljišta u površini do dva hektara po članu porodice.“ (čl. 8., Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, Službeni glasnik RS. 113/2017 i 50/2018).

⁹³ „Pravo na dečji dodatak može se ostvariti ukoliko podnosilac zahteva, odnosno članovi njegove porodice, ne poseduju novčana i druga likvidna sredstva (ostvarena prodajom nepokretnosti, akcije, obveznice i druge hartije od vrednosti i sl.) u vrednosti većoj od iznosa dve prosečne zarade po zaposlenom u Republici bez poreza i doprinosa po članu porodice, a prema poslednjem poznatom podatku u momentu podnošenja zahteva.“ (čl. 7., Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom. Službeni glasnik RS. 113/2017 i 50/2018).

⁹⁴ Treba napraviti bitnu razliku između dece koja se bave ekonomskom delatnošću u širem smislu i dece koja se eksploatišu radom (dečji rad). Ovo poslednje podrazumeva uključivanje dece u ekonomsku delatnost koja su ispod utvrđenog minimalnog uzrasta, kao i angažovanje dece dozvoljenog uzrasta na poslovima koji su klasifikovani kao najgori oblici dečjeg rada, odnosno „opasan rad“ (ILO, 2018, str. 8). Starosna granica za zapošljavanje u Republici Srbiji definisana je Zakonom o radu, koji predviđa mogućnost zapošljavanja osoba koje imaju najmanje 15 godina. Međunarodne konvencije i nacionalno zakonodavstvo predviđaju i mogućnost radnog angažovanja dece uzrasta od 12 do 14 godina u tzv. „lakom radu“, odnosno na poslovima za koje se smatra da njihovo obavljanje neće ni na koji način da naškodi razvoju dece (ibid.). Treba imati u vidu da je, pored vrste posla koja se obavlja, veoma važno da deca ne budu radno angažovana više od za uzrast propisanog broja sati, kako ne bi bila preopterećena. U skladu sa konvencijom Međunarodne organizacije rada, deca uzrasta od 12 do 14 godina ne bi smela da budu angažovana u „lakom radu“ više od 14 sati nedeljno. Kada su u pitanju deca uzrasta od 15 do 17 godina, čl. 87. Zakona o radu Republike Srbije zabranjeno je njihovo radno angažovanje koje na nedeljnom nivou prelazi 35 sati.

Grafikon 27: Radno angažovani dečaci i devojčice starosti od 15 do 17 godina, prema tipu naselja (ukupan broj radno angažovanih i broj radno angažovanih u sektoru poljoprivrede)

Izvor: RZS, 2019b.

kućne poslove, ili se brinu o drugim članovima domaćinstva, što je glavno područje aktivnosti gde su devojke više angažovane. S druge strane, MICS istraživanje u obzir uzima i decu mlađih uzrasta i njihovo angažovanje u obavljanju kućnih poslova, ali ne pruža nikakve podatke o eksploataciji dece kroz rad u poljoprivrednom sektoru.⁹⁵

Tokom 2017. godine Međunarodna organizacija rada sprovela je opsežno istraživanje⁹⁶ koje je za cilj imalo procenu zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji (Grafikon 28). Istraživanjem je obuhvaćeno 498 dece uzrasta od 5 do 17 godina, od čega je 261 dete bilo ekonomski aktivno.

Istraživanje je jasno pokazalo da postoje obrasci rodne segregacije kada je u pitanju učešće dečaka i devojčica u različitim poslovima u poljoprivredi. Dok se devojčice češće uključuju u aktivnosti koje pripadaju voćarstvu i povrtarstvu, kao i u rad u bašti i na poslovima prerade hrane, dečaci su češće angažovani u gajenje stoke i živine, rad sa mašinama i vozilima, poslove za koje je potrebno koristiti oštro oruđe ili nositi veći teret (seča i utovar drva, na primer), kao i poslove čišćenja

štala ili izbacivanje đubriva (ILO, 2018). Ovaj oblik rane socijalizacije u sferi rada doprinosi reprodukciji rodne segregacije koja se nalazi u različitim oblastima poljoprivredne proizvodnje.

Rodne razlike zapažaju se i u domenu kućnog rada i one se međugeneracijski prenose. Devojčice, kao i odrasli ženski članovi domaćinstva, češće su uključene u poslove kuvanja, pranja odeće, čišćenja pribora, kupovine za domaćinstvo, a dečaci češće pomažu prilikom popravke kućnih aparata ili opreme (ILO, 2018).

Prema nalazima ovog istraživanja, glavni razlog zašto se deca bave poljoprivrednim aktivnostima je pomoć u domaćinstvu i sticanje određenih veština. Velika rasprostranjenost radnog angažovanja dece u poljoprivredi može se primarno posmatrati kao sastavni deo života na selu i kao način sticanja radnih navika i društvene socijalizacije. U manjini slučajeva domaćinstva ga usvajaju kao strategiju ekonomskog preživljavanja (ILO, 2018). Kada se granica poželjnog uključivanja dece u radne aktivnosti prekorači i kada rad dece preraste u zloupotrebu dečjeg rada, moguće je da dođe do neke od neželjenih posledica, poput onemogućavanja dece da redovno pohađaju školu, hronične opterećenosti i umora dece, pa čak i različitih povreda ili drugih zdravstvenih problema koje su posledica prekomerne radne angažovanosti ili uključivosti u „opasne poslove”. S obzirom na to da su dečaci češće uključeni u oblike rada koji se mogu okarakterisati kao „opasni”, veća je verovatnoća da će biti izloženi riziku od povreda na radu i drugim zdravstvenim problemima.

6.3. Zdravlje i zdravstvena zaštita

6.3.1. Rodni aspekti zdravstvenog stanja

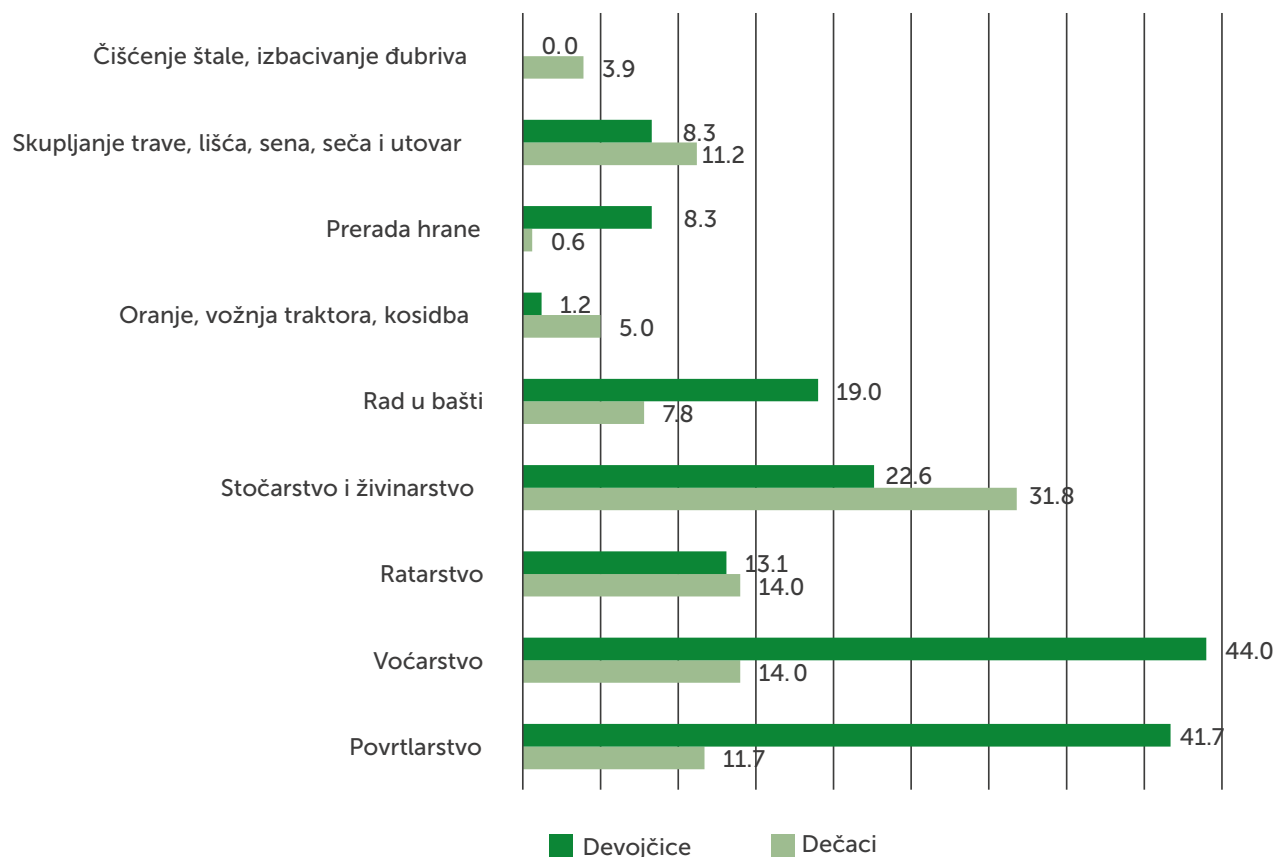
Rodne razlike u oboljevanju od hroničnih bolesti su primetne u Srbiji, kako u gradskim, tako i u seoskim sredinama. Žene iz ruralnih naselja češće oboljevaju od hroničnih bolesti nego žene iz urbanih naselja i znatno češće nego muškarci (Grafikon 29).

Kada je u pitanju ograničenje u aktivnostima zbog zdravstvenih teškoća, vidno je da se žene iz ruralnih sredina najčešće suočavaju sa ovakvim teškoćama. Dok muškarci iz gradskih naselja u samo 4,7% slučajeva izjavljuju da redovno nailaze na ograničenja u aktivnostima zbog zdravstvenih teškoća, 6,3% seoskih žena prijavljuje ovakav problem (Tabela 20).

Podaci ukazuju da postoji veliki disparitet u subjektivnoj oceni zdravstvenog stanja između muškaraca i žena u oba tipa naselja. Muškarci, generalno ocenjuju svoje

⁹⁵ „MICS indikator dečjeg rada je broj dece uzrasta od 5 do 17 godina koja su uključena u dečji rad, dok je dečji rad definisan kao deca koja su uključena u ekonomske aktivnosti iznad praga specifičnih za uzrast, deca koja su uključena u kućne poslove iznad praga specifične starosne dobi i deca uključena u opasan rad” (UNICEF, 2014, str. 311, str. 313 u ILO, 2018, str. 17).

⁹⁶ Za potrebe Međunarodne organizacije rada, ovo istraživanje realizovala je SeConS grupa za razvojnu inicijativu (ILO, 2018).

Grafikon 28: Učešće devojčica i dečaka u različitim vrstama poljoprivrednih aktivnosti (u procentima)

Izvor: ILO, 2018.

zdravstveno stanje kao bolje u odnosu na žene, u oba tipa naselja. Najugroženije su žene iz ruralnih naselja koje svoje stanje ocenjuju najnepovoljnije, dok muškarci iz gradskog tipa naselja svoje zdravstveno stanje ocenjuju najpovoljnije u odnosu na druge posmatrane grupe (Grafikon 30).

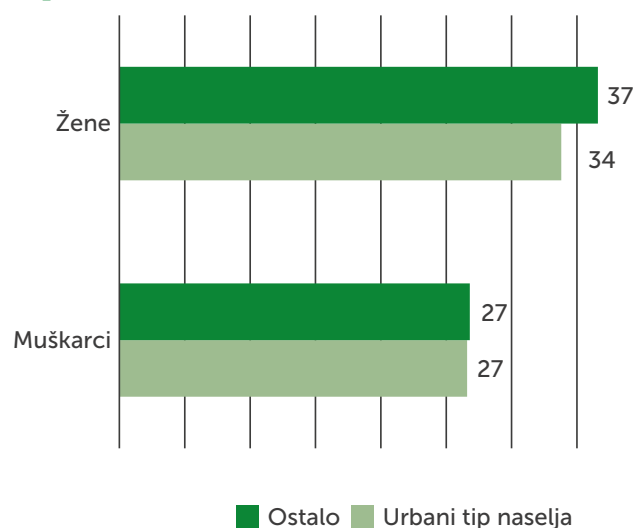
6.3.2. Pristup zdravstvenoj zaštiti

Zdravstvena zaštita nije podjednako dostupna svim stanovnicima Srbije, odnosno dostupnija je u urbanim regionima u odnosu na ruralne regione. Usled razloga kao što su migracija i depopulacija dolazi do zatvaranja određenog broja zdravstvenih ustanova u ruralnim regionima.

Ne postoje značajne razlike prema polu kada su u pitanju nezadovoljene potrebe za lekarskim pregledom ili lečenjem. Razlike su primetne kada se posmatra tip naselja, odnosno, nešto više muškaraca i žena iz ruralnih naselja doživljava nezadovoljenje potreba za lekarskim pregledom u odnosu na oba pola u gradskim naseljima (Grafikon 31).

Glavni razlog za nezadovoljenu potrebu za lekarskim pregledom i lečenjem, kako prema polu tako i prema tipu naselja, jeste nemogućnost da se priušte njihovi troškovi. Međutim, ovaj razlog je češći među ženama koje žive na selu (Tabela 21). Glavne prepreke u

dostupnosti zdravstvenih usluga ženama iz ruralnih regiona, su nedostatak zdravstvenih institucija, velika distanca u odnosu na gradska naselja u kojima se uglavnom ove ustanove nalaze, neredovne autobuske linije, dugačke liste čekanja (Bogdanov i dr., 2011).

Grafikon 29: Procenat muškaraca i žena koji boluju od hroničnih bolesti, prema tipu naselja (u procentima)

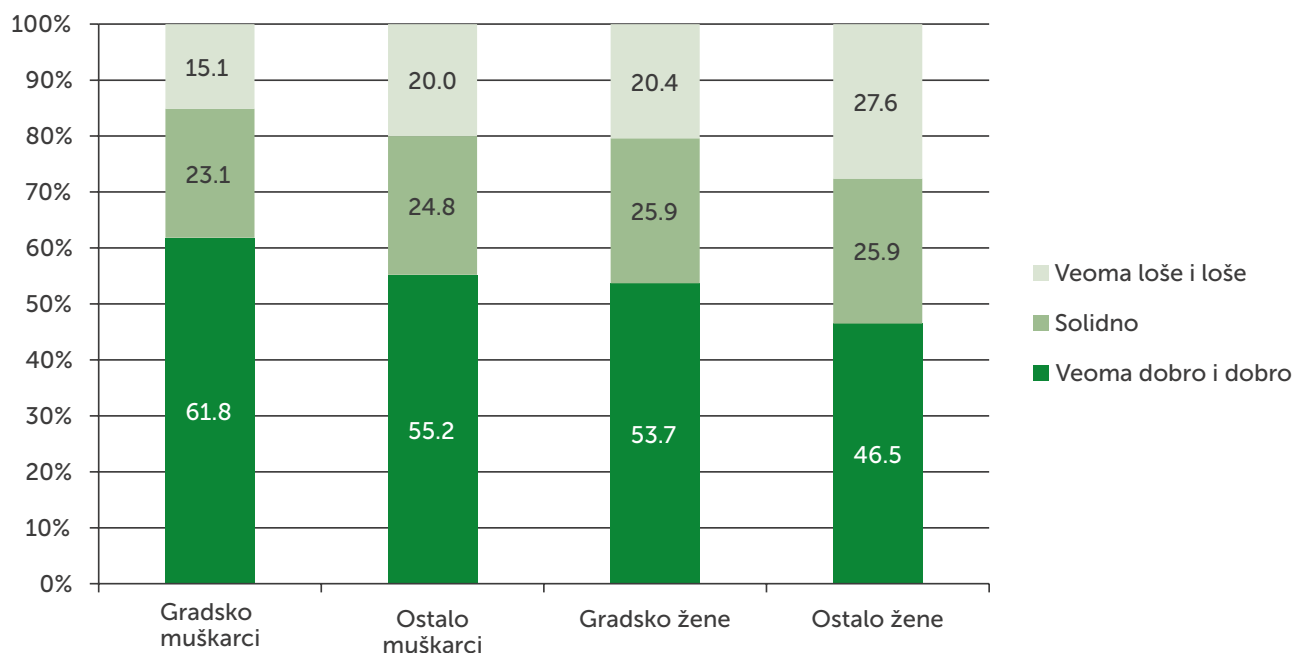
Izvor: RZS, 2018e.

Tabela 20: Procenat muškaraca i žena koji nailaze na ograničenja u aktivnostima zbog zdravstvenog stanja, prema tipu naselja (u procentima)

	Tip naselja											
	Gradsko				Ostalo				Ukupno			
	Pol		Pol		Pol		Pol		Pol		Pol	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Da, veoma	431	4,7	554	5,4	342	4,9	467	6,3	773	4,8	1021	5,8
Da, donekle	902	9,8	1294	12,5	893	12,7	1172	15,8	1795	11,0	2466	13,9
Ne	7908	85,6	8493	82,1	5776	82,4	5768	77,9	13684	84,2	14261	80,4

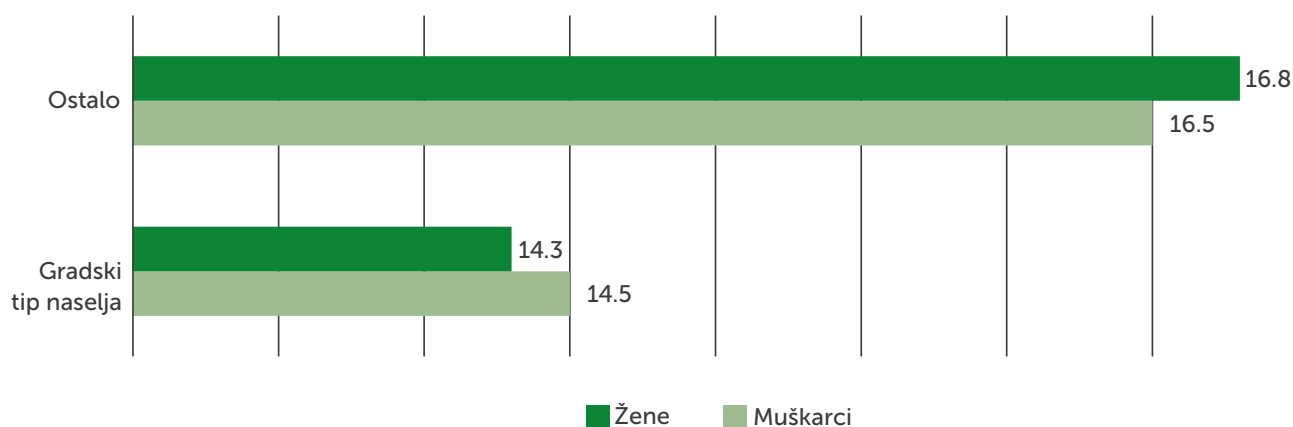
Izvor: RZS, 2018e.

Grafikon 30: Lična procena zdravstvenog stanja, prema polu i tipu naselja (u procentima)

Izvor: RZS, 2018e.

Grafikon 31: Nezadovoljene potrebe za medicinskom zaštitom, prema polu i tipu naselja (u procentima)

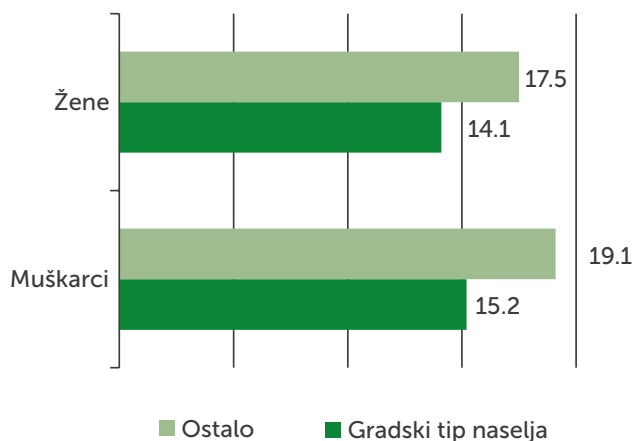
Izvor: RZS, Statistika o prihodima i uslovima života, 2018.

Tabela 21: Glavni razlozi neodlaska lekaru, prema polu i tipu naselja (u procentima)

	Tip naselja											
	Gradsko				Ostalo				Ukupno			
	Pol		Pol		Pol		Pol		Pol		Pol	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Ne mogu da priušte	319	23,8	359	24,2	408	35,2	481	38,6	727	29,1	840	30,8
Na listi čekanja	186	13,9	281	19,0	95	8,2	95	7,6	281	11,2	376	13,8
Nemaju vremena zbog posla ili brige o deci i drugim članovima	191	14,2	236	15,9	144	12,4	128	10,3	335	13,4	364	13,3
Predaleko im je, nema adekvatnog prevoza	12	0,9	15	1,0	54	4,7	101	8,1	66	2,6	116	4,3
Strah od doktora, bolnice, pregleda	89	6,6	70	4,7	50	4,3	72	5,8	139	5,6	142	5,2
Želeli da sačekaju da vide da li će problema sam da se sredi	308	23,0	270	18,2	255	22,0	223	17,9	563	22,5	493	18,1
Ne znaju dobrog doktora ili specijalistu	24	1,8	32	2,2	6	0,5	9	0,7	30	1,2	41	1,5
Drugi razlozi	212	15,8	219	14,8	148	12,8	136	10,9	360	14,4	355	13,0

Izvor: RZS, 2018f.

Isti obrasci povezani sa neadekvatnim pristupom takođe su uočeni u pogledu stomatoloških pregleda i lečenja. Nešto više muškaraca i žena na seoskim lokacijama prijavilo je da nemaju zadovoljene potrebe za stomatološkim pregledima, u poređenju sa ženama i muškarcima iz urbanih lokacija. Međutim, razlike zasnovane na polu nisu bile naročito izražene (Grafikon

Grafikon 32: Nezadovoljene potrebe za stomatološkom zaštitom, prema polu i tipu naselja (u procentima)

Izvor: RZS, 2018f.

32). Poreklo pomenutih razlika je moguće objasniti manjom dostupnošću stomatoloških ustanova u ruralnim naseljima, kao i nedostatku transportnih sredstava koji bi omogućili stanovnicima ruralnih regiona da bez poteškoća dođu do potrebnih zdravstvenih ustanova. Međutim, najčešći razlog za nezadovoljene potrebe stomatološke nege je nemogućnost da se priušti pregled, odnosno lečenje.

6.3.3. Seksualno i reproduktivno zdravlje

U pogledu dostupnosti usluga reproduktivnog zdravlja⁹⁷, kao što su ginekološki pregledi i planiranje porodice, položaj žena u ruralnim regionima je daleko od zavidnog. Statistički podaci pokazuju da je pokrivenost žena iz ruralnih naselja preventivnim ginekološkim pregledom veoma niska, kao i da dolazi do opadanja u brojnosti doktora zaduženih za zdravstveno stanje žena (Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, 2015). Pored

⁹⁷ Prema definiciji SZO (2020c), seksualno i reproduktivno zdravlje je stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja a ne samo odsustvo bolesti ili invalidnosti koje se odnose na reproduktivni sistem, njegove funkcije i procese. U međunarodno prihvaćenim definicijama, oblast seksualnog i reproduktivnog zdravlja ukazuje na odgovornost, bezbednost i zadovoljstvo seksualnim životom pojedinca/ke, reproduktivne slobode (pristup informacijama, metodama kontracepcije i uslugama planiranja porodice), kao i bezbedno materinstvo (bezbednu trudnoću, porođaj i zdravlje deteta).

Tabela 22: Procenat žena starosti 15–18 godina koje su rodile živorođeno dete pre 15. godine i procenat žena starosti 20–24 godina koje su se porodile pre 18. godine

	Urbani tip naselja	Ostalo
Dobila dete pre 15 godine	0%	0,4%
Dobila dete pre 18 godine	1,1%	1,8%

Izvor: RZS & UNICEF, 2014.

Tabela 23: Procenat žena starosti 15–49 godina koje koriste moderne oblike kontracepcije, nikada nisu koristile kontracepciju i koje su imale abortus, prema tipu naselja

	Urbani tip naselja	Ostalo
Koristi moderne ⁹⁸ oblike kontracepcije	21,4%	14,2%
Nikada nije koristila kontracepciju	21,6%	28,3%
Imala abortus	13,9%	15,6%

Izvor: RZS & UNICEF, 2014.

toga, veći broj seoskih tinejdžerki ima decu u poređenju sa svojim urbanim kolegama (Tabela 22).

Takođe, razlike postoje kada je u pitanju korišćenje kontracepcije. Kontracepciju po sopstvenoj izjavi primenjuje 58% procenata žena koje su udate ili trenutno u vanbračnoj zajednici. Tradicionalne metode su dominantne i koriste ih 40% žena, dok moderne koristi 18% žena. Najpopularnija metoda je prekinuti snošaj (coitus interruptus) koji koristi 35% žena u Srbiji (RZS & UNICEF, 2014). Među ženama u reproduktivnom periodu, 24% je izjavilo da nikad nije koristilo kontracepciju. Među njima se nalazi najveći procenat žena koje do sad nisu imale seksualne odnose (42%), potom žene koje su želele da zatrudne u 31% slučajeva, dok 24% žena iz nekog drugog razloga nikada nije primenjivalo sredstvo kontracepcije. Postoji manja verovatnoća da žene iz ruralnih naselja koriste kontracepciju u odnosu na žene iz urbanih naselja, posebno moderne metode kontracepcije, i verovatnije je su doživele abortus (Tabela 23) (ibid.).

Program pripreme za porođaj pohađalo je 17,9% žena iz urbanih regiona, dok je samo 8,2% žena iz ruralnih regiona pohađalo ovaj program, pri čemu 32,6% žena iz ruralnog regiona nije pohađalo jer program nije bio organizovan u mestima gde su one živele (RZS & UNICEF, 2014). Takođe, čak 61,2% žena iz gradskih naselja navodi da nije pohađala program pripreme za porođaj jer nije imala potrebu, naspram 38,4% žena iz ostalih naselja koje navode da nisu imale potrebu za ovim programom.

Na osnovu svega priloženog može se zaključiti da su žene u ruralnim naseljima u приметно nepovoljnijem položaju u odnosu na žene iz gradskih naselja u kontekstu brige o seksualnom i reproduktivnom zdravlju. Žene iz ruralnih sredina ređe koriste moderne tipove kontracepcije, prosečno imaju veći broj abortusa, imaju slabiji pristup preventivnim ginekološkim pregledima kao i uslugama reproduktivnog zdravlja i pripremnog programa za porođaj. Neophodno je obezbediti ustanove i lekare koji bi bili na raspolaganju ženama iz seoskih naselja, kako bi se unapredio njihov pristup zaštiti seksualnog i reproduktivnog zdravlja koje je izuzetno važno za kvalitet života.

⁹⁸ Ovo uključuje: sterilizaciju žena, sterilizaciju muškaraca, pilulu, spiralu, injekcije, muški kondom, ženski kondom, kontracepciju posle seksualnog odnosa (ECP; RZS & UNICEF, 2014:104)

7. Domaćinstvo, porodica i svakodnevni život

Ključni nalazi

- » Seoske žene u proseku provedu najviše sati u neplaćenom radu i brizi o porodici dnevno, više nego žene u gradu i posebno više nego muškarci i u gradu i u selu.
- » Seoske žene u proseku najmanje sati dnevno odvajaju za aktivnosti slobodnog vremena, koje su veoma važne za blagostanje i kvalitet života.
- » Rodno zasnovano nasilje nad seoskim ženama je visoko rasprostranjeno, mada razlike u odnosu na žene iz grada nisu značajne kada je u pitanju partnersko nasilje. Posledice tog nasilja su teške, fizičke i psihičke, a veoma mali broj žena prijavljuje nasilje i traži podršku odgovarajućih službi ili organizacija. U tome su im slične i gradske žene.
- » Neravnopravni rodni odnosi u podeli kućnog rada i brige o porodici, kao i nasilje nad ženama poduprti su tradicionalnim, patrijarhalnim normama, koje su još uvek dominantne, posebno u seoskim sredinama.

Sfera porodice i domaćinstva je zapravo sfera neprekidnog reprodukcija i redefinisanja rodni odnosa. U ovoj sferi privatnih odnosa uspostavljaju se specifični obrasci moći, odlučivanja, uloga i praksi, utemeljenih u kulturnim normama. Nejednaka moć žena i muškaraca ispoljava se, između ostalog, u odlučivanju o važnim pitanjima porodice i domaćinstva. Rodne razlike manifestuju se u nejednakoj podeli neplaćenog kućnog rada i brizi o porodici, koja je u tradicionalnim i patrijarhalnim sredinama tipično pripisana ženama. Ova sfera rodni odnosa i nejednakosti najčešće izmiče statističkim praćenjima. Međutim, istraživanje o korišćenju vremena mogu pružiti ključne uvide u rodno specifične obrasce potrošnje vremena, uključujući i angažman na plaćenom i neplaćenom poslu, vreme provedeno u brizi o drugima, kao i vreme provedeno u aktivnostima

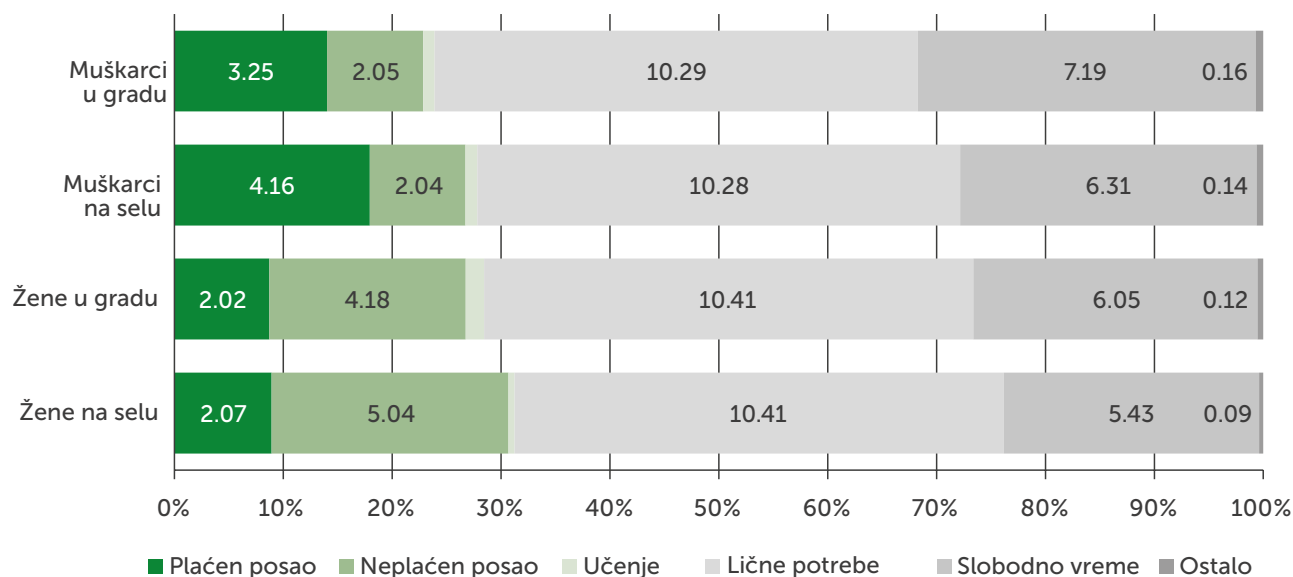
slobodnog vremena koje je od posebnog značaja za razvoj pojedinaca i kvalitetan život.

7.1. Neplaćeni kućni rad i briga o porodici

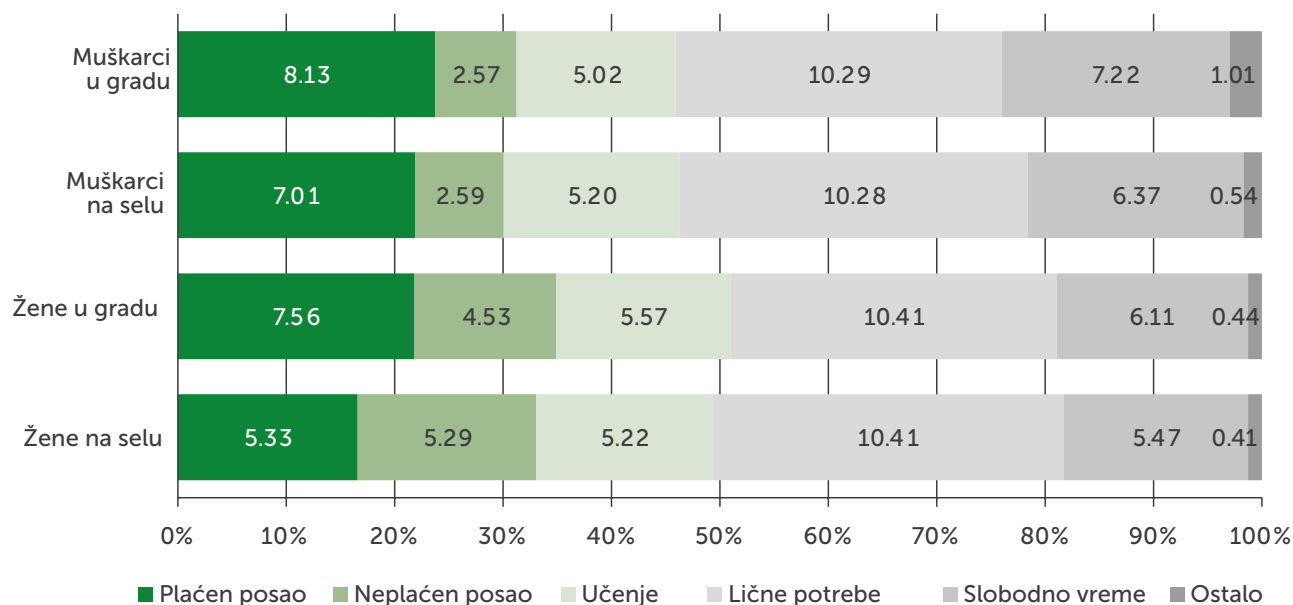
Istraživanje o korišćenju vremena u Republici Srbiji sprovedeno poslednji put 2015. godine, pokazalo je da žene provode dnevno nešto manje vremena u plaćenom radu nego muškarci, ali znatno više vremena u neplaćenom kućnom radu, te da ukupno posmatrano tokom prosečnog radnog dana rade duže 1,06 sati od muškaraca (Grafikon 33). Taj „višak radnog vremena“ uglavnom oduzimaju od slobodnih aktivnosti koje su veoma važne za kvalitet života i lični razvoj. Posmatrano prema tipu naselja, primećuje se da u poređenju sa muškarcima i ženama koje žive u gradu, žene na selu provode u proseku najviše vremena dnevno u ukupnim radnim aktivnostima (plaćenim i neplaćenim). Dok one provedu u proseku 7 sati i 11 minuta u radu, žene u gradu i muškarci na selu provedu 6 sati i 20 minuta, a muškarci u gradu 5 sati i 30 minuta. Istovremeno žene na selu provedu u proseku najmanje vremena u slobodnim aktivnostima, 22 minuta dnevno manje nego žene u gradu, 48 minuta manje nego muškarci na selu i 96 minuta manje nego muškarci koji žive u gradu.

Kada se uzme u obzir samo stanovništvo koje je obavljalo date aktivnosti (na primer, koje je zaposleno i koje obavlja neplaćeni kućni rad)⁹⁹, situacija je nešto drugačija. Tada su žene koje žive u gradu grupa koja provede u proseku najviše sati dnevno u radu (plaćenom i neplaćenom), ali žene na selu i dalje prosečno provedu manje sati u slobodnim aktivnostima (Grafikon 34).

⁹⁹ To znači da su ljudi koji se ne bave ovim aktivnostima isključeni iz analize.

Grafikon 33: Prosečno dnevno vreme provedeno u aktivnostima, stanovništvo starosti 15 i više godina, prema polu i tipu naselja, svi dani, Srbija, 2015. godina (u satima i minutima)

Izvor: RZS, 2016.

Grafikon 34: Prosečno vreme onih koji su obavljali aktivnosti, zaposleno stanovništvo starosti 15 i više godina, prema polu i tipu naselja, svi dani, Srbija, 2015. godina (u satima i minutima)

Izvor: RZS, 2016.

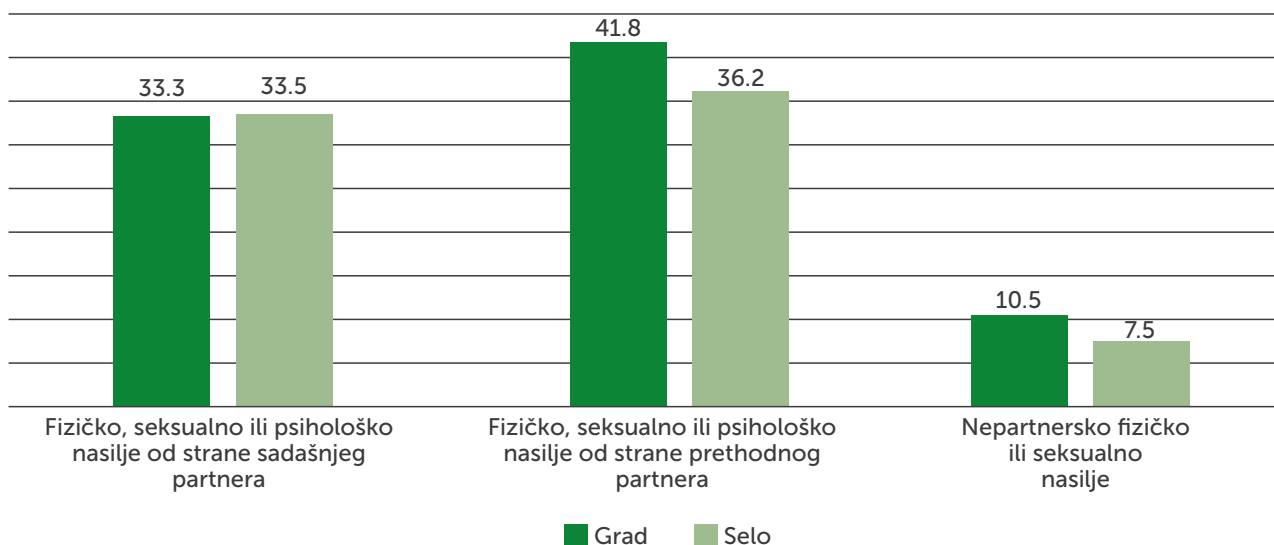
7.2. Nasilje nad ženama i nasilje u porodici

Rodno zasnovano nasilje nad ženama predstavlja sredstvo za održavanje nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca i uslovljeno je strukturnim i kulturnim faktorima, poput nejednakog pristupa važnim resursima i sferama društvenog života, normama i vrednostima.

Republika Srbija je ratifikovala Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja

u porodici (Istanbulska konvencija) 2014. godine i od tada čini napore na poboljšanju zakonodavnog i institucionalnog okvira za prevenciju i zaštitu žena od nasilja. Novi Zakon o sprečavanju nasilja u porodici donet je 2017. godine, kada su izvršene i izmene u Krivičnom zakoniku, u skladu sa Istanbulskom konvencijom. Srbija je 2018. godine podnela svoj prvi izveštaj o primeni Istanbulske konvencije Grupi stručnjaka za akciju protiv nasilja nad ženama i porodičnog nasilja (GREVIO). Između ostalog, prema GREVIO izveštaju zaključeno je među opštinama postoje razlike u pružanju usluga, kako po nivou tako

Grafikon 35: Procenat žena koje su doživele različite oblike partnerskog i nepartnerskog nasilja nakon navršениh 15 godina, Srbija, 2018. godina (u procentima)

Izvor: OEBS, Blagostanje i bezbednost žena u jugoistočnoj i istočnoj Evropi, 2018 (samostalna izračunavanja).

i po kvalitetu intervencija, kao i da su te razlike najviše primetne između ruralnih i urbanih područja (GREVIO, 2020).

Rodno zasnovano nasilje nad ženama se manifestuje u različitim oblicima i kontekstima. Istraživanje o blagostanju i bezbednosti žena koje je sprovedeno 2018. godine (OEBS, 2019), uz koordinaciju OEBS-a, pokazalo je da ne postoje statistički značajne razlike u rasprostranjenosti partnerskog nasilja nad ženama u urbanim i ruralnim sredinama, a da se manje razlike javljaju u pogledu rasprostranjenosti nepartnerskog nasilja. Trećina žena i u gradu i u selu doživela je neki oblik fizičkog, psihičkog ili seksualnog nasilja od strane svog sadašnjeg partnera, nakon navršениh 15 godina života. Nešto je veći procenat žena u gradovima koje su doživele nasilje od strane prethodnog partnera, dok je nešto više od 10% žena u gradovima i 7% žena u seoskim sredinama doživelo nasilje od osobe koja nije njihov intimni partner (najčešće od poznanika, prijatelja, suseda, druge osobe koja im je bila poznata ili nepoznate osobe).

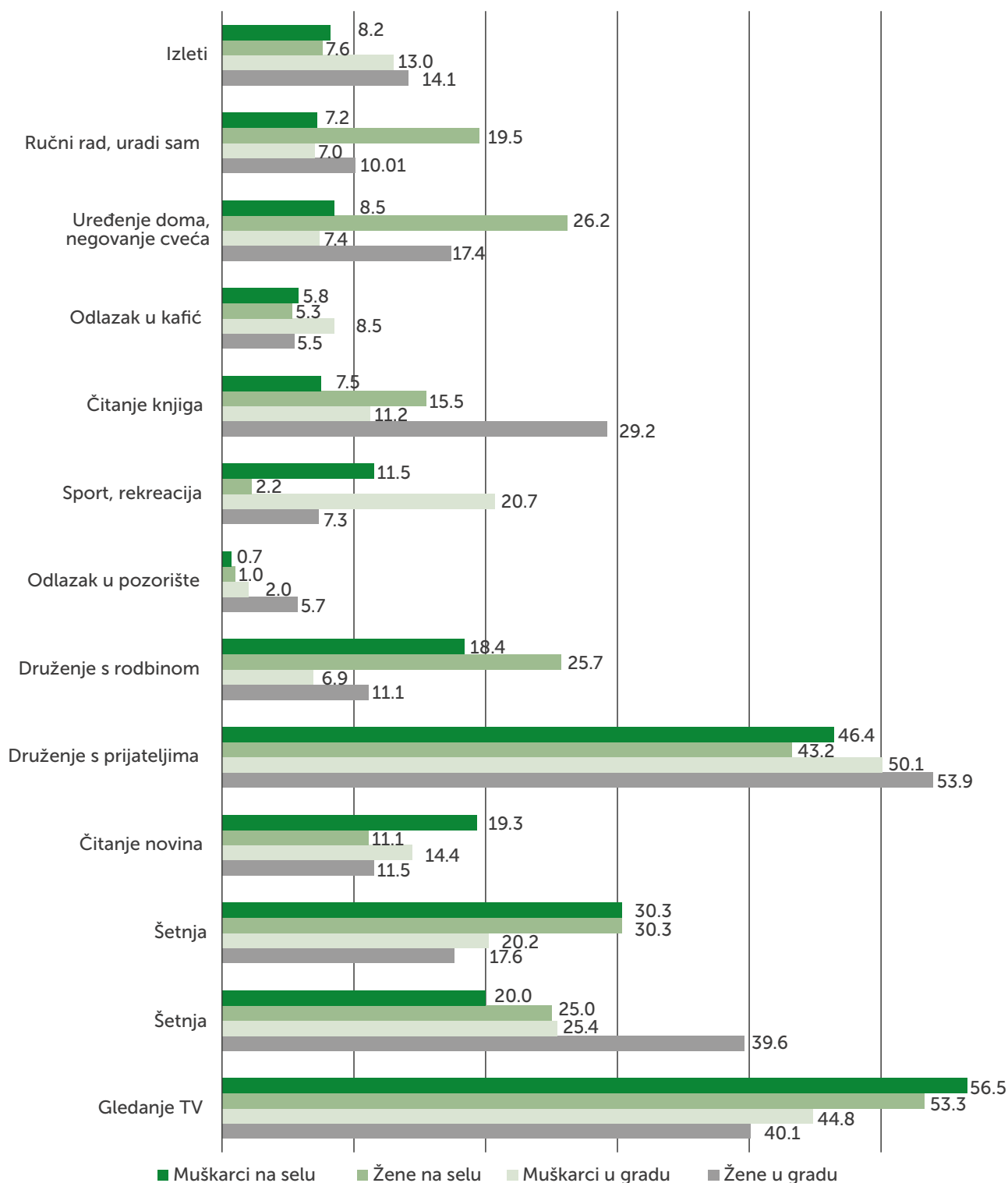
Kombinacija faktora doprinosi većem riziku od izloženosti nasilju, uključujući ekonomsku zavisnost žena od partnera i materijalnu deprivaciju, zajedno sa patrijarhalnim stavovima i stavovima koji opravdavaju ili tolerišu nasilje. Sa stavom da „Žrtva često sama provocira nasilje” slaže se 16,7% žena iz gradskih i 27,3% žena iz seoskih sredina. Dok se sa stavom da je „Nasilje privatna stvar i treba da ostane u porodici” slaže 23,7% žena iz gradskih i 40% žena iz seoskih sredina.¹⁰⁰

Očito da su patrijarhalnost i tolerancija prema nasilju prisutnije među ženama iz seoskih nego među ženama iz gradskih sredina. Među faktore rizika od intimnog partnerskog nasilja u urbanim i ruralnim oblastima, spadaju i visoko rizični partneri, odnosno oni koji preterano konzumiraju alkohol, koji zloupotrebljavaju droge ili su učestvovali u nekom od ratova na prostoru bivše Jugoslavije.

Kontekst nasilja nad ženama u ruralnim regionima karakterističan je iz nekoliko razloga. Rasprostranjenost patrijarhalnih normi i bliže društvene veze u ruralnim zajednicama mogu stvoriti snažan pritisak na žene koje trpe nasilje da prećutkuju nasilje i sakriju nasilje u porodici ili široj zajednici. Istovremeno, usluge koje nude zaštitu od nasilja su manje dostupne, kao i informacije rizičnim grupama o njihovim pravima i mogućnostima zaštite. Programi prevencije nisu toliko dostupni u ruralnim područjima, uključujući programe obrazovanja, kampanje za podizanje svesti javnosti i kampanje koje olakšavaju promenu načina razmišljanja.

Veoma mali broj žena koje su doživele nasilje od strane partnera prijavi to nasilje policiji ili potraži podršku nadležnih službi. Samo 9,3% žena na selu koje su doživele partnersko nasilje prijavilo je policiji najteže incidente, bolnicu je kontaktiralo samo 2,8% ovih žena, lekara 7,3%, centar za socijalni rad 2,8%, a ostala službe niti jedna seoska žena iz uzorka. Nasuprot očekivanju da bi kod žena iz ruralnih područja taj procenat prijavljivanja nasilja mogao biti manji zbog većeg pritiska sredine i manje dostupnosti službi i usluga zaštite, razlike između stope prijavljivanja nasilja među ženama iz grada i sela nisu statistički značajne. To znači da na

¹⁰⁰ Podaci OEBS-a, Blagostanje i bezbednost žena u jugoistočnoj i istočnoj Evropi, 2018 (samostalna izračunavanja).

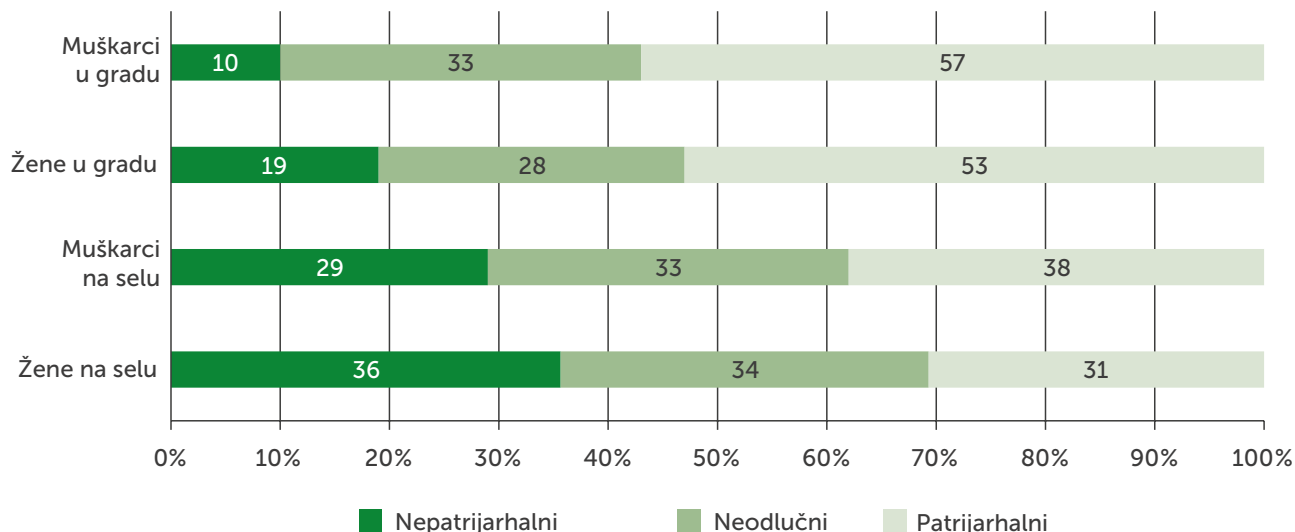
Grafikon 36: Udeo osoba koje su identifikovale date aktivnosti kao jednu od tri aktivnosti kojima se najčešće bave u slobodno vreme, prema polu i tipu naselja, Srbija, 2007. godina (u procentima)

Izvor: Institut za sociološka istraživanja (ISI), Istraživanje sprovedeno u okviru projekta Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990–2010; samostalna izračunavanja na osnovu baze podataka iz 2007. godine.

spremnost da se nasilje prijavi mnogo snažnije utiču drugi faktori, poput stida, stava da to treba da ostane privatna stvar, straha od osвете nasilnika i nepoverenja u institucije.

7.3. Slobodno vreme

Veoma je malo podataka o tome kako žene koje žive na selu provode slobodno vreme, o tome koje aktivnosti preferiraju, da li uspevaju da te svoje preferencije ostvare, ili ukoliko ne uspevaju, šta su najvažniji razlozi za to. Jedno od retkih istraživanja

Grafikon 37: Privatni patrijarhat, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)

Izvor: ISI, Baza istraživanja društvene stratifikacije u Srbiji, 2018 (samostalna izračunavanja).

koje je omogućilo uvide u te aspekte života seoskih žena sprovedeno je 2007. godine¹⁰¹. Činjenica da se nalazi ove ankete ne razlikuju u velikoj meri od ankete sprovedene 1977. godine (Pešić, 1977), pokazuje da se vrlo malo promenilo u korišćenju slobodnog vremena, odnosno stilovima života na selu. Gledanje televizijskih programa i druženje sa prijateljima su dve najčešće zastupljene aktivnosti slobodnog vremena među seoskim ženama. U poređenju sa ženama koje žive u urbanim sredinama, i u odnosu na muškarce uopšte, žene koje žive na selu više slobodnog vremena provode i u druženju s rodbinom, uređenju doma, negovanju cveća, ručnom radu, dakle aktivnostima koje su više povezane sa tradicionalnim stilovima života. One češće čitaju knjige nego muškarci, ali ipak ređe u poređenju sa ženama iz gradova. Putovanja, sport i rekreacija nisu uobičajeni među slobodnim aktivnostima žena na selu. Znatno su ređe u njihovim slobodnim aktivnostima zastupljeni izleti, sport i rekreacija. Odlazak u pozorište je veoma redak, kao i odlazak u kafić, ili odlazak na izlete. Slični nalazi zabeleženi su u istraživanju žena na selu koje su imale status (neplaćenih) porodičnih radnika u poljoprivrednim gazdinstvima 2008. godine (Grafikon 36).

Među ženama koje žive na selu više je onih koje tvrde da ne uspevaju da se posvete svojim omiljenim aktivnostima (43,1%) nego među muškarcima na selu (41,7%), kao i među ženama i muškarcima u gradu (37,9% prema 41,4%). Najčešći razlog za to je nedostatak vremena zbog obaveza prema porodici (u 50,8%), a potom zbog posla (28,7%), dok se finansijski razlozi

pominju u 11,3% slučajeva. Obaveze prema porodici su češći razlog među ženama na selu nego ženama u gradu (50,8% prema 28,7%). Za razliku od toga, među muškarcima i na selu i u gradu najčešći razlog je nedostatak vremena zbog posla (58,8% i 67,5%).

7.4. Rodni stereotipi, norme i vrednosti

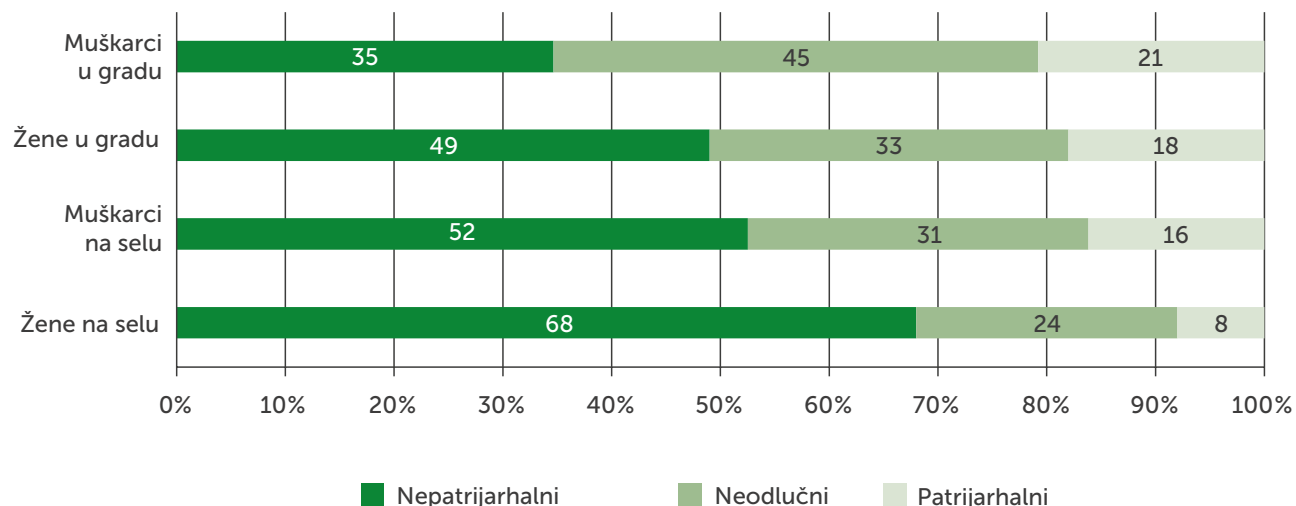
Poslednjih decenija dogodio se značajan pomak u sistemu vrednosti. Zauzvrat, ovo je donelo promene u rodnom odnosima i vrednostima kako u privatnoj tako i u javnoj sferi to jest, u domenu privatnog i javnog patrijarhata (Pešić, 2016, str. 434–438). Privatni patrijarhat odnosi se na rodne nejednakosti i dominaciju i eksploataciju žena u okviru porodice i domaćinstva, dok se javni patrijarhat odlikuje rodnom nejednakostima u okviru javne sfere, plaćenog rada, političke participacije, učešća u različitim oblastima javnog života.

Prema rezultatima istraživanja Instituta za sociološka istraživanja¹⁰² privatni patrijarhat (Grafikon 37) je znatno rasprostranjeniji u odnosu na javni patrijarhat (Grafikon 38). Štaviše, rasprostranjenost patrijarhalnih vrednosti je viša u ruralnim nego u urbanim sredinama. I u gradskim i u seoskim sredinama muškarci pokazuju znatno viši nivo patrijarhalnosti nego žene. Važno je uočiti da su i muškarci i žene u seoskim naseljima većinski okrenuti patrijarhalnim vrednostima u privatnoj sferi, dok su žene u seoskim područjima za vrednosti koje se povezuju sa javnom sferom orijentisane nepatrijarhalno (49%), dok su muškarci pretežno neodlučni, tj. nalaze se negde na

¹⁰¹ Istraživanje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a nalazi prikazani u ovom tekstu predstavljaju samostalna izračunavanja podataka iz baze ovog istraživanja.

¹⁰² Istraživanje je 2018. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja pod nazivom: „Svakodnevni život domaćinstava i pojedinaca u uslovima društvenih promena u savremenoj Srbiji”, na reprezentativnom uzorku od 2200 ispitanika.

Grafikon 38: Javni patrijarhat, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)

Izvor: ISI, Baza istraživanja društvene stratifikacije u Srbiji, 2018 (samostalna izračunavanja).

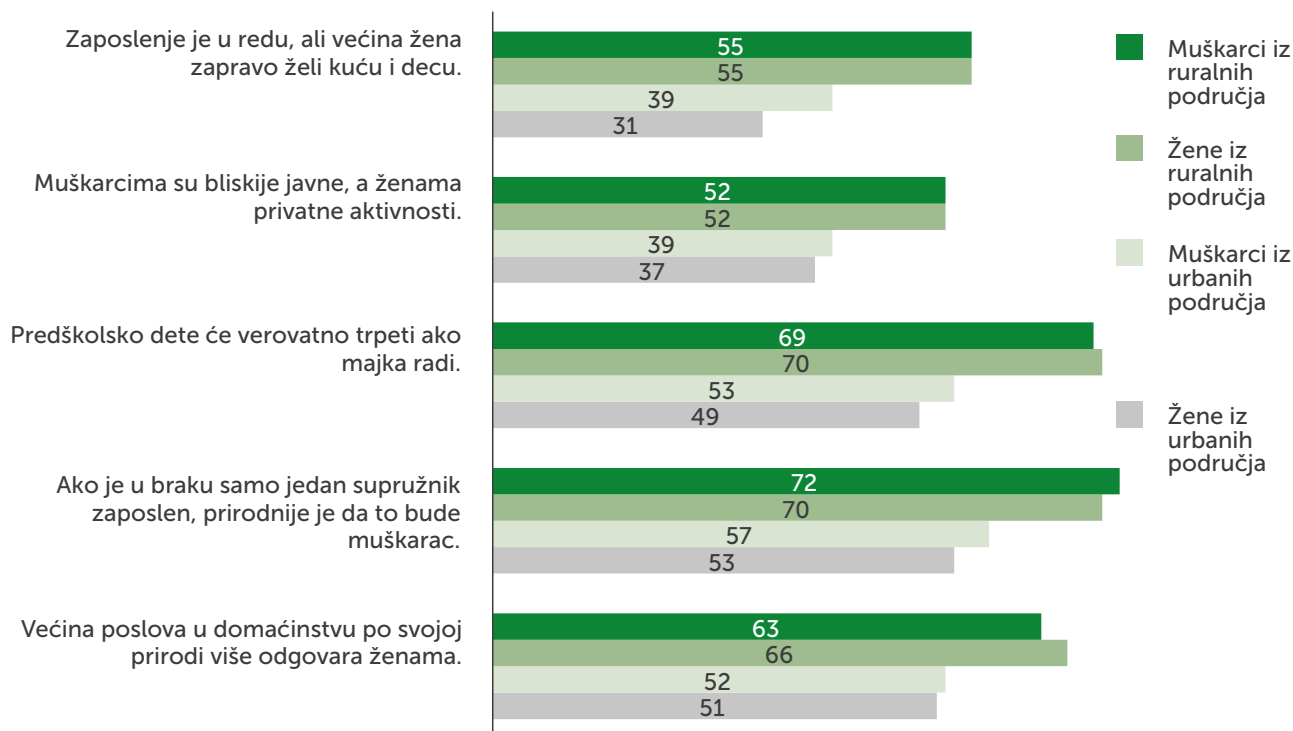
sredini između patrijarhalnih i nepatrijarhalnih vrednosti. Starost ispitanika utiče na sklonost ka patrijarhalnim vrednostima. Stariji ispitanici su češće usvojili patrijarhalne vrednosti, kako u pogledu javnog, tako i privatnog patrijarhata.

Kada pogledamo rezultate na pojedinačnim tvrdnjama koje grade skalu privatnog patrijarhata možemo uvideti da najveći stepen prihvatanja nose sledeće dve tvrdnje: „Predškolsko dete će verovatno trpeti ukoliko je majka zaposlena“ (70% žena iz seoskih područja i 49% žena iz urbanih područja) i „Ako je u braku samo

jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“ (70% žena iz seoskih naselja i 53% žena iz urbanih naselja). Prva tvrdnja ukazuje da nedostatak institucionalne podrške zaposlenim majkama i samim porodicama utiče na jačanje patrijarhalnih vrednosnih orijentacija. Dok druga tvrdnja govori o dubokoj ukorenjenosti stereotipa o rodnim ulogama u Srbiji generalno, a pogotovo u ruralnim oblastima.

Odgovori na sledeće dve izjave na skali javnog patrijarhata posebno su zanimljivi za ovu analizu: „Univerzitetsko obrazovanje je važnije za mladiće nego

Grafikon 39: Udeo ispitanika koji se slažu sa ponuđenim tvrdnjama koje grade skalu privatnog patrijarhata, prema polu i tipu naselja (u procentima)

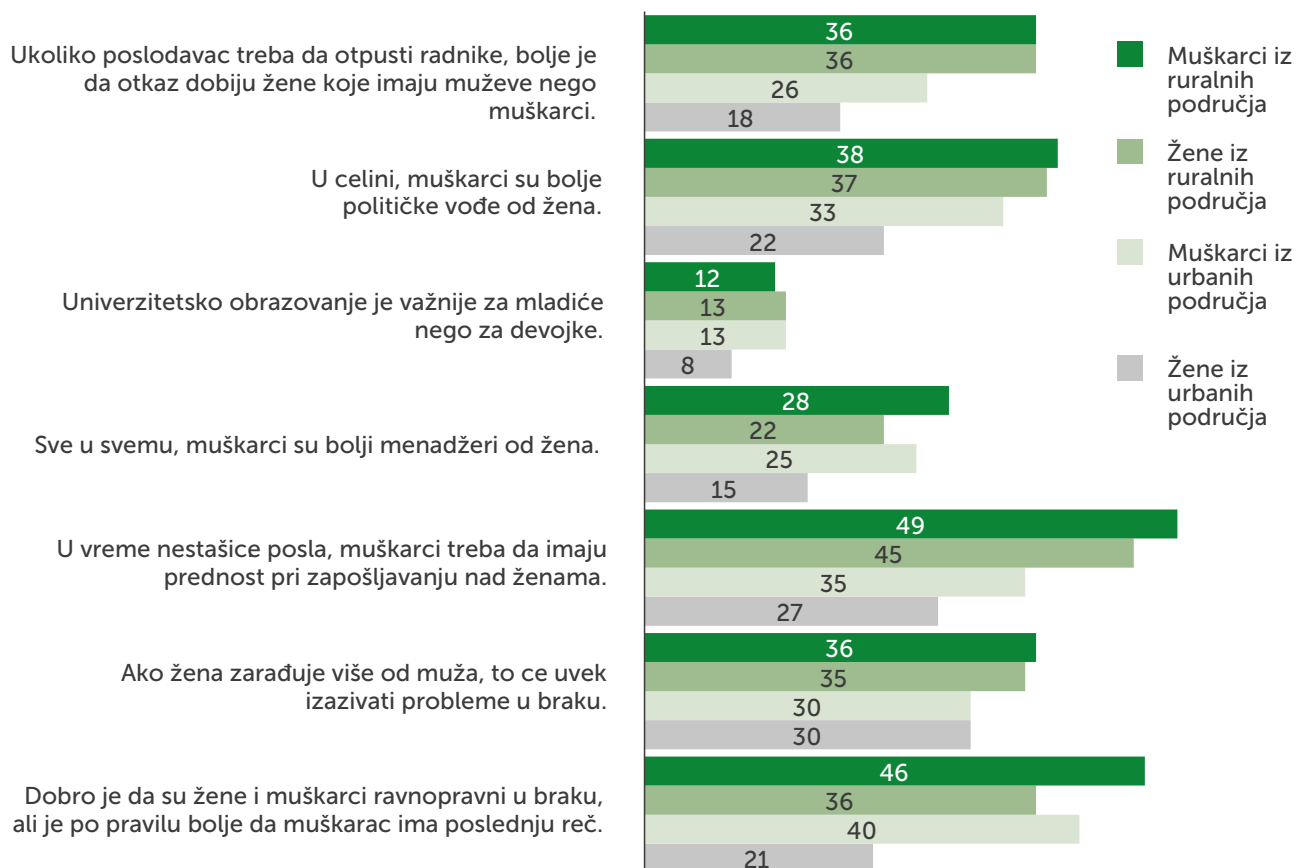

Izvor: ISI, Baza istraživanja društvene stratifikacije u Srbiji, 2018 (samostalna izračunavanja).

za mlade žene” i „U vreme nestašice posla, muškarci treba da imaju prednost pri zapošljavanju nad ženama”. Mali udeo ispitanika koji su se složili sa prvom izjavom pokazuje da postoji opšta saglasnost da obrazovanje treba da bude podjednako dostupno i ženama i muškarcima. Međutim, veliki udeo ispitanika koji su se složili sa drugom izjavom pokazuje da se tržište rada i dalje doživljava kao sfera kojom dominiraju muškarci.

Od svih izjava, ona s najrazličitijim odgovorima glasila je: „Dobro je što su žene i muškarci jednaki u braku, ali po pravilu je bolje da muškarci imaju poslednju reč”. Prikazana polarizacija u odnosu na pol pokazuje znatno manji udeo urbanih žena koje se slažu sa ovom izjavom. Štaviše, razlika u mišljenjima između urbanih i seoskih žena je veoma izražena, sa mnogo većim udelom seoskih žena koje se slažu sa ovom izjavom (Grafikon 40).

Grafikon 40: Udeo ispitanika koji se slažu sa ponuđenim tvrdnjama koje grade skalu javnog patrijarhata, prema polu i tipu naselja, 2018. godina (u procentima)

Izvor: ISI, Baza istraživanja društvene stratifikacije u Srbiji, 2018 (samostalna izračunavanja).

8. Politička i socijalna participacija

Ključni nalazi

- » Seoske žene imaju najnižu stopu članstva u političkim strankama među demografskim grupama: manja je verovatnoća da će se pridružiti nekoj političkoj stranci u poređenju sa muškarcima u ruralnim i urbanim oblastima i sa urbanim ženama.
- » Žene koje žive u ruralnoj Srbiji nisu direktno zastupljene u lokalnim telima koja donose odluke ili planiraju razvoj. One su nedovoljno zastupljene čak i na nivou saveta lokalne zajednice i imaju malo ili nimalo mogućnosti da se uključe u razvoj zajednice.
- » U poređenju sa ženama, muškarci imaju veću verovatnoću da budu uključeni u organizacije civilnog društva. Polne razlike u učešću u organizacijama civilnog društva manje su u ruralnim nego u urbanim sredinama.
- » Religijska udruženja su jedina sfera u kojoj je učešće seoskih žena veće od proseka.
- » Postoji mnogo lokalnih organizacija (grassroots organisations), posebno u vojvođanskom regionu, zbog njegove duge tradicije organizovanja među ženama. Poslednjih decenija se javlja porast u osnivanju lokalnih (grassroots) seoskih ženskih organizacija i u različitim regionima u Srbiji.
- » Ove organizacije imaju višestruke funkcije: da poboljšaju socijalni život seoskih žena; da povećaju uticaj žena na politike lokalnog razvoja; da podignu svest žena na selu o različitim pitanjima, kao što su ženska prava, zdravstvena prevencija i zaštita od nasilja nad ženama; da dovedu do ekonomskog osnaživanja. Takođe, ove organizacije imaju važne funkcije u samoj zajednici, od pružanja podrške ranjivim grupama do promocije razvoja u lokalnim zajednicama.

8.1. Učešće žena u političkom životu i zastupanje interesa žena iz ruralnih područja

Učešće žena u političkom životu započinje njihovim angažovanjem u političkim strankama i njima povezanim telima. Prema istraživanju društvene stratifikacije koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja (ISI) u 2018. godini, udeo pripadnosti seoskim ženskim strankama niži je od učešća žena koje žive u urbanim sredinama (6,8% prema 10,6%). S druge strane, i seoski i gradski muškarci su politički više angažovani. Tačnije, sa političkim strankama je povezano 11,6% muškaraca u urbanim područjima i 13,7% muškaraca u ruralnim područjima, od čega je 6% aktivnih članova. Posmatrajući konkretne oblike političkog učešća tokom poslednje tri godine (na primer, podnošenje peticija političarima ili vladinim zvaničnicima, potpisivanje apela/peticija i pridruživanje štrajku ili blokadi), primetno je da su stanovnici gradskih područja, kako muškarci tako i žene, znatno češće angažovani na ovaj način. Tako rezultati istraživanja pokazuju da je oko četvrtine stanovnika urbanih područja potpisalo neki apel ili peticiju (24,8% žena i 25,9% muškaraca), što je ujedno i najčešći oblik političke participacije. Ovaj procenat je znatno niži u ruralnoj Srbiji – 9,4% žena i 9,8% muškaraca. Kada posmatramo učešće u blokadi ili zauzimanju javnih prostora, primetan je ubedljivo najniži procenat participacije, bez obzira na pol ispitanika i tip naselja. Na ovaj način se u prethodne tri godine angažovalo 3,5% žena iz gradskih sredina i 1,5% žena sa sela, dok je udeo muškaraca zainteresovanih za ovaj vid političkog aktivizma nešto viši u gradskim naseljima (6,3%), u poređenju sa svega 0,8% u slučaju muškaraca sa sela.

Indeks rodne ravnopravnosti takođe meri političko učešće žena u domenu moći.¹⁰³ Politička moć obuhvata indikatore koji mere učešće žena u zakonodavnoj, izvršnoj i lokalnoj vlasti. Srbija je ostvarila najveći napredak u poddomenu političke moći, u poređenju sa svojim napretkom u drugim domenima i u poređenju sa rezultatima mnogih drugih zemalja u Evropi (SIPRU, 2018). Uspeh koji je postignut povezan je sa primenom zakonskih odredbi o minimalnoj kvoti od 30% (a od 2021. godine i 40%) za žene u Narodnoj skupštini Srbije i Skupštini AP Vojvodine. U zakonodavnoj vlasti, tj. u Narodnoj skupštini Srbije, žene čine 37,6% poslanika (Narodna skupština Republike Srbije, 2011).

Najveći pomak u uključivanju žena u političkoj sferi dogodio se u Skupštini AP Vojvodine u kojoj je u 2014. godini bilo 19% žena, a na poslednjim izborima taj udeo se povećao na 36% (SIPRU, 2018). Veće učešće žena u Skupštini AP Vojvodine prouzrokovan je uvođenjem zakonske regulative o obaveznom učešću 30% žena u tom predstavničkom telu. Takođe, uspeh u ovom poddomenu postignut je i zbog imenovanja žene na premijersko mesto u Vladi, kao i žena na najvišim položajima u Narodnoj skupštini i Narodnoj banci Srbije. Ipak, gledajući strukturu Vlade Srbije, odnosno Pokrajinske vlade, situacija je mnogo nepovoljnija: 22,7% članova nacionalnog kabineta su žene (5 od 27 članova)¹⁰⁴, dok udeo žena u kabinetu Vlade AP Vojvodine je samo 14,3% (dve žene od ukupno 14 članova).¹⁰⁵

Kada je u pitanju lokalna vlast, na nivou opština i gradova žene zauzimaju 31,2% odborničkih mesta, ali u čak 33% opština/gradova nije ispoštovana zakonska kvota. Međutim, kada se pogleda učešće žena na lokalnom nivou na pozicijama predsednica opština i gradonačelnica uočava se veliki rodni jaz, jer se samo 6,6% žena nalazi na tim pozicijama (RZS, 2017b). Dalje, žene čine samo 7,1% predsednika mesnih zajednica/saveta (Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, 2017).

Kada je reč o ženama na selu važno je napomenuti da one nisu direktno zastupljene u vlasti niti u telima koja se bave planiranjem razvoja (Beker i dr., 2017, str. 46). S obzirom na mali udeo žena u mesnim zajednicama, žene na ruralu teško da bi mogle unaprediti život u skladu sa svojim potrebama u zajednicama u kojima žive. Prema nalazima kvalitativne studije žena koje žive

u Zlatiborskom okrugu, patrijarhalne vrednosti tipične za seoske zajednice predstavljaju značajnu prepreku njihovom aktivnijem uključivanju u politički život (Beker i dr., 2017). Štaviše, barijere za politički angažman koje su identifikovale učesnice fokus grupa uključuju: odsustvo podrške porodice i zajednice; uvriježeno mišljenje u ruralnim područjima da je žensko mesto kod kuće; nepoštovanje ženskih mišljenja i predloga; i veliki kombinovani teret rada na gazdinstvu, kućnih poslova i brige o deci ili drugoj rodbini.

8.2. Učešće u organizacijama civilnog društva

Kada je u pitanju participacija stanovnika Srbije u organizacijama civilnog društva, primetne su značajne razlike u zavisnosti od vrste organizacije i tipa naselja (grad i selo). Rezultati istraživanja koje je Institut za sociološka istraživanja sproveo 2018. godine ukazuju da je učešće stanovnika ruralnih područja u svim organizacijama civilnog društva manje, u poređenju sa učešćem stanovnika iz gradskih područja. Jedini izuzetak je pripadnost organizacijama u okviru crkve ili nekim drugim verskim organizacijama (8,6% urbanih žena prema 11,2% seoskih žena). Ipak, samo 2,7% žena u gradu su aktivne članice verskih organizacija, dok je udeo žena sa sela u aktivnom članstvu dvostruko veći (5,3%).

Žene su ređe od muškaraca angažovane u organizacijama civilnog društva, ali treba napomenuti da su ove razlike izraženije u urbanim sredinama. Kod ispitanika sa sela nema značajnih rodni razlika u pogledu participacije u organizacijama. U umetničkim, obrazovnim ili sličnim organizacijama učestvovalo je 2,4% žena i 3,7% muškaraca, u radničkim sindikatima učestvovalo je 5,6% žena i 5,1% muškaraca, dok je u humanitarnim organizacijama učestvovalo 4,4% žena i 4,8% muškaraca. Najmanji udeo stanovnika, kako seoskih tako i gradskih područja, učestvovao je u organizacijama za zaštitu životne sredine: samo 1,2% žena iz ruralnih područja je učlanjeno u ove organizacije (svoga 0,6% njih su aktivne članice), dok je udeo muškaraca koji su učlanjeni nešto viši (2,4%).

Postoji mnogo lokalnih organizacija (grassroots) za žene na selu. Oni imaju dugu tradiciju u vojvođanskom regionu (Blagojević, 2008), a poslednjih decenija beleži se i rast broja ženskih organizacija u različitim regionima u Srbiji. Takve organizacije imaju višestruku namenu: da omoguće umrežavanje žena u slabo naseljenim oblastima, obogaćujući tako njihov društveni život; da olakšaju kolektivnu akciju kako bi žene mogle presudnije uticati na razvoj lokalne zajednice i stvaranje lokalnih politika; da organizuju aktivnosti koje podržavaju ekonomsko osnaživanje žena (na primer, obrazovanje

¹⁰³ Indeks rodne ravnopravnosti je alat kojim se meri rodna ravnopravnost u Evropskoj uniji na skali od 1 (potpuna nejednakost) do 100 (potpuna jednakost) u šest domena: znanje, rad, novac, zdravlje, vreme i moć; i dva satelitska domena: nasilje i ukrštanje nejednakosti (SIPRU, 2018, str. 6).

¹⁰⁴ Članovi Vlade Republike Srbije, preuzeto sa <https://www.srbija.gov.rs/sastav/177/sastav-vlade.php>.

¹⁰⁵ Pokrajinska vlada Republike Srbije, AP Vojvodina, preuzeto sa <http://www.vojvodina.gov.rs/hrvatski/clanovi.html>.

i obuka, događaji kao što su sajmovi, mentorstvo, poslovna podrška i povezivanje proizvođača sa tržištima); da povećaju svest žena o različitim pitanjima, kao što su seksualno i reproduktivno zdravlje, zdravstvena prevencija, zaštita od nasilja nad ženama i ženska prava u različitim oblastima; kao i da pruže važne socijalne usluge lokalnim seoskim zajednicama, poput podrške deci, siromašnim porodicama, starijim ljudima i različitim socijalno isključenim grupama. Jedan primer je Etno Mreža, krovno udruženje žena koje se bave tradicionalnim zanatima. Osnovana je u maju 2005. godine uz podršku USAID-a i prerasla je u vodeću krovnu organizaciju koja svojim članovima pruža obuku, pomoć i postavlja standarde u proizvodnji rukotvorina. Etno mreža se zalaže za ekonomsko i socijalno osnaživanje zanatskih proizvođača i sprovodi

mere kojima se tradicionalno nasleđe koristi kao važan element lokalnog razvoja i zapošljavanja. Rukotvorine koje brendira Etno mreža koriste Vladina protokolarna služba i druge državne institucije kao poslovni i diplomatski poklon (Etno mreža, 2020).

Postoje i druge važne ženske mreže, poput Mreže Žene protiv nasilja. Iako ovo nisu mreže ruralnih ženskih organizacija, ženske organizacije iz ruralnih područja mogu da učestvuju u njima, sa ciljem da doprinesu borbi protiv nasilja nad ženama i pruže bolju zaštitu različitim grupama žena, uključujući i seoske žene (Mreža Žene protiv nasilja, 2020). Postoji i Mreža romskih žena, koja povezuje različite romske ženske organizacije, uključujući one iz ruralnih područja (Mreža romskih žena, 2015).

9. Rodni aspekti klimatskih promena i upravljanja rizicima od nepogoda u kontekstu poljoprivrede i ruralnog razvoja

Ključni nalazi

- » Klimatske promene imaju nepovoljan uticaj na poljoprivredu, ruralna područja i ruralno stanovništvo. Prema nedavnim studijama, najjači uticaj imaće na biljnu proizvodnju, a indirektnije na stoku. Sa manjim posedima i manje imovine, žene imaju niže adaptivne kapacitete i ranjivije su na negativne uticaje klimatskih promena.
- » Iskustvo iz poplava 2014. godine potvrđuje nižu otpornost i spremnost žena da odgovore na takve vanredne situacije.
- » Srbija je ratifikovala Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama (UNFCCC) i Kjoto protokol. Tokom prošle decenije uloženi su napor da se razviju zakonski, institucionalni i politički okviri koji će omogućiti sprovođenje ovih međunarodnih obaveza.
- » Poslednjih godina, Srbija je postigla napredak u bavljenju rodni aspektima UNFCCC – imenovana je nacionalna kontakt osoba za rod i klimatske promene, finalizovan je Rodni akcioni plan i pokrenuto uvođenje rodni pitanja u izveštavanje.

Republika Srbija je ratifikovala Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama (UNFCCC) 2001. godine i od tada ulaže napore u uspostavljanju pravnog, institucionalnog i političkog okvira usmerenog

na ispunjavanje obaveza koje proizilaze iz Konvencije i Kjoto protokola. Jake poplave 2014. godine pokazale su potrebu za ambicioznijim odgovorima na klimatske promene u Srbiji. Težnje Srbije da postane članica EU važan je pokretač za akcije povezane sa klimatskim promenama. Klimatske promene su na nacionalnom nivou regulisane Zakonom o zaštiti vazduha, Zakonom o potvrđivanju Okvirne konvencije o klimatskim promenama i Zakonom o potvrđivanju Kjoto protokola uz UNFCCC. Vlada Srbije je 2010. godine usvojila Nacionalnu strategiju za uključivanje Republike Srbije u Mehanizam čistog razvoja Kjoto protokola za sektore upravljanja otpadom, poljoprivrede i šumarstva. Nacionalni savet za klimatske promene Vlada je osnovala 2014. godine (Murić, 2015). Drugi nacionalni utvrđeni doprinos (NDC) UNFCCC je u procesu revizije. Nacionalna kontakt osoba za rodne i klimatske promene imenovana je 2020. godine, na poslovima za klimatske pregovore, sprovođenje i nadgledanje (predstavnik Ministarstva zaštite životne sredine). Jedan od ključnih međunarodnih partnera koji podržava napredak Srbije u oblasti klimatskih promena je UNDP koji je razvio, između ostalog, rodno osetljiv okvir sa indikatorima za praćenje rodni aspekata klimatskih promena (Babović & Petrović, 2019). Međutim, sveobuhvatno praćenje rodni aspekata klimatskih promena još uvek nije sprovedeno.

Dugoročne klimatske promene kao i povećana učestalost ekstremnih vremenskih uslova, značajno utiču na svaki aspekt života. Međutim, dosadašnja

Tabela 24: Istorijska i buduća klimatska kretanja u Srbiji

Klimatski trendovi od 1960. godine uključuju:	Projekcije do 2050. godine uključuju:
<ul style="list-style-type: none"> » Prosečna godišnja temperatura porasla je za 0,15°C po deceniji od 1960. do 2015. » Prosečna godišnja količina padavina nije pokazala značajan trend od 1960. do 2015. godine. » Posledice suše porasle su u periodu 1990–2016. u odnosu na 1960–1989. godine. 	<ul style="list-style-type: none"> » Porast prosečne godišnje temperature od 1.5°C do 2.2°C. » Smanjenje prosečnih godišnjih padavina između 1,1 i 3,5%, sa najvećim smanjenjem u julu i avgustu. » Povećanje broja uzastopnih sušnih dana za 11 (na 18% godišnje). » Porast između 21 i 31 procenata ukupnih godišnjih padavina u danima ekstremnih kiša.

Izvor: USAID, 2017.

Istraživanja i analize ukazuju da iako klimatske promene utiču na sve, one ipak ostavljaju teže i dalekosežnije posledice na one društvene grupe koje su u nepovoljnijoj situaciji, izložene većim rizicima od siromaštva i sa manje resursa i kapaciteta da se adaptiraju na promenjene klimatske uslove ili saniraju posledice prirodnih nepogoda kojima su izloženi. Zbog veće izloženosti riziku od siromaštva i slabije dostupnosti resursa koji su važni za adaptaciju, žene uopšte, a posebno žene na selu, ranjivije su na negativne uticaje klimatskih promena, posebno kada njihov život zavisi od upotrebe prirodnih resursa, kao što je slučaj sa poljoprivredom. Pored toga, žene su uglavnom isključene iz procesa donošenja odluka, što znači da imaju manje uticaja na politike kojima se nastoje predupređiti klimatske promene i povećati mogućnosti stanovništva da se na njih uspešno adaptiraju.

Srbiju odlikuje umereno kontinentalna klima, a longitudinalni podaci o klimatskim i meteorološkim pojavama, ukazuju da se promene odvijaju pre svega u porastu temperature, ali i u promenama u režimu, intenzitetu i raspodeli padavina, pri čemu su veće učestalosti ekstremnih vremenskih događaja i perioda u kojima dolazi do ekstremnih klimatskih uslova. Tokom proteklih nekoliko decenija u Srbiji je primetna veća učestalost prirodnih katastrofa, koje se, uz ostale faktore, vezuju i za uticaj klimatskih promena. Podaci ukazuju da je u Srbiji od 1980. do 1990. godine registrovano 2 000 pojava prirodnih katastrofa, dok je 1990-ih zabeleženo 2 800 ovakvih događaja (Kovačević i dr., 2012; Anđelković & Kovač, 2016). Ovi trendovi su se nastavili tokom poslednje dve decenije – intenzitet i učestalost ekstremnih vremenskih pojava rastu i njihovi efekti su sve intenzivniji. Projekcije klimatskih promena ukazuju na to da se Srbija i zapadni Balkan suočavaju sa velikom verovatnoćom da će se i u budućnosti nastaviti trend porasta temperature, praćen sve češćim i dužim periodima suše i učestalijim požarima (FAO, 2020b).

Poplave velikih reka (Dunav, Sava, Morava) i bujične poplave spadaju u najčešće i najopasnije posledice klimatskih promena. Procenjuje se da potencijalno poplavno područje u Srbiji obuhvata oko 1,57 miliona hektara, od čega je 30% čini poljoprivredno zemljište (Vlada Republike Srbije, 2014). Tokom poslednjih nekoliko decenija, velike poplave pogodile su Srbiju u 1999, 2002, 2005, 2006. i 2014. godini. Većina ovih poplava dogodila se tokom vegetacionog perioda (april–jun), prouzrokujući ozbiljne poljoprivredne gubitke. Štaviše, niz faktora je pokazao da su žene bile u nepovoljnijem položaju tokom poplava. Na primer, muškarci koji su služili vojsku imali su prednost jer su imali osnovnu obuku za reagovanje u vanrednim situacijama, spasavanje i evakuaciju. Pored toga, tokom neposredne opasnosti muškarci su bili u prednosti jer su posedovali čamce i osnovno znanje o postupcima odbrane i spasavanja (posebno stariji muškarci).

U poslednjoj deceniji efekti klimatskih promena primećuju se u povećanoj učestalosti i ozbiljnosti suša, a studije ukazuju da su ekstremne temperature i suše prouzrokovale najteže ekonomske gubitke, posebno u poljoprivredi, energetici i vodoprivredi (Kovačević i dr., 2012). Iznadprosečne temperature praćene sušom pogodile su Srbiju u 2003, 2007, 2012, 2015. i 2017. godini. Dalje, suše u 2012. i 2017. godine bile su među najsušnijim godinama ikada zabeleženim, sa ekstremno niskim količinama padavina, koje su snažno uticale na poljoprivredne prinose. Tokom 2012. godine, više od 50 dana zaredom, temperature su prelazile 35°C, što je rezultiralo gubitkom prinosa na više od milion hektara i procenjenom štetom od preko 130 miliona EUR.

Studija o uticaju klimatskih promena na poljoprivredu otkrila je da će klimatski promene više ili manje uticati na sve segmente poljoprivredne proizvodnje. Najveći uticaj biće na biljnu proizvodnju zbog trajanja ciklusa rasta, koji mogu trajati nekoliko meseci, pola godine, nekoliko sezona, nekoliko godina ili nekoliko decenija. Moguć je i direktan uticaj na stočarsku proizvodnju, poput efekata ekstremnih vrućina i nedostatka vode

i hrane, ali prema studiji efekti su češće indirektni, na primer, neuhranjenost, loš kvalitet vode i nepovoljni uslovi uzgoja. Štetni uticaji na biljnu i stočarsku proizvodnju imaće uticaja i na proizvodnju hrane, što će rezultirati nepravilnostima u lancu snabdevanja sirovinama za prehrambenu industriju (Stričević i dr., 2019).

Ove promene utiču na ekonomski i socijalni položaj stanovništva koje svoju egzistenciju oslanja na prirodne resurse i poljoprivredu. Iako su uglavnom muškarci nosioci poljoprivrednih gazdinstava i poljoprivredne proizvodnje, žene su češće nosioci malih poljoprivrednih gazdinstava (Bogdanov & Babović, 2019), koja su posebno ranjiva na klimatske promene. Kao što je diskutovano u poglavlju 4, žene čine 22,3% učešća u ukupnom broju malih vlasnika sa 1–2 ha korišćenog poljoprivrednog zemljišta (KPZ) i samo 8,8% u ukupnom broju gazdinstava sa više od 50 ha (ibid.). Slično je i kada se veličina gazdinstva meri ekonomskim parametrima. Među nosiocima gazdinstva veličine do 2000 evra ima 23,4% žena, dok ih je samo 3,3% među nosiocima gazdinstava vrednosti od 500000 – 750000 evra (ibid.).

Treba imati na umu, kao što je prikazano u poglavlju 4, da su žene vlasnice gazdinstava i članice porodične radne snage koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom na ovim imanjima uglavnom starije žene, što je važno za razumevanje nivoa otpornosti na iznenadne uticaje ekstremnih klimatskih događaja. Podaci istraživanja o prihodima i nejednakostima ukazuju da su starije žene koje žive u ruralnim područjima i starije žene u jednočlanim domaćinstvima u većem riziku od siromaštva, što ograničava njihove kapacitete za prilagođavanje na klimatske promene (Babović i dr., 2018).

Studija o socio-ekonomskom uticaju klimatskih promena ustanovila je da će glavni uticaji klimatskih promena na seosko stanovništvo uključivati smanjenje poljoprivrednih prihoda i povećanje zdravstvenih rizika zbog manje dostupnosti vode i manje dostupnosti zdravstvenih usluga (Božanić & Mitrović, 2019). Poljoprivredni proizvođači sa minimalnom imovinom

(kategorija u kojoj je koncentrisano mnogo žena) su najugroženiji jer je veća verovatnoća da će se u potpunosti oslanjati na poljoprivrednu proizvodnju i prirodne resurse. Klimatske promene će takođe imati uticaja na sezonske radnike u poljoprivredi. Vrućine će negativno uticati na zdravlje ljudi, posebno na zdravlje starije populacije (koja uključuje mnoge seoske žene koje rade u poljoprivredi) i radnika koji obavljaju aktivnosti na otvorenom prostoru. Još jedan potencijalni uticaj biće gubitak radnih mesta u određenim sektorima usled smanjenja emisija gasova staklene bašte kao rezultat smanjene upotrebe fosilnih goriva, što će opet uticati na poljoprivredu. Povećanje cena energije takođe bi nesrazmerno uticalo na pripadnike ruralnog stanovništva sa nižim prihodima (ibid.).

Istovremeno, kao što je istaknuto u Poglavlju 8, žene generalno, a posebno žene iz ruralnih područja, nisu adekvatno uključene u proces političkog odlučivanja. To se odnosi i na oblast klimatskih promena. Kako su pokazala istraživanja, isključenost žena iz odlučivanja u lokalnoj vlasti dovela je do niza problema u zajednicama pogođenim poplavama 2014. godine (Bačanović, 2014). Konkretno, žene sa decom bile su u većem riziku od žena sa muškim članovima domaćinstva. Porodice bez odraslih muških članova bile su mnogo više zavisne i od organizovane pomoći i od neformalne podrške komšija, rođaka i prijatelja. Muškarci su se više bavili aktivnostima zaštite od poplava i imali su više informacija, dok je veći broj žena tokom poplava ostao sam sa decom (ibid.). Tokom perioda oporavka od poplava, lokalne zajednice su razvile planove za vanredne situacije i oporavak. Međutim, nije bilo procene da li su i kako su rodne preporuke ugrađene u ove planove. Uz podršku OEBS-a, izvršena je procena hitnog odgovora na pandemiju COVID-19 i uloge ovih hitnih i DRR planova, ali rezultati još uvek nisu dostupni, jer je projekat još uvek u početnoj fazi.

U toku je finalizacija rodno akcionog plana za UNFCCC za Srbiju i inicirani su prvi koraci za integraciju rodne ravnopravnosti u izveštavanje UNFCCC. Razvijen je okvir monitoringa, sa ugrađenim rodno osetljivim indikatorima ublažavanja i prilagođavanja.

10. Uticaj pandemije COVID-19 na rodnu ravnopravnost i položaj žena u ruralnim područjima

Ključni zaključci

- » Pandemija COVID-19 i povezani socio-ekonomski pritisci pokazali su da se ranjivost žena koje žive u ruralnim sredinama povećavaju u vreme krize.
- » Žene iz ruralnih krajeva zaposlene u nepoljoprivrednim sektorima najviše su pogođene gubitkom posla, u poređenju sa ženama u urbanim krajevima i muškarcima iz ruralnih i urbanih sredina.
- » Tokom pandemije, žene iz ruralnih sredina su više nego muškarci bile primorane da ostave svoje poslove kako bi se starale o deci koja su ostala kod kuće.
- » Pandemija je značajno uticala na aktivnosti žena zaposlenih u sektoru poljoprivrede. Polovina žena nije mogla da prodaje svoje proizvode iz različitih razloga, uključujući sledeće: zatvaranje pijaca; faktora koji utiču na kupovinu poljoprivrednih proizvoda; prekid lanca snabdevanja; nedostatak odgovarajućeg transporta.
- » One koje nisu zavisile od države i pijace, već od sopstvenih kontakata/kupaca bile su u boljem položaju i pandemija je imala manji uticaj na ovu grupu.
- » Neke žene su uspele da pronađu inovativna rešenja za izazove koji se odnose na distribuciju i promovisanje proizvoda.

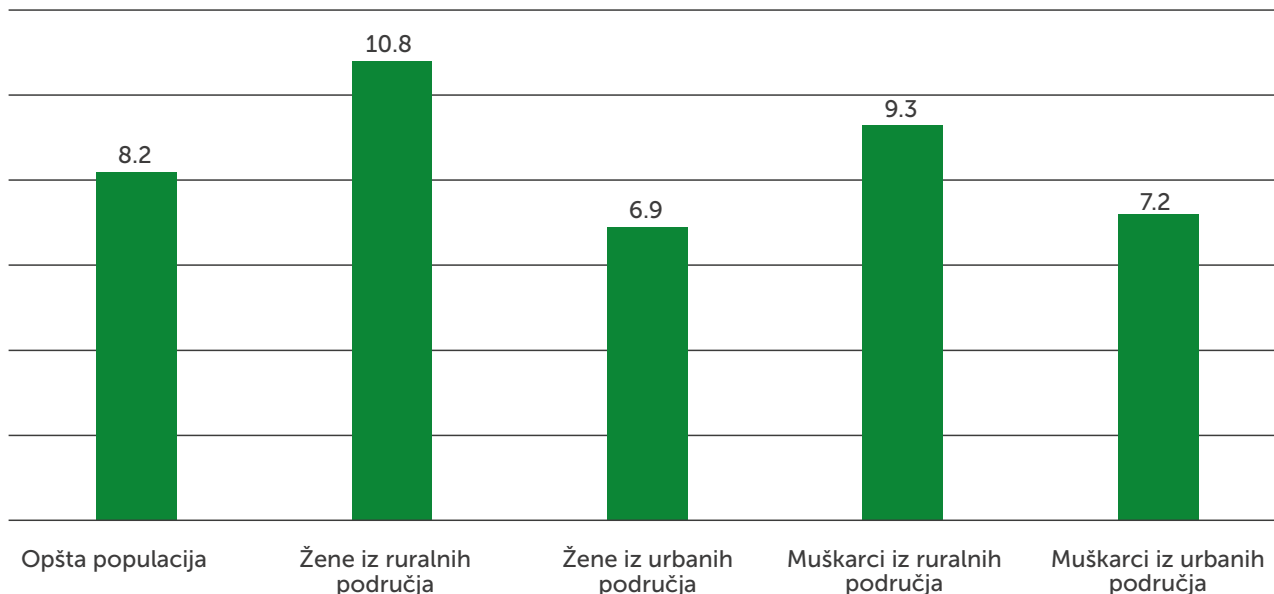
- » Direktna finansijska podrška predstavlja tip podrške koji većina žena vidi kao potreban za oporavak od krize.

Pandemija COVID-19 imala je značajan uticaj na položaj žena koje žive u ruralnim područjima, naročito na one koje učestvuju u poljoprivrednim aktivnostima. Dva istraživačka projekta koja je sprovedla SeConS – grupa za razvojnu inicijativu¹⁰⁶ pokazala su da u vreme krize rodne nejednakosti u ruralnim sredinama postaju izraženije, a žene koje žive u ovim krajevima postaju ranjivije.

Žene u ruralnim sredinama koje nisu učestvovala u poljoprivrednim aktivnostima i koje su bile zaposlene u drugim sektorima pre krize (pre februara 2020. godine) našle su se u nepovoljnijem položaju nego žene iz urbanih područja i muškarci iz bilo kog tipa naselja (ruralnog ili urbanog). Iako je ruralna populacija generalno suočena sa većim rizikom od gubitka posla nego urbana populacija, stopa onih koji nisu bili

¹⁰⁶ Od aprila do juna 2020. godine, SeConS je sprovedla sveobuhvatno istraživanje koje je uključivalo dve faze. Prva faza obuhvatala je anketu sprovedenu na uzorku od 1603 ispitanika, uključujući 305 žena iz ruralnih krajeva koje nisu učestvovala u poljoprivrednim aktivnostima tokom februara 2020. godine (pre pandemije). Tokom druge faze, SeConS sprovedla je istraživanje koje se sastojalo od dve komponente – ankete u kojoj je učestvovalo 80 žena zaposlenih u sektoru poljoprivrede i 10 intervjua sa ispitanicima iz iste ciljane grupe. Oba istraživačka projekta sprovedena su u saradnji sa UN Women, u okviru projekta „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“, uz podršku Evropske komisije (videti SeConS, 2020b).

Grafikon 41: Procenat žena i muškaraca koji su ostali bez posla (svi zaposleni, uključujući neformalno zaposlene i samozaposlene) od marta do aprila 2020. godine

Izvor: SeConS, 2020a

zaposleni u aprilu 2020. godine bila je najveća među ženama iz ruralnih krajeva (Grafikon 41).

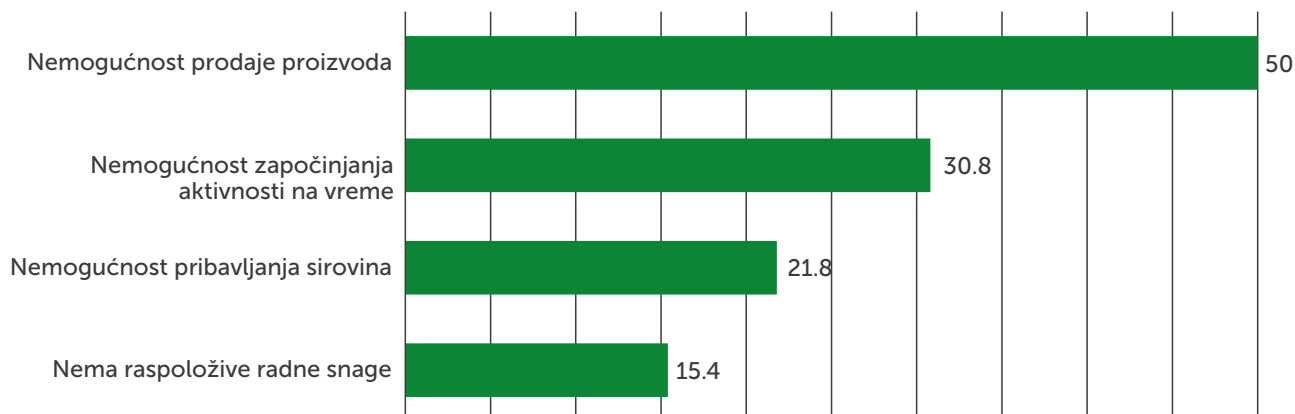
Odluke kompanija da prekinu poslovanje predstavljaju ključni uzrok gubitka posla među svim kategorijama zaposlenih i samozaposlenih radnika, uključujući i žene iz ruralnih područja.

Međutim, istek ugovora i nemogućnost odlaska na posao zbog nege dece predstavljaju najčešće uzroke koje žene iz ruralnih krajeva navode kao razlog za gubitak ili napuštanje posla u poređenju sa ženama iz urbanih krajeva. Za razliku od muškaraca iz ruralnih područja, veći broj žena iz ruralnih područja bio je primoran da napusti posao radi staranja o deci koja su ostajala kod kuće po ceo dan (24,2% žena i 9,7%

muškaraca iz ruralnih područja napustilo je svoje poslove iz ovog razloga).

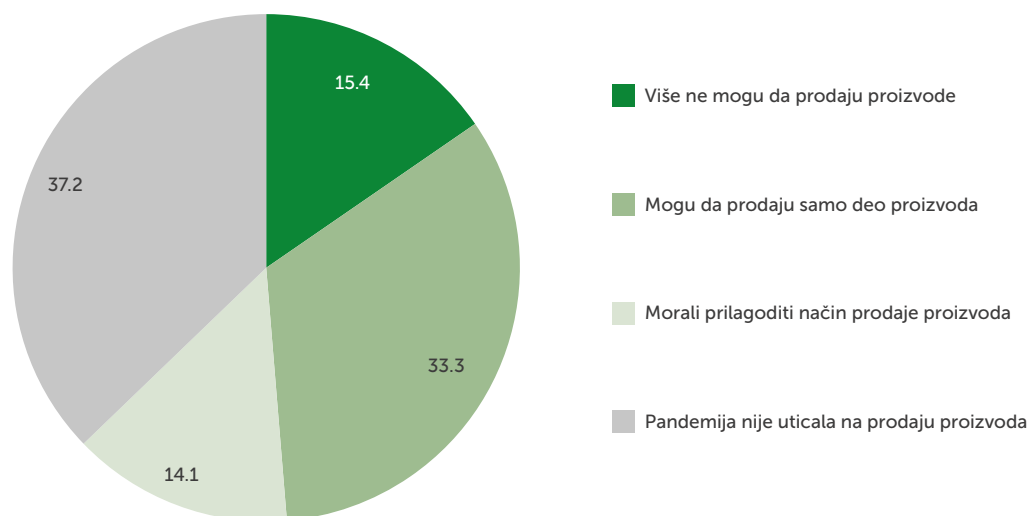
Pandemija je imala značajan uticaj na aktivnosti žena iz ruralnih područja koje se bave poljoprivredom. Kako je prikazano na Grafikonu 42, polovina žena iz ove grupe nije mogla da prodaje svoje proizvode iz različitih razloga, uključujući sledeće: zatvaranje pijaca; faktora koji utiču na kupovinu poljoprivrednih proizvoda; prekid lanca snabdevanja; nedostatak odgovarajućeg transporta. Pored toga, preko 30% žena iz ove kategorije nije moglo blagovremeno da započne određene aktivnosti, dok preko petine žena nije uspeo da nabavi neophodne sirovine. Manjak raspoložive radne snage takođe je predstavljao problem sa kojim se suočilo 15% žena u uzorku ispitanika.

Grafikon 42: Kako su pandemija i vanredno stanje uticali na poljoprivredne aktivnosti žena, u procentima (moguće više odgovora)

Izvor: SeConS, 2020b

Grafikon 43: Kako su pandemija i vanredno stanje uticali na prodaju proizvoda žena koje učestvuju u poljoprivrednoj proizvodnji (u procentima)

Izvor: SeConS, 2020b

Podaci takođe pokazuju da je pre pandemije skoro 60% žena koristilo svoje lične kontakte kao kanal za prodaju proizvoda, dok je svega 2,6% koristilo internet i društvene mreže u ovu svrhu. Jasno je da je pandemija COVID-19 donela značajne promene poslovnih strategija žena koje učestvuju u poljoprivrednim aktivnostima – morale su da pretrpe prilagođavanja, a u nekim slučajevima i radikalne promene. One koje nisu zavisile od države i pijace, već od sopstvenih kontakata/kupaca bile su u boljem položaju i pandemija je imala manji uticaj na ovu grupu.

Analiza odgovora žena koje učestvuju u poljoprivrednoj proizvodnji, a koje su učestvovala u istraživanju koje je sproveo SeConS, pokazuje da je skoro dve petine žena izjavilo da pandemija nije uticala na prodaju proizvoda. Ipak, preko 60% ispitanica izjavilo je da je pandemija COVID-19 donela neke promene. Oko 37% izjavilo je da se ništa nije promenilo kao posledica pandemije i zabrane kretanja, dok je oko 15% izjavilo da nisu mogli da prodaju svoje proizvode. Pored toga, 33% moglo je da prodaje samo deo svojih proizvoda, dok je 14% uspevalo da proda svoje proizvode zahvaljujući promeni načina prodaje proizvoda. Žene koje su imale već razvijenu mrežu kupaca kojima su imale direktan pristup bile su manje pogođene merama zabrane kretanja u poređenju sa onima koje su se oslanjale na udaljena tržišta.

Iako su neke žene uspele da stave situaciju pod kontrolu i nastave svoju redovnu proizvodnju, mnogim ženama bila je potrebna podrška kako bi sačuvale svoje poslovanje. Ključne mere podrške poljoprivredi obezbedila je Vlada Republike Srbije kroz finansijsku

podršku poljoprivrednim gazdinstvima¹⁰⁷ i usaglašavanje procedura za odobravanje pozajmica onima koji ispunjavaju određene uslove.¹⁰⁸ Podaci prikupljeni tokom istraživanja pokazuju da žene u poljoprivredi smatraju direktnu finansijsku podršku najefikasnijom merom podrške. Skoro polovina žena (45,8%) iz uzorka izjavila je da im je ova određena mera u nekoj meri pomogla da se oporave od ove krize, dok je skoro 14% žena izjavilo da im je ova mera bila izuzetno korisna, 11,9% je izjavilo da nije bila korisna, dok 28,8% nije moglo da da procenu ove mere. Uticaji druge mere nisu bili merljivi u vreme sprovođenja istraživanja, zbog čega je polovina žena izjavila da ne može da oceni da li su usklađene procedure za dobijanje pozajmice predstavljale efikasnu meru. Međutim, ova mera je među ženama koje su ocenile uticaj mere ocenjena kao pretežno pozitivna.

Žene obuhvaćene brзом procenom imale su priliku da navedu šta smatraju korisnim u cilju održavanja ili oporavka njihove poljoprivredne proizvodnje/poslovanja nakon krize. Zanimljivo je da je jedna trećina žena izjavila da im nije potrebna nikakva podrška. Sa druge strane, jedna trećina žena je izjavila da ima potrebu za dodatnom finansijskom podrškom i subvencijama, dok je više od petine žena izjavilo da bi im povećanje cene proizvoda pomoglo.

¹⁰⁷ Isplata finansijske pomoći poljoprivrednicima u određenim sektorima iznosila je ukupno 10,6 miliona dolara. Ove isplate su uključivale sledeće: 1) 25 dinara po m² upisane površine pod gajenjem povrća u zaštićenom prostoru, a najviše 90.000 dinara; 2) 3.000 dinara po grlu krave, a najviše 30.000 dinara; 3) 500 dinara po grlu ovce ili koze, a najviše 20.000 dinara; i 4) 800 dinara po košnici pčela, a najviše 20.000 dinara.

¹⁰⁸ Dostupne su subvencije za deo kamate na zajam; kada je reč o ulaganjima u poljoprivredne sirovine, mašine i opremu – pravo na podršku imaju u uzgajivači useva i uzgajivači životinja.

11. Preporuke

Oblast politike	Preporuke	Odgovorne zainteresovane strane
Politike	Potrebno je pristupiti izradi Strategije za rodnu ravnopravnost sa odgovarajućim akcionim planom za period 2021–2025. godina, koji bi sadržao sistematske mere za unapređivanje položaja žena sa sela. Mere koje su predviđene aktuelnom Strategijom za rodnu ravnopravnost 2016–2020, kako je pokazala evaluacija ove strategije, nisu efektivno sprovedene. Zato bi bilo potrebno u narednom strateškom ciklusu revidirati mere u skladu sa nalazima evaluacije, i više napora usmeriti na njihovo efektivno sprovođenje.	Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog
	Za kreiranje efikasne politike ruralnog razvoja zasnovane na dokazima neophodan preduslov je objektivna evaluacija mera podrške ruralnom razvoju kojima su predviđene posebne povlastice za žene. U tom smislu, potrebno je sprovesti objektivnu analizu efekata i to prema tipovima podsticaja, visini podrške koje su primile žene korisnice i prema tipovima podsticaja zavisno od veličine gazdinstva i regiona.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; pomoć bi mogle pružiti FAO i UN Women
	Budući da u Srbiji nema validnih izvora koji bi nedvosmisleno ukazali na prepreke i ograničenja sa kojima se susreću žene koje apliciraju za budžetske podsticaje za poljoprivredu i ruralni razvoj, važno je sprovesti dubinska istraživanja na uzorcima žena koje su koristile podsticaje, kao i onih koje u tome nisu uspele, kako bi njihova iskustva poslužila kao vodič u kreiranju mera podrške za naredni programski period. Ovi uvidi će pomoći u poboljšanju prenosa znanja i informacija o dostupnoj podršci i uspostavljanju novih modela diseminacije i mobilizacije žena na selu, posebno onih koje su nosioci gazdinstava.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; pomoć bi mogle pružiti FAO i UN Women
	Kapaciteti jedinice lokalne samouprave moraju se ojačati, kako bi lokalni programi i podsticaji iz lokalnih budžeta za poljoprivredu bili bolje prilagođeni realnim potrebama i mogućnostima lokalnih žena i njihovih biznisa.	Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Stalna konferencija gradova i opština
	Preispitati opravdanost i efekte postojećeg sistema podrške ženama nosiocima gazdinstava (dodatni bodovi u rangiranju zahteva za podsticaje, niže kamatne stope na kredite i dodatni bodovi za LEADER-like podršku), posebno u odnosu na mogućnost uvođenja posebnih mera bolje prilagođenih određenim tipovima ženskih poljoprivrednih biznisa. Statistički podaci ukazuju da žene nosioci češće biraju specijalizaciju u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji, što implicira da bi trebalo razmotriti, fleksibilnije mere („flat rate“ plaćanja), sa fleksibilnijim opcijama u pogledu zahteva i namene sredstava.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; pomoć bi mogle pružiti FAO i UN Women
	Sve vrste evidencija o korisnicima podsticaja moraju se unaprediti i staviti na raspolaganje analitičarima, kako bi se pratile razlike i promene u profilima korisnika, tipovima gazdinstava i njihovim kapacitetima i preferencijama.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
Zapošljavanje	Potrebno je podsticati obrazovanje i zapošljavanje mladih žena iz ruralnih područja u netradicionalnim oblastima koje nude bolje mogućnosti zapošljavanja, mogućnosti rada na daljinu (poput IKT) i potencijala za kombinovanje nepoljoprivrednih i poljoprivrednih ekonomskih aktivnosti.	Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja; Nacionalna služba za zapošljavanje; Nacionalna agencija za regionalni razvoj; Donatori

Zapošljavanje	Potrebno je razviti nove i ojačati postojeće sisteme za prenošenje informacija, znanja i širenja dobrih praksi; proširiti i inovirati spektar njihovih usluga i prilagoditi ga potrebama i mogućnostima žena u ruralnim područjima da ih usvoje.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Nacionalna agencija za regionalni razvoj; Donatori
	Podržavati inicijative koje doprinose uključivanju žena u tržišne lance, i to ne samo za proizvode prerađene na gazdinstvu. Imajući u vidu da su žene češće nosioci malih gazdinstava i da je često reč o starijim licima, te da svoju poslovnu strategiju zasnivaju na specijalizaciji u primarnoj proizvodnji, svi vidovi podrške za razvoj kratkih lanaca snabdevanja i rast konkurentnosti na lokalnim tržištima mogu biti od posebne koristi za žene.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Nacionalna agencija za regionalni razvoj; FAO
	Potrebno je podsticati lokalne donosioce odluka da promovišu samozapošljavanje i preduzetništvo za žene na selu kroz mere subvencija i mentorsku podršku organizacija civilnog društva u istraživanju poslovnih ideja.	Lokalne samouprave; Stalna konferencija gradova i opština; Nacionalna agencija za regionalni razvoj; FAO; UN Women; UNOPS
	Potrebno je zagovarati i dizajnirati mere koje bi osnaživale žene da osnuju nezavisna gazdinstva ili poljoprivredne zadruge.	Zadružni savez Srbije, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; FAO; UN Women
Pristup resursima	Sprovoditi kontinuirane kampanje usmerene na promenu tradicionalne prakse nasleđivanja i promovisati vlasništvo žena nad zemljom i drugim ključnim dobrima važnim za poljoprivredu i egzistenciju na selu.	Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog; UN Women; Ženske organizacije civilnog društva
	U rodne statistike o vlasništvu nad nepokretnostima treba uvrstiti i raspodelu vlasništva u odnosu na rod i tip naselja (gradski/seoski).	Republički geodetski zavod; Republički zavod za statistiku
	Ispitati koliki je udeo žena koje su se tokom poslednje godine odrekle vlasništva prilikom automatskog upisa u imovine u katastar, razvrstano prema tipu naselja, u odnosu na ukupan broj slučajeva u kojima je registrovana kao zajednička imovina supružnika.	Republički geodetski zavod; Organizacije civilnog društva
	Promovisati rodno ravnopravniju raspodelu vozačkih dozvola i vlasništva nad automobilima kroz subvencije za sticanje vozačkih dozvola (imajući u vidu da su škole za vožnju skupe, posebno za žene iz seoskih područja koje imaju ograničen pristup dohotku i novcu u domaćinstvu), kao i subvencionisanim kreditima za automobile.	Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost
	Poboljšati usluge javnog prevoza u seoskim područjima (veću frekventnost, raspored vožnje, bolju povezanost, pristupačnije cene) vodeći računa o potrebama žena kao većinskim korisnicama javnog prevoza u ruralnoj Srbiji.	Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture
	Organizovati obuke za upotrebu računara i korišćenja interneta za žene u ruralnim područjima, kako bi povećali njihovu digitalnu pismenost i kapacitete za korišćenje digitalnih tehnologija u pristupanju tržištima, pronalaženju zaposlenja i povezivanju sa drugim preduzećima ili ženskim organizacijama.	Ženske organizacije civilnog društva; UN Women; FAO
	Omogućiti infrastrukturu za pristup internetu u ruralnim područjima.	Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija
	U bankarskom sektoru zagovarati kreiranje finansijskih usluga koje su prilagođene potrebama seoskih žena (npr. mikro krediti za sa posebnim kamatnim stopama za seoske žene).	Komercijalne banke
Obrazovanje	Potrebno je sprovesti istraživanje o digitalnoj pismenosti, imajući u vidu polnu strukturu, kao i tip naselja u kome ljudi žive (grad i selo). Na taj način bi se otkrilo da li i u ruralnim i u urbanim naseljima dolazi do pozitivnih promena u pogledu ovladavanja digitalnim veštinama. Sadašnje istraživanje o upotrebi IKT ne prikazuje nalaze po polu i mestu stanovanja, a nedostaju i podaci o digitalnoj pismenosti za ukupno stanovništvo.	Republički zavod za statistiku; Istraživačke nevladine organizacije; FAO; UN Women; UNDP; UNOPS

Obrazovanje	Kreirati dodatne mere podrške kojima bi se povećala uključenost romske dece iz ruralnih sredina u obrazovni sistem, od najranijeg uzrasta.	Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja; Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; SIPRU
	Potrebno je sprovesti obuhvatno istraživanje o uključenosti u obrazovni sistem dece sa razvojnim poteškoćama koja žive u ruralnim sredinama, kao i o efektima koje inkluzivno obrazovanje ima na decu iz ruralnih sredina koja su njime obuhvaćena, uzimajući u obzir i rodne razlike.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; SIPRU; Ženske organizacije civilnog društva; Organizacije civilnog društva osoba sa invaliditetom; Donatori
	Kako bi se rodna segregacija u pogledu odabira zanimanja u seoskim sredinama smanjila, potrebno je da obrazovne ustanove iniciraju ili da se uključe u aktivnosti koje za cilj imaju otklanjanje rodni stereotipa i promovisanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce prilikom odabira zanimanja. Na primer, škole u seoskim sredinama bi mogle da organizuju tribine ili druge vrste skupova na kojima bi se devojčice iz ruralnih sredina susrele sa ženama koje su uspešne u zanimanjima koja ne pripadaju tradicionalno „ženskim“ oblastima.	Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Ženske organizacije civilnog društva; UN Women
Socijalna zaštita	Potrebna je izmena zakonske regulative radi povećanja poreske osnovice u cilju povećanja iznosa minimalnih poljoprivrednih penzija.	Ministarstvo finansija; Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja
	Potrebno je kontinuirano praćenje pružanja usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou, radi obezbeđivanja adekvatnih podataka za budući razvitak usluga socijalne zaštite u ruralnim oblastima. U cilju efikasnijeg razvoja i pravilnog usmeravanja usluga socijalne zaštite, potrebno je voditi rodno senzitivnu statistiku, i samim tim buduće planiranje usluga uskladiti sa specifičnim potrebama žena i muškaraca.	Republički zavod za socijalnu zaštitu; Organizacije civilnog društva
	Omogućiti veću dostupnost usluga socijalne zaštite, pronalaženjem održivih oblika finansiranja usluga u zajednici, kao i delimičnom institucionalizacijom i licenciranjem pružaoaca usluga na lokalnom nivou (kao što su organizacije civilnog društva i udruženja), koji bi samim tim bili i teritorijalno dostupniji stanovnicima ruralnih područja. U skladu sa tim, potrebno je promovisati pružaoce socijalnih usluga na lokalnom nivou, u cilju smanjenja obaveza žena koje potpadaju pod neplaćeni kućni rad, kao što je briga o starim i nepokretnim licima.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; Lokalne samouprave; Organizacije civilnog društva; Stalna konferencija gradova i opština; SIPRU
	Potrebno je kontinuirano praćenje stanja o socijalnoj isključenosti i siromaštvu na selu kao deo redovnog praćenja, koje bi omogućilo adekvatan pregled stanja socijalnih potreba i dostupnosti socijalnih usluga seoskog stanovništva. U tom smislu, potrebno je uspostaviti efikasnu saradnju između ministarstva koje se bavi socijalnom zaštitom i dela ministarstva poljoprivrede koji se bavi ruralnim razvojem, kako bi se razvijali zajednički programi i mere.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Lokalne samouprave; Organizacije civilnog društva; Stalna konferencija gradova i opština; SIPRU; Republički zavod za statistiku
Neophodno je kontinuirano pratiti stanje u oblasti dečjeg rada, a naročito dečjeg rada u poljoprivredi, kako bi se prikupili podaci koji bi omogućili da se kreiraju odgovarajuće politike i mere za prevenciju zloupotrebe dečjeg rada. U skladu sa tim, bilo bi značajno da se na godišnjem nivou sprovodi istraživanje dečjeg rada, uključujući dečji rad u poljoprivredi, na reprezentativnom uzorku koji bi, u skladu sa definicijom Međunarodne organizacije rada, obuhvatio decu od 5 do 17 godina starosti. Takvo istraživanje bi omogućilo da se dođe do precizne stope učešća zloupotrebe dečjeg rada u sektoru poljoprivrede i da se stanje prati iz godine u godinu. Veoma je važno da istraživanje identifikuje sve uzroke eksploatacije dečijeg rada, kao i potencijalni uticaj na razvoj dece i rodne dimenzije dečijeg rada.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; Republički zavod za statistiku; Organizacije civilnog društva; Međunarodna organizacija rada	

Zdravlje	Omogućiti kontinuirano praćenje zdravstvenog stanja i dostupnost zdravstvenoj zaštiti prema tipu naselja na nacionalnom nivou, u cilju uporedivosti podataka i kreiranja odgovarajućih mera za poboljšanje položaja žena iz ruralnih naselja.	Ministarstvo zdravlja; Institut za javno zdravlje Srbije
	Sprovesti istraživanje o položaju i specifičnim potrebama žena sa invaliditetom u seoskim područjima, sa fokusom na ekonomsku aktivnost, pristup uslugama zdravstvene i socijalne zaštite, pristup imovini, obrazovanju i drugim važnim resursima.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog; SIPRU; Ženske organizacije civilnog društva; Organizacije civilnog društva za osobe sa invaliditetom
	Kreirati mere kojima bi se ojačali zdravstveni kapaciteti u ruralnim naseljima. Smanjiti udaljenost zdravstvenih ustanova, poboljšati redovne autobuske linije, smanjiti liste čekanja i omogućiti materijalnu podršku ženama iz ruralnih sredina, uz aktivno uključivanje lokalnih zajednica.	Ministarstvo zdravlja; Lokalne samouprave; Stalna konferencija gradova i opština
	Zagovaranje i kreiranje mera uz pomoć organizacija civilnog društva, čiji bi cilj bio podsticanje žena iz ruralnih sredina da koriste moderne metode kontracepcije, kao i povećati njihovu dostupnost.	Ministarstvo zdravlja; Ženske organizacije civilnog društva; UNFPA
	Kreirati mere kojima bi se podstaklo aktivnije učešće žena iz ruralnih sredina u preventivnim ginekološkim pregledima i uslugama reproduktivnog zdravlja, istovremeno poboljšavajući infrastrukturni pristup uslugama reproduktivnog zdravlja.	Ministarstvo zdravlja; Lokalne samouprave
Promena normi, uloga i odnosa u sferi privatnosti	Uz pomoć lokalnih organizacija poboljšati kapacitet programa pripreme za porođaj i organizovati ih u ruralnim naseljima.	Ministarstvo zdravlja; Lokalne samouprave; Ženske organizacije civilnog društva; UNFPA
	Izračunati vrednost neplaćenog rada žena, posebno žena sa sela, kako bi se prepoznala i podigla svest o njegovoj vrednosti.	Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; UN Women; Ženske organizacije civilnog društva
	Sprovoditi kampanje za otklanjanje rodni stereotipa i promovisanje pravičnije raspodele odgovornosti u brizi o porodici.	Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; UN Women; Ženske organizacije civilnog društva
	Sprovoditi kampanje o nultoj toleranciji na nasilje prema ženama u seoskim sredinama, koristeći medije koji se prate u ruralnim sredinama.	Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; UN Women; Ženske organizacije civilnog društva
Učešće žena u političkom životu	Informisati i osnaživati žene u ruralnim sredinama da prijave nasilje koje dožive i da potraže podršku od nadležnih ustanova i organizacija. Slediti neke dobre modele koje su razvile organizacije civilnog društva, poput „osobe od poverenja“ u seoskim sredinama, dobro umreženih i uvaženih žena koje mogu poslužiti kao prvi korak u davanju informacija i upućivanju žena na nadležne ustanove i organizacije.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; UN Women; Ženske organizacije civilnog društva
	Kroz kontinuiranu saradnju Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede sa organizacijama civilnog društva koje zastupaju interese žena sa sela, omogućiti da se ključne politike i mere definišu na participativan način, uvažavajući specifične interese i potrebe žena sa sela.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Ženske organizacije civilnog društva; FAO; UN Women
	Pojačati saradnju Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom, Kancelarije za ljudska i manjinska prava, Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost i Sektora za antidiskriminacionu politiku i unapređenje rodne ravnopravnosti sa organizacijama civilnog društva koje zastupaju interese žena sa sela, kako bi se omogućio njihov uticaj na politike i mere koje se tiču ove grupe.	Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog

Učešće žena u političkom životu	Podsticati učešće žena u savetima mesnih zajednica i motivisati ih da aktivno učestvuju u donošenju odluka.	Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave; Lokalne samouprave; Stalna konferencija gradova i opština; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Ženske organizacije civilnog društva
Klimatske promene	Potrebno je sprovesti temeljno istraživanje o rodnim aspektima poljoprivrednih praksi koje su povezane sa klimatskim promenama, te uticaja klimatskih promena na ekonomsku participaciju i položaj žena i muškaraca u seoskim oblastima, kao i strategija kojima se koriste kako bi se adaptirali na klimatske promene.	Ministarstvo zaštite životne sredine; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; FAO; UNDP; UN Women; Ekološke i ženske organizacije civilnog društva
	Potrebno je u izveštavanje Srbije o klimatskim promenama uneti i informacije o specifičnim obrascima mitigacije i adaptacije u ruralnim područjima uz rodno osetljiv pristup i podatke.	Ministarstvo zaštite životne sredine; UNDP; UN Women; FAO; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost; Organizacije civilnog društva
Oporavak od COVID-19	Povećati kapacitete žena iz ruralnih područja koje se bave poljoprivrednim aktivnostima za upotrebu interneta (na primer, društveni mediji, internet stranice) u svoje poslovne strategije. Na primer, organizujući besplatnu obuku za žene zainteresovane za inovativne načine promocije i isporuke proizvoda.	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Ženske organizacije civilnog društva; Nacionalni mehanizam za rodnu ravnopravnost
	Kreirati mere koje su posebno usmerene na žene poljoprivrednice iz ruralnih područja. Na primer, pružanje direktne finansijske podrške ženama, jer u većini slučajeva takve žene nemaju pravo na podršku jer su poljoprivredna gazdinstva registrovana za muške članove domaćinstva.	Vlada Republike Srbije; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
	Uvesti mehanizam podrške ženama koje žive u ruralnim područjima i rade u nepoljoprivrednim sektorima, kako bi se sprečio gubitak posla u slučaju potrebe za brigom o deci u kući. Na primer, lokalne samouprave mogle bi da uvedu usluge podrške brizi o deci za zaposlene žene u ruralnim oblastima.	Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; Lokalne samouprave; Pružaoci usluga

Reference

- Anđelković, B. & Kovač, M.** (2016). *Socijalni kapital: Nevidljivo lice otpornosti. Izveštaj o humanom razvoju: Srbije 2016*. Beograd: UNDP Srbija. Preuzeto sa <https://publicpolicy.rs/publikacije/b1717f21ed35b796e9a389d87411d8632ce42a79.pdf>.
- Babović, M.** (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. Beograd: UN Women. Preuzeto sa <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>.
- Babović, M.** (2013). Transformational problems of agricultural cooperatives in South-east Serbia. U: S. Cvejić (ured.) (2013) *Cooperatives and Social Enterprises in Europe and in Transitional Contexts*, (str. 87–95). Beograd: ISI FF.
- Babović, M.** (2014). Rodni aspekti pristupa ekonomskim resursima u procesima teritorijalizacije: istraživanje u zlatiborskom regionu. *Sociološki pregled*, vol. XLVIII, br. 3, 353–381. Preuzeto sa <https://drive.google.com/file/d/0B5PfUtWAVbsKeUFzUUUpKSzc1TGs/view>.
- Babović, M.** (2019). *Zatvaranje kruga: Položaj žena na tržištu rada na početku i kraju karijere*. Beograd: Žene na prekretnici, SeConS. Preuzeto sa http://www.zenenaprekretnici.org/wp-content/uploads/2019/11/Položaj-žena-na-trzistu-rada_FINAL-1.pdf.
- Babović, M., Veličković, K., Stefanović, S., Todorović, N., & Vračević, M.** (2018). *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Babović, M. & Petrović, J.** (2019). *Gender sensitive data and indicators for project: Establishing transparency framework for the Republic of Serbia*. Beograd. Preuzeto sa <https://www.klimatskepromeene.rs/wp-content/uploads/2020/08/Gender-and-Climate-Change-monitoring-framework-DRAFT-18122019.pdf>.
- Babović, M. & Vuković, O.** (2008). *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna pravda*. Beograd: UNDP Srbija.
- Babović, M., Vuković, O., & Cvejić, S.** (2008). *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*. Beograd: UNDP Serbia. Preuzeto sa <https://www.secons.net/publications.php?p=23>.
- Baćanović, V.** (2014). *Rodna analiza uticaja poplava u Srbiji u 2014. godini*. Beograd: Fiducia 011 Print.
- Beker, K., Gujančić, R., Rudić Vranić, R., Čelović, Z., Nešić, R., & Simonović Veljković, G.** (2017). *Izveštaj o položaju žena na selu u Srbiji*. Beograd: UN Women Srbija.
- Blagojević, M.** (prir.) (2008). *Seoske ženske organizacije u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova. Preuzeto sa <https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/02/21-publikacija-Seoske-zenske-organizacije-u-Vojvodini.pdf>.
- Bogdanov, N.** (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP Srbija.
- Bogdanov, N., & Babović, M.** (2014). *Radna snaga i aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Preuzeto sa <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2012/Radna%20snaga.pdf>.
- Bogdanov, N., & Babović, M.** (2019). *Radna snaga i rad na poljoprivrednim gazdinstvima – stanje i trend*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Preuzeto sa <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20196006.pdf>.
- Bogdanov, N., Tomanović, S., Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O.** (2011). *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja*. Beograd: UNICEF Srbija.
- Božanić, D., & Mitrović, Đ.** (2019). *Studija o socio-ekonomskim aspektima klimatskih promena u Republici Srbiji*. Beograd: UNDP Srbija. Preuzeto sa <https://www.>

klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2020/04/cir_screen-_06-04-2020_DRAFT_-Study-on-the-Socio-economic-Aspects-of-Climate-Change-on-the-Republic-of-Serbia_UNDP.pdf.

CBGE (Kordinaciono telo za rodnu ravnopravnost).

(2020). Odluka o formiranju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. U: *Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture*. Beograd. Preuzeto 24. februara 2020, sa <https://www.mgsi.gov.rs/cir/kordinaciono-telo-za-rodnu-ravnopravnost>.

Cvejić, S. (2018). Socijalna preduzeća u Srbiji. U: Kostić, A. (ured.) (2018). *Ekonomija, zaposlenost i rad u Srbiji u XXI veku* (str. 343–368). Beograd: SANU.

Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., & Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP, Sektor za inkluzivni razvoj.

Komiteta za uklanjanje diskriminacije nad ženama.

(2019). *Concluding observations on the fourth periodic report of Serbia*. Geneva: CEDAW Committee.

Članovi Vlade Republike Srbije. (2020). Sastav Vlade (2020, 28. oktobar). U: *Vlada Republike Srbije*. Preuzeto 28. januara 2020, sa <https://www.srbija.gov.rs/sastav/177/sastav-vlade.php>.

Ćeriman, J., & Milutinović Bojanic, S. (2016a). *Rodno vaspitanje i obrazovanje: (Ne)mogući dijalog*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Ćeriman, J., & Milutinović Bojanic, S. (2016b). *Ruralnost i Rod: Dostupnost i prepoznavanje programa socijalne zaštite*. Beograd: CELAP, IFDT, Centar za razvoj zajednica i Akademska knjiga. Preuzeto sa <http://rifdt.institfdt.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1721/Ruralnost-i-rod.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Dornier Consulting International & SeConS. (2019). *Rodna ravnopravnost u saobraćaju u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture. Preuzeto sa <https://www.secons.net/publications.php?p=109&lng=Serbian>.

Etno mreža. (2020). O nama (2018, 31. avgust). U: *Etno mreža*. Preuzeto 20. decembra 2020, sa <http://etnomreza.rs/o-nama.php>.

Evropska komisija. (2020). *The Common Agricultural Policy 2014–2020: Separating fact from fiction*. Preuzeto sa https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en#documents.

EIGE (Evropski institut za rodnu ravnopravnost).

(2020). Gender equality definition. U: *EIGE Glossary and Thesaurus*. Preuzeto 15. maja 2020, sa <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1168>.

Evropski parlament. (2016). *Farm diversification in the EU*. Brussels. Preuzeto sa [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/581978/EPRS_BRI\(2016\)581978_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/581978/EPRS_BRI(2016)581978_EN.pdf).

Eurofound. (2016). *European Quality of Life Survey 2016*. Luxembourg: Eurofound. Preuzeto sa <https://www.eurofound.europa.eu/eqls2016#3>.

Eurostat. (2016). Farmers and the agricultural labour force – statistics. U: *Eurostat Statistics Explained*. Preuzeto sa https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farmers_and_the_agricultural_labour_force_-_statistics.

Eurostat. (2019). Glossary: At risk of poverty or social exclusion (AROPE). U: *Eurostat Statistics Explained*. Preuzeto 16. januara 2020, sa [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_\(AROPE\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_(AROPE)).

Eurostat. (2020a). Gini coefficient of equivalised disposable income – EU-SILC survey. U: *Eurostat*. Preuzeto 20. februara 2020, sa <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.

Eurostat. (2020b). People at risk of poverty or social exclusion by age and sex. U: *Eurostat*. Preuzeto 20. februara 2020, sa <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.

Eurostat. (2020c). People at risk of poverty or social exclusion by degree of urbanisation. U: *Eurostat*. Preuzeto 20. februara 2020, sa https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_peps13&lang=en.

FAO (Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija). (2019). *Our Priorities: The Strategic Objectives of FAO*. Rome. 28 pp. Preuzeto sa <http://www.fao.org/3/I8580EN/i8580en.pdf>.

FAO (Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija). (2020a). Food security indicators. U: *FAO*. Preuzeto 17. decembra 2020, sa <http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/ess-fadata/en/>.

FAO (Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija). (2020b). *Smallholders and family farms in Serbia. Country study report 2019*. Budapest. 171

pp. Preuzeto sa <http://www.fao.org/3/ca7449en/CA7449EN.pdf>.

FAO (Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija) & GIZ. (2019). *Guidelines on Strengthening Gender Equality in Notarial Practices – South-East Europe*. Rome. 36 pp. Preuzeto sa <http://www.fao.org/3/ca2953en/CA2953EN.pdf>.

Fiskalni savet. (2017). *Lokalne javne finansije: problemi, rizici i preporuke*. Beograd. Preuzeto sa [http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/Rezime_%20Lokalne%20javne%20finansije%20-%20problemi,%20rizici%20i%20preporuke%20\(2017\).pdf](http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/Rezime_%20Lokalne%20javne%20finansije%20-%20problemi,%20rizici%20i%20preporuke%20(2017).pdf).

GREVIO. (2020). *Baseline Evaluation Report Serbia*. Strasbourg: Council of Europe. Preuzeto sa <https://rm.coe.int/grevio-report-on-serbia/16809987e3>.

ISI (Institut za sociološka istraživanja). (2018). *Baza istraživanja društvene stratifikacije u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

ISI (Institut za sociološka istraživanja). (2007). *Baza podataka Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990–2010*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

ILO (Međunarodna organizacija rada). (2018). *Brza procena zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi*. Ženeva: MOR. Preuzeto sa https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipecc/documents/publication/wcms_667734.pdf.

ILO (Međunarodna organizacija rada) & EBRD (Evropska banka za obnovu i razvoj). (2020). *COVID-19 i svet rada: brza procena uticaja na zapošljavanje i mera politike, Srbija*. Ženeva: MOR. Preuzeto sa https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_756871.pdf.

Jerinić, J., Vučetić, D., Stanković, M. (2020). *Priručnik za sprovođenje principa dobrog upravljanja na lokalnom nivou*. Beograd: SKGO. Dostupno na: http://www.skgo.org/storage/app/uploads/public/161/183/388/1611833880_Prirucnik_DU.pdf

Kancelarija za evropske integracije. (2014a). Nacionalni program za usvajanje pravnih tekovina Evropske unije. Preuzeto sa <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/nacionalna-dokumenta/npaa>.

Kancelarija za evropske integracije. (2014b). *Nacionalni prioriteti za međunarodnu pomoć (NAD) za period 2014–2017. godine sa projekcijama do 2020. godine*. Preuzeto sa <http://www.evropa.gov.rs/Documents/>

[Home/DACU/5/21/NAD%202014–2017%20sa%20projekcijama%20do%202020%20\(srpski\).pdf](http://www.evropa.gov.rs/Documents/).

Komesarijat za izbeglice i migracije. (2018). *Migracioni profil Republike Srbije za 2018. godinu*. Beograd: Komesarijat za izbeglice i migracije. Preuzeto sa http://www.kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/Publikacije/Migracioni_profil_2018.pdf.

Kovačević, D., Oljača S., Dolijanović, Z., & Milić V. (2012). *Climate change: Ecological and agronomic options for mitigating the consequences of drought in Serbia*. Rad predstavljen na „3. međunarodnom poljoprivrednom simpozijumu“, Agrosym 2012, Jahorina. Preuzeto sa http://www2.agrosym.rs.ba/agrosym/agrosym_2012/dokumenti/1_uvodni_referati/1_KP_Dusan_Kovacevic.pdf.

Matković, G., Mijatović, B., & Stanić, K. (2014). *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji*. Beograd: UNICEF.

Matković, G., & Stranjaković, M. (2016). *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti jedinica lokalnih samouprava u Republici Srbiji*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.

MPŠV (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede). (2018). Mandat ministarstva. U: *Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede*. Preuzeto 4. februara 2020, sa <http://www.minpolj.gov.rs/ministarstvo/nadleznost/?script=lat>.

MPŠV (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede). (2019a). *Pravilnik o podsticajima za unapređenje ekonomskih aktivnosti na selu kroz podršku nepoljoprivrednim aktivnostima*. Preuzeto sa <http://www.minpolj.gov.rs/download/pravilnik-o-podsticajima-za-unapredjenje-ekonomskih-aktivnosti-na-selu-kroz-podrsku-nepoljoprivrednim-aktivnostima/?script=lat>.

MPŠV (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede). (2019b). *Izmene i dopune Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na kreditnu podršku*. Službeni glasnik RS. 48/17, 88/17 i 84/18.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2016). *Predškolsko vaspitanje i obrazovanje*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Preuzeto 24. januara 2020, sa <http://www.mpn.gov.rs/predskolsko/>.

Ministarstvo finansija. (2019). *Makroekonomski trendovi*. Preuzeto 16. Decembra 2020, sa <https://mf.gov.rs/dokumenti2/makroekonomski-podaci>

Ministarstvo zdravlja (2020). Potvrđen prvi slučaj korona virusa u Srbiji. U: *Vlada Republike Srbije* (2020, 6. mart). Preuzeto 16. Decembra 2020, sa <https://www.srbija.gov.rs/vest/449130/potvrdjen-prvi-slucaj-koronavirusa-u-srbiji.php>.

Ministarstvo zdravlja, Instut za javno zdravlje (2020). Statistički podaci o broju slučajeva. Preuzeto 14. novembra 2020, sa: <https://covid19.rs/>

Mreža romskih žena. (2015). O nama. U: *Romska ženska mreža*. Preuzeto 20. decembra 2020, sa <http://mrza.info/about-us/>.

Murić, J. (2015). *Gender and Climate Change in the Republic of Serbia*. Beograd: UNDP Serbia. Preuzeto sa <https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2017/04/First-Study-on-Gender-and-Climate-Change-in-the-Republic-of-Serbia.pdf>.

Narodna skupština Republike Srbije. (2011). Polna struktura. U: *Narodna skupština Republike Srbije*. Preuzeto 24. februara 2020, sa <http://www.parlament.rs/narodna-skupstina-/narodna-skupstina-u-brojkama/polna-struktura.1739.html>.

Mreža Žene protiv nasilja. (2020). Home. In: *Facebook: Network Women against Violence*. Preuzeto 20. decembra 2020, sa <https://www.zeneprotivnasilja.net/o-nama>.

OEBS. (2019). *Dobrobit i bezbednost žena u jugoistočnoj i istočnoj Evropi, Srbija osnovni izveštaj*. Preuzeto sa https://www.osce.org/files/f/documents/7/5/419756_1.pdf.

Pešić, J. (2016). *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam*. Beograd, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Pešić, V. (1977). Društvena slojevitost i stil života. U: Popović, M.V. (ured.) (1977). *Društveni slojevi i društvena svest* (str. 121–196). Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.

Petrović, M. (2011). *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*. Beograd: CLDS.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2015). *Poseban izveštaj o diskriminaciji žena*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2016). Eksploatacija dece i uzrok i posledica diskriminacije. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti: Vesti. (2016, 7. novembar). U: *Poverenik za zaštitu ravnopravnosti*. Preuzeto sa <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/eksploatacija-dece-i-uzrok-i-posledica-diskriminacije/>.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2017). *Rodna ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Pokrajinska vlada Republike Srbije, AP Vojvodina. (2019). Članovi Pokrajinske vlade. U: *Republika Srbija, Autonomna pokrajina Vojvodina, Pokrajinska vlada*. Preuzeto 12. juna 2020, sa <http://www.vojvodina.gov.rs/hrvatski/clanovi.html>.

RTS (Radio televizija Srbije). (2008). Ženska zemljoradnička zadruga. U: *RTS* (2019, 1. avgust). Preuzeto 16. februara 2020, sa <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/Serbia-danas/3609876/zenska-zemljoradnicka-zadruga.html>.

RF PIO (Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje). (2019). *Godišnji statistički bilten za 2018. godinu*. Beograd: RF PIO.

Republički geodetski zavod. (2019). Nacionalna infrastruktura geoprostornih podataka. U: *Republički geodetski zavod*. Preuzeto 8. februara 2020, sa <https://rgz.gov.rs/usluge/pregled-katastarskih-i-geoprostornih-podataka/nigp-geosrbija>.

RZS (Republički zavod za statistiku). (2012). Popis poljoprivrede 2012. godine u Republici Srbiji. Beograd: RZS.

RZS (Republički zavod za statistiku). (2013). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji: školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*. Beograd: RZS.

RZS (Republički zavod za statistiku). (2015). Baza istraživanja upotreba informacionih tehnologija. Beograd: RZS.

RZS (Republički zavod za statistiku). (2016). *Korišćenje vremena u Republici Srbiji, 2010. i 2015. godine*. Beograd: RZS.

RZS (Republički zavod za statistiku). (2017a). *Metodologije i standardi, anketa o radnoj snazi*. Beograd: RZS. Preuzeto sa <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20177069.pdf>.

- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2017b). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2018a). *Demografski godišnjak Srbije 2018*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2018b). *Anketa o strukturi poljoprivrednih gazdinstava 2018: metodološko uputstvo*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2018c). *Statistika nacionalnih računa 2018*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2018d). Procena stanovništva, po starosti, polu i tipu naselja. U: *Republički zavod za statistiku*. Preuzeto sa <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010502?languageCode=sr-Latn>.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2018e). *Statistika o prihodima i uslovima života*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2019a). *Baza podataka o upotrebi informacionih tehnologija*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2019b). *Anketa o radnoj snazi 2018*. Beograd: RZS.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2019c). *Broj učenika na početku školske godine po područjima rada i polu*. Beograd: RZS. Preuzeto 16. februara 2020, sa <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/11030302?languageCode=sr-Cyrl>.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2019d). *Siromaštvo i društvena nejednakost 2018. Saopštenje*. Preuzeto sa <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191281.pdf>.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2019e). *Anketa o strukturi poljoprivrednih gazdinstava 2018*. Beograd: RZS. Preuzeto sa <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/poljoprivreda-sumarstvo-i-ribarstvo/anketaostrukturipopgazdinstava>.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2020). *Broj diplomiranih studenata, po polu – studije I stepena*. U: *Republički zavod za statistiku*. Preuzeto 16. februara 2020, sa: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/1104020101?languageCode=sr-Latn>.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2020c). *Broj upisanih učenika na početku školske godine, po polu i poljima obrazovanja*. U: *Republički zavod za statistiku*. Preuzeto 16. februara 2020, sa: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/11040104?languageCode=sr-Latn>.
- RZS (Republički zavod za statistiku).** (2020d). *Procena stanovništva, po starosti, polu i tipu naselja*. U: *Republički zavod za statistiku*. Preuzeto 10. februara 2020, sa: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010502?languageCode=sr-Cyrl>.
- RZS (Republički zavod za statistiku) & UNICEF.** (2014). *Praćenje stanja i položaja žena i dece u Srbiji – Istraživanje višestrukih pokazatelja 2014 i Romska naselja Istraživanje višestrukih pokazatelja 2014, Konačni izveštaj*. Beograd: RZS & UNICEF. Preuzeto sa https://www.stat.gov.rs/media/3527/mics5_izvestaj_srbija.pdf.
- RZS (Republički zavod za statistiku) & UNICEF.** (2019). *Generisanje podataka da bi se postigli rezultati za decu – Istraživanje višestrukih pokazatelja Srbija 2019 i istraživanje višestrukih pokazatelja Srbija – romska naselja 2019. Izveštaj o nalazima istraživanja*. Beograd: RZS & UNICEF. Preuzeto sa https://www.stat.gov.rs/media/5611/mics6_izvestaj_srbija.pdf.
- Savet Evrope.** (2020). *Serbia, Status of negotiations*. Preuzeto sa <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/enlargement/serbia/>.
- SeConS.** (2020a). *COVID-19 i zaposlenost u Srbiji: uticaj pandemije i mera za njeno sprečavanje na zaposlenost i uslove rada*. Beograd: FES I SeConS. Dostupno na: <https://www.secons.net/publications.php?p=113>
- SeConS.** (2020b). *Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na socio-ekonomski položaj žena koje žive na selu, sa fokusom na poljoprivredu*. Beograd: UN Women i SeConS. Dostupno na: <https://www.secons.net/publications.php?p=117>
- Stričević, R., Prodanović, S., Đurović, N., Obradović, O. P., & Đurović, D.** (2019). *Climate change impacts on Serbian agriculture*. Belgrade: UNDP Serbia. Preuzeto sa https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2019/11/e_pub-Climate-change-impacts-on-serbian-agriculture.pdf.
- Službeni glasnik RS.** 85/2014. *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024. godine*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Službeni glasnik RS.** 10/13, 142/14, 103/15 i 101/2016. *Izmene i dopune Pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava na kreditnu podršku*. Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 98/2006. *Ustav Republike Srbije.*
Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 104/2009. *Zakon o ravnopravnosti polova.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017– odluka US, 113/2017 i 95/2018– autentično tumačenje. *Zakon o radu.*
Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 41/2009, 10/2013, 101/2016. *Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 112/2015. *Zakon o zadrugama.*
Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 113/2017, 50/2018. *Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 86/2019. *Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 24/2011. *Zakon o socijalnoj zaštiti.*
Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 128/2020. *Zakon o ministarstvima.*
Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 41/2018, 95/2018 i 31/2019. *Zakon o postupku upisa nepokretnosti i vodova.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 22/2009. *Zakon o zabrani diskriminacije.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 4/2016. *Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa Akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 120/17. *Nacionalni program za poljoprivredu za period od 2018. do 2020. godine.*
Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 60/2018. *Nacionalni program ruralnog razvoja 2018–2020.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 29/2020. *Odluka o proglašenju vanrednog stanja.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 3/19. *Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2019. godini.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 65/2020. *Odluka o ukidanju vanrednog stanja.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 46/2018, 50/2018, 35/2019 i 78/2019. *Pravilnik o podsticajima programima za diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima kroz podršku mladim poljoprivrednicima.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 3/2019. *Pravilnik o izmenama Pravilnika o podsticajima za podršku programima koji se odnose na pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Službeni glasnik RS. 30/16, 84/17 i 20/19. *Zaključak o usvajanju IPARD programa za Republiku Srbiju za period 2014–2020. godine.* Beograd: JP Službeni glasnik.

SZO (Svetska zdravstvena organizacija). (2020a). Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. In: *World Health Organization Regional Office for Europe.* Preuzeto 18. decembra 2020, sa <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>.

SZO (Svetska zdravstvena organizacija). (2020b). Health emergencies. In: *World Health Organization Regional Office for Europe.* Preuzeto 18. decembra 2020, sa <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies>.

SZO (Svetska zdravstvena organizacija). (2020c). Sexual and Reproductive Health and Rights. In: *World Health Organization.* Preuzeto 29. maja 2020, sa <https://www.who.int/reproductivehealth/en/>.

Svetski ekonomski forum. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019.* Preuzeto sa http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.

Svetska banka. (2019a). *Doing Business 2019.* Washington DC: World Bank. Preuzeto sa https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf.

Svetska banka. (2019b). *Western Balkans Regular Economic Report No. 15/Spring 2019.* Preuzeto 28. avgusta 2019, sa <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31506/Reform-Momentum-Needed.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

SIPRU (Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva). (2018). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2016. godina.* Beograd: SIPRU. Preuzeto sa <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/en/node/450>.

Ujedinjene nacije. (2020). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. In: *United Nations, Department of Social and Economic Affairs.* Preuzeto 25. januara 2020, sa <https://sdgs.un.org/2030agenda>.

UNDP. (2019). Human Development Index and its components. In: *UNDP, Human Development Reports.* Preuzeto 8. februara 2020, sa <http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components-1>.

UNDP. (2020a). Gender development index. In: *UNDP, Human Development Reports.* Preuzeto 15. decembra 2020, sa <http://hdr.undp.org/en/content/gender-development-index-gdi>.

UNDP. (2020b). Human development indicators. In: *UNDP, Human Development Reports.* Preuzeto 15. decembra 2020, sa <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/SRB>.

UNDP. (2020c). Gender inequality index. In: *UNDP, Human Development Reports.* Preuzeto 15. decembra 2020, sa <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>.

USAID. (2017). *Climate Risk Profile: Serbia.* Preuzeto sa https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile_Serbia.pdf.

Vlada Republike Srbije. (2014). *Poplave u Srbiji 2014.* Beograd. Preuzeto sa <https://www.obnova.gov.rs/uploads/useruploads/Documents/Izvestaj-o-proceni-potreba-za-oporavak-i-obnovu-posledica-poplava.pdf>.

Vlada Republike Srbije. (2016). *Program reformi politike zapošljavanja i socijalne politike (ESRP).* Beograd. Preuzeto sa <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/usvojen-program-reformi-politike-zaposl%20d1%2098avanja-i-socijalne-politike-esrp/>.

Vlada Republike Srbije. (2019). *Dobrovoljni nacionalni izveštaj Republike Srbije o sprovođenju agende 2030 za održiv razvoj.* Beograd: UN Srbija. Preuzeto sa <http://www.skgo.org/storage/app/media/uploaded-files/Dobrovoljni%20nacionalni%20izvestaj%20Republike%20Srbije%20o%20spvodjenju%20Agende%202030%20za%20odrzivi%20razvoj.pdf>.

Walby, S. (1990). *Theorising Patriarchy.* Oxford: UK, Blackwell. Preuzeto sa <https://libcom.org/files/Theorizing%20Patriarchy%20-%20Sylvia%20Walby.pdf>.

Ženski centar Užice, Femina Creativa Subotica, Ženska inicijativa Priboj, Ternipe Piroto. (2018). *Shadow Report to the Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination against Women regarding the fourth reporting cycle of Serbia: Situation of Rural Women in Serbia.* Preuzeto sa https://www.ecoi.net/en/file/local/1439605/1930_1533043813_int-cedaw-ico-srb-31556-e.pdf.

Živanović, V., Drašković, B., Tončovska, R., & Rikanović, S. (2019). *Improving Gender Equality in Land Tenure in the Republic Geodetic Authority of Serbia.* Washington DC: World Bank. Rad pripremljen za prezentaciju na „Konferenciji Svetske banke o zemlji i siromaštvu 2019“, 25-29. mart 2019. godine. Preuzeto sa <https://www.conftool.com/landandpoverty2019/index.php?page=browseSessions&presentations=show&search=%C5%BDivanovi%C4%87>.

Rečnik

Stopa aktivnosti

Stopa aktivnosti predstavlja procenat ekonomski aktivnog stanovništva (zaposlenih i nezaposlenih) u ukupnom stanovništvu starosti 15 i više godina (RZS, 2017a).

Godišnja radna jedinica (GRJ)

Godišnja radna jedinica (GRJ) je jedinica mere koja predstavlja količinu ljudskog rada utrošenog za obavljanje poljoprivredne delatnosti na svakom gazdinstvu. Ova jedinica predstavlja ekvivalent rada jedne osobe, tj. puno radno vreme u jednoj godini: osam sati dnevno, 225 radnih dana (RZS, 2018b).

Pomažući član u domaćinstvu/ Neplaćeni radnik član porodice

Pomažući članovi u porodičnom poslu su lica koja pomažu drugom članu domaćinstva u vođenju porodičnog posla ili poljoprivrednog gazdinstva, a da pri tome nisu plaćena za taj rad (RZS, 2017a).

Stopa zaposlenosti

Stopa zaposlenosti je procenat zaposlenih lica u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina (RZS, 2017a).

Porodično poljoprivredno gazdinstvo (porodično gazdinstvo)

Porodično poljoprivredno gazdinstvo jeste svaka porodična ili druga zajednica lica koja zajedno stanuju i da zajednički troše svoje prihode za podmirivanje osnovnih životnih potreba (uključujući samačko domaćinstvo), čiji članovi (jedan ili više) se bave poljoprivrednom proizvodnjom, bilo kao primarnom

ili sekundarnom delatnošću. Domaćinstvo ima jedinstveno upravljanje, a nosilac domaćinstva je fizičko lice. Članovi gazdinstva zajednički koriste sredstva za proizvodnju (zemljište, mašine, objekte) i obrađuju zemlju ili uzgajaju najmanje dva grla goveda, 50 komada živine ili 20 pčelinjih društava (RZS, 2018b).

Nosilac porodičnog gazdinstva

Nosilac porodičnog gazdinstva je osoba (fizičko lice) koja je ekonomski i zakonski odgovorna za rad gazdinstva i na čije ime funkcioniše dotično gazdinstvo, odnosno osoba koja preuzima rizike rada (RZS, 2018b).

Stopa neaktivnosti

Stopa neaktivnosti je procenat neaktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina (RZS, 2017a). Stopa neaktivnosti se razlikuje od stope nezaposlenosti (videti dole).

Menadžer gazdinstva

Upravnik ili menadžer na gazdinstvu je lice odgovorno za dnevno donošenje i sprovođenje proizvodnih i finansijskih odluka u vezi sa gazdinstvom (RZS, 2018b).

Samozaposleni

Samozaposlena lica su ona lica koja samostalno u vlastitom preduzeću, ustanovi, privatnu radnju ili na poljoprivrednom imanju, kao i lica koja obavljaju samostalnu profesionalnu delatnost ili neki drugi posao za sopstveni račun (RZS, 2017a).

Stopa nezaposlenosti

Stopa nezaposlenosti predstavlja procenat nezaposlenih u ukupnom broju aktivnih stanovnika (RZS, 2017a).

Other FAO Country Gender Assessments in this series:

(available at <http://www.fao.org/europe/resources/gender/en/>)

Gender, agriculture and rural development in Albania. Country gender assessment series (2016)
– also available in Albanian

Gender, agriculture and rural development in Armenia. Country gender assessment series (2017)
– also available in Armenian

Gender, agriculture and rural development in Georgia. Country gender assessment series (2018)

Gender, agriculture and rural development in Uzbekistan. Country gender assessment series (2019)

National Gender Profile of Agricultural and Rural Livelihoods: Kyrgyzstan. Country gender assessment series (2016) – also available in Russian

National Gender Profile of Agricultural and Rural Livelihoods: Republic of Tajikistan. Country gender assessment series (2016) – also available in Russian

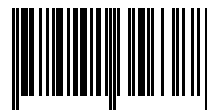
National Gender Profile of Agricultural and Rural Livelihoods: Turkey. Country gender assessment series (2016) – also available in Turkish

National Gender Profile of Agriculture and Rural Livelihoods: Ukraine. (2021) – also available in Ukrainian

PROCENA RODNE RAVNOPRAVNOSTI

EVROPA I
CENTRALNA AZIJA

ISBN 978-92-5-135638-8

9 789251 356388

CB7068SR/1/01.22